

Godina XXXV/2016

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batrićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Durađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Faculty for Education and Rehabilitation, University of Zagreb, Croatia

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXV / broj 1 / 2016

S A D R Ź A J

Tijana Mitov, Vesna Gojković, Jelena Dostanić POVEZANOST MRAČNE TRIJADE SA AGRESIVNOŠĆU I SKLONOŠĆU KA TRAŽENJU UZBUĐENJA	7
Dragan Jovašević ZLOČIN GENOCIDA U TEORIJI I PRAKSI: Međunarodno i krivično pravo Bosne i Hercegovine	17
Ana Batrićević PРАВNA ZAŠTITA MATERIJALNIH KULTURNIH DOBARA OD POSLEDICA ZAGAĐENJA ŽIVOTNE SREDINE	33
Tamara Džamonja Ignjatović EVALUACIJA EFEKATA PILOTIRANJA PRIMENE VASPITNIH NALOGA U SRBIJI	47
Olivera Pavićević, Ljeposava Ilijić INDIVIDUALNA AUTONOMIJA KAO FAKTOR OTPORNOSTI MLADIH	65
Aleksandra Bulatović, Olivera Pavićević KONCEPT TERAPEUTSKE JURISPRUDENCIJE KAO MODEL FORMALNOG DRUŠTVENOG REAGOVANJA NA KRIMINALITET	79
Ivana Stepanović PRIVACY ONLINE: NEW FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE AGE OF DIGITAL SURVEILLANCE	95
Jasmina Igrački ETIČKO-PРАВNI ASPEKTI KAŽNJAVANJA I KAZNE ZATVORA	105
Nikola Vujičić KRIVIČNOPРАВNI I KRIMINOLOŠKI ASPEKTI SEKSUALNOG NASILJA U REPUBLICI SRBIJI	119
Milena Banić ŽALBENI MEHANIZMI U USTANOVAMA ZA IZVRŠENJE ZAVODSKIH VASPITNIH MERA I KAZNE MALOLETNIČKOG ZATVORA	137

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 7-16
Originalni naučni rad
UDK: 159.923.072
616.89-008.442.6

POVEZANOST MRAČNE TRIJADE SA AGRESIVNOŠĆU I SKLONOŠĆU KA TRAŽENJU UZBUĐENJA*

Tijana Mitov*
Vesna Gojković*
Jelena Dostanić

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkiatić, Novi Sad,
Univerzitet Union, Beograd

U istraživanju smo pokušali utvrditi da li izraženost averzivnog karaktera, u čijoj osnovi se nalaze osobine mračne trijade (narcizam, makijavelizam i subklična psihopatija), mogu predvideti stepen i formu ispoljavanja agresivnog ponašanja. Drugi cilj je bio utvrditi da li se ove psihološke osobine mogu dovesti u vezu sa sklonošću za traženjem uzbuđenja, kao i da li postoje značajne polne razlike prema merenim varijablama. Na uzorku od 300 ispitanika (144 muškaraca), prosečno starih 23 godine, iz Novog Sada, primenjene su Skala za merenje mračne trijadeDTDD ($\alpha=0.86$; Jonason& Webster, 2010), Upitnik agresivnosti A-87, ($\alpha=0.95$; Žužul, 1987) i Skala traženja senzacija SSSV ($\alpha=0.80$; Zuckerman, 1994). Utvrđeno je da sve osobine mračne trijade statistički značajno predviđaju agresivno i nasilničko ponašanje, ali ne i sklonost ka traženju uzbuđenja. Suprotno očekivanom, subklična psihopatija, nije povezana sa traženjem uzbuđenja - ona u najvećoj meri doprinosi ispoljavanju svih tipova agresivnosti. Takođe, agresivnost kod naših ispitanika nije povezana sa sklonošću ka traženju uzbuđenja. Diskriminativnom analizom izdvojena je jedna značajna funkcija, koja potvrđuje da su makijavelizam, traženje uzbuđenja i agresivnost odlika muškog pola. Moguće je da su dobijeni nalazi rezultat merenja na nekliničkom uzorku, kojeg ne odlikuje sklonost ka rizičnom i opasnom ponašanju.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: tijanamitovpsy@gmail.com

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

KLJUČNE REČI: mračna trijada (narcizam, psihopatija, makijavelizam) / agresivnost i traženje uzbuđenja

1. UVOD

Konstrukat mračne trijade, u psihologiju uvode Paulhus i Williams (2002), nakon meta-analize rezultata istraživanja koja su ispitivala odlike socijalno averzivnog ponašanja ljudi. Naime, potvrđeno je da različite forme maladaptivnog i amoralnog ponašanja, koje ne mora biti nužno antisocijalno, u značajnoj meri zavise od tri konceptualno zasebne, ali empirijski preklapajuće varijable ličnosti: makijavelizma, subkliničkog narcizma i subkliničke psihopatije (Furnham, Richards, Paulhus, 2013). Jonason i Webster (2010), između ostalog, potvrđuju da zaista postoji neki latentni konstrukat u njihovoj podlozi, poput interpersonalnog antagonizma, socijalne eksploativnosti ili nedostatka empatije. To je socijalno zlonameran karakter koji se ispoljava kroz bihevioralne tendencije kao što su samoreklamiranje, emocionalna hladnoća, dvoličnost i agresivnost (Paulhus, Williams, 2002). Istražujući maladaptivno ponašanje ljudi koji nisu osuđivani, autori su ustanovili da trijadične osobine dobro predviđaju agresivno ponašanje, sklonost ka riziku, impulsivno reagovanje (Jonason, Teicher, 2010; Jonason, Webster, Schmitt, 2009), socijalnu dominantnost, promiskuitet, konkurentnost, težnju da se bude broj jedan (Jonason, Wee, Li, Raskin, Terry, prema Jonason, Li, Buss, 2010), samopromociju, dominaciju, manipulativnost, emocionalnu hladnoću, superiornost, dvoličnost (Glenn, Sellbom, 2015). Istraživanja su takođe pokazala da se osobine mračne trijade najčešće prepoznaju kroz nasilništvo, agresiju i preferenciju rizika, odnosno, biranju poslova ili situacija koje drugi ljudi doživljavaju kao visoko opasne (Jonason et al., 2009). Poseban značaj uvođenja ovog konstrukta u psihologiju, autori vide u tome što se operacionalizuje zlo u ljudima, a koje nije uvek direktno vidljivo, i neretko se od strane okoline potkretljuje (Nevicka et al., 2013).

Sve tri varijable u okviru konstrukta su operacionalizovane dimenzionalno, što znači da su narcizam i psihopatija određene kao crte ličnosti a ne kao poremećaj ličnosti. Narcizam je izražena sklonost ka preuveličavanju sopstvene vrednosti devalviranjem drugih ljudi (Morf, Rhodewalt, 2001). Narcistične osobe karakterišu ekstremna taština, zauzetost sobom, arogantnost i osećaj da imaju ekskluzivno pravo na određene stvari (Raskin, Terry, 1988). Makijavelističku crtu ličnosti odlikuje negativno viđenje ljudske prirode i sklonost ka korišćenju negativnih interpersonalnih taktika: to su strategije usmerene na ličnu dobit, a sastoje se od tri glavne komponente: cinizma, manipulativnosti i načina razmišljanja prema kom cilj opravdava sredstvo. Osobe koje imaju izraženu crtu makijavelizma se odlikuju pragmatičnim i nemoralnim mišljenjem, strateškim i dugoročnim planiranjem, motivacijom koja je usmerena ka moći i novcu, obmanjivanjem i eksploatacijom drugih ljudi (Christie, Geis, 1970). Psihopatiju kao crtu ličnosti definišu tri facete – arogantan i obmanjujući interpersonalni stil, manjak afektivnog doživljavanja i impulsivan i neodgovoran stil ponašanja (Ali, Amorim, Chamorro-Premuzic, 2009; Blonigen et al., 2005). Smatra se da je od sve tri dimenzije mračne trijade

psihopatija najpodmuklije prirode, čemu u prilog ide i širok raspon samoopisa i bihejvioralnih obrazaca koji upućuju na različite vidove antisocijalnog ponašanja (Paulhus, Williams, 2002). Iako osobe koje imaju izraženu crtu psihopatije mogu da se adaptiraju u radnoj sredini (Babiak, Hare, 2006, prema Baughman et al., 2012), one su često destruktivne za sebe i za druge (Neumann, Hare, 2008, prema Baughman et al., 2012). Visok skor na skali psihopatije je takođe i negativno povezan sa visokim nivoom moralnog razvoja (Campbell et al., 2009).

Jedan od zaključaka koji proizilazi iz rezultata dosadašnjih istraživanja, a koji definiše i naš problem u ovom radu, jeste da su osobine mračne trijade značajni prediktori agresivnog, nasilničkog ponašanja, i da ih u značajnoj meri određuje osobina traženja uzbuđenja.

Postoji nekoliko razloga koji su nas motivisali da se bavimo istraživanjem ovog problema i koji čine ciljeve rada. Najpre, značajan porast nasilničkog ponašanja, posebno kada je reč o adolescentima, traži dodatni angažman naučnog, psihološkog pristupa u otkrivanju potencijalnih etioloških i korelativnih faktora ovog ponašanja, čime se vrši značajan doprinos prevenciji i terapiji. Drugo, agresivnost, posebno ona koja je uvijena u plašt *spodobnosti* makijavelizma i blještavi, *površni šarm* narcizma, se često potkrepljuje u vršnjačkom okruženju, jer se smatra socijalno poželjnim oblikom ponašanja, sve do trenutka kada postane eksplicitno antisocijalna (Brunell et al., 2008) pa je neophodno definisati rane oblike ispoljavanja i detekcije. U tom smislu, mogu se postaviti sledeća istraživačka pitanja: da li su osobe kod kojih postoji izraženost osobina averzivnog karaktera u većoj meri od ostalih spremne da ispolje nasilje u interpersonalnim odnosima? Da li ih odlikuje eksplicitna ili latentna agresivnost? Koja od osobina tog karaktera se može smatrati 'nosiocem' agresivnosti? Da li se veći stepen pobudljivosti organizma, odnosno sklonost ka traženju novih izvora stimulacije, može smatrati korelatom u manifestovanju agresivnosti osoba sa trijadičnim osobinama. Konačno, interesovalo nas je da utvrdimo da li postoje značajne polne razlike prema stepenu posedovanja osobina mračne trijade, agresivnosti i traženja uzbuđenja.

2. METOD

Da bismo odgovorili na postavljena istraživačka pitanja, testirali smo uzorak od 300 studenata u Novom Sadu, starosti između 19 i 27 godina, i to 144 muškaraca i 156 devojaka, primenom sledećih instrumenta:

1. za utvrđivanje stepena izraženosti osobina mračne trijade, koristili smo širu verziju Upitnika DTDD (Jonason, Webster, 2010), koji ima 22 ajtema u Likert formi petostepenog izbora, i koji meri narcizam, makijavelizam i psihopatiju. Upitnik je za potrebe istraživanja preveden sa engleskog jezika, i utvrđena je visoka pouzdanost upitnika, $\alpha=0.86$.
2. za merenje agresivnosti, koristili smo Upitnik A- 87 (Žužul, 1987), koji meri pet tipova agresivnosti: fizičku manifestnu i latentnu agresivnost, verbalnu manifestnu i latentnu agresivnost, kao i indirektnu agresivnost. Test se pokazao kao visoko pouzdan, $\alpha=0.95$.

3. za merenje sklonosti ka uzbuđenju, koristili smo Upitnik SSSV (Zuckerman, 1994), koji meri četiri dimezije: osetljivost na dosadu, traženje uzbuđenja, dezinhibiciju i traženje novog iskustva. Utvrđena je visoka pouzdanost, $\alpha=0.80$.

3. REZULTATI

3.1 Povezanost između osobina mračne trijade, agresivnosti i traženja senzacija

Primenom Pirsonovog bivarijatnog korelacionog metoda, testirali smo povezanost između psiholoških varijabli. U sledećoj tabeli (Tabela 1) prikazani su rezultati povezanosti između osobina mračne trijade i agresivnosti.

Kao što se iz tabele može videti, sve osobine mračne trijade statistički značajno koreliraju sa ukupnim skorom i svim tipovima agresivnosti, pri čemu jedino ne postoji korelacija između makijavelizma i verbalne latentne agresije. Takođe, evidentno je da ‘najubedljiviju’ povezanost osvaruje osobina psihopatije sa ukupnom merom agresivnosti. Dobijeni rezultati su potpuno očekivani i u skladu sa ranijim istraživanjima (Paulhus & Williams, 2002; Furnham, Richards & Paulhus, 2013)

Tabela 1. Povezanost osobina mračne trijade i agresivnosti

	Narcizam	Psihopatija	Makijavelizam
Agresivnost	.291**	.420**	.280**
Verbalna manifestna agresija	.290**	.369**	.265**
Fizička manifestna agresija	.305**	.303**	.352**
Indirektna agresija	.278**	.396**	.269**
Verbalna latentna agresija	.134*	.287**	.086
Fizička latentna agresija	.226**	.354**	.271**

* $p<0.05$; ** $p<0.01$

Neočekivano drugačiji rezultati dobijeni su testiranjem povezanosti mračne trijade i osobina sklonosti ka uzbuđenju, što je prikazano u sledećoj tabeli (Tabela 2):

Tabela 2. Povezanost osobina mračne trijade i sklonosti ka traženju uzbuđenja

	Narcizam	Psihopatija	Makijavelizam
Traženje uzbuđenja	.210**	.079	.245**
Osetljivost na dosadu	.189*	.180**	.267**
Dezinhibicija	.320**	.095	.326**
Traženje iskustva	.013	.037	.023
Traženje uzbuđenja i avantura	.082	-.045	.099

* $p<0.05$; ** $p<0.01$

Rezultati ukazuju na to da ukupnu sklonost ka traženju uzbuđenja definišu narcizam i makijavelizam, ali ne i psihopatija. Osobe sa psihopatskim osobinama imaju jedino izraženu osetljivost na dosadu i ne odlikuje ih ni jedna druga osobina koja se odnosi na stepen pobudljivosti organizma. Interesantno je da traženje novog iskustva, kako i traženje uzbuđenja kroz avanture i rizik nisu u istom merenom prostoru sa osobinama mračne trijade. Takođe, značajno je i to da su dobijene korelacije slabijeg inteziteta, osim kada je reč o osobini dezinhibicije.

U sledećem koraku smo testirali povezanost između agresivnosti i sklonosti ka traženju uzbuđenja, i dobili smo takođe neočekivane rezultate. Naime, utvrđeno je postojanje samo dve, veoma slabe korelacije: dezinhibirane osobe su manifestno fizički agresivne ($r=.17$; $p < 0.05$), dok osobe koje vole nova iskustva izbegavaju direktne verbalne sukobe ($r= -.13$; $p < 0.05$).

3.2. Osobine mračne trijade kao prediktori agresivnosti i traženje senzacija

Kada je reč o odnosu između osobina mračne trijade i agresivnosti, primenom višestruke regresione analize, potvrđena je pretpostavka da osobine crnog trijasa značajno predviđaju promene u ukupnoj agresivnosti. Dobijen je koeficijent multiple korelacije $R= .45$, koji objašnjava oko 20,5% varijanse. Međutim, ako se pogleda parcijalni doprinos varijabli, koji je prikazan u sledećoj tabeli (Tabela 3), videćemo da makijavelizam ne učestvuje u promeni agresivnosti, narcizam ima vrlo slab uticaj, dok psihopatija ostvaruje najveći doprinos.

Primenom istog regresionog modela testirali smo odnos između osobina mračne trijade isklonosti ka traženju uzbuđenja. Dobijena je značajna predikcija ($R=0.27$) i osobine mračne trijade objašnjavaju svega 7% varijanse kriterijuma. U Tabeli 3 su, takođe, prikazani rezultati multiple regresione analize.

Tabela 3. Pojedinačni doprinosi osobina mračne trijade u predikciji agresivnosti i traženju senzacija

	Agresivnost		Traženje uzbuđenja	
	R ²	β	R ²	B
Osobine mračne trijade	.21**		.07*	
Narcizam		.144*		.117
Psihopatija		.346**		-.048
Makijavelizam		.063		.204**

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Kao što se iz tabele može zaključiti, makijavelizam je jedina osobina mračne trijade koja učestvuje u traženju uzbuđenja: narcizam i psihopatija nisu statistički značajni prediktori.

3.3. Razlike u osobinama mračne trijade, agresivnosti i traženja uzbuđenja između prema polu

U cilju provere pretpostavke o postojanju statistički značajne razlike po polu prema merenim psihološkim varijablama, sproveden je postupak kanoničke diskriminativne analize. Dobijena je statistički značajna funkcija, koja objašnjava oko 22% varijanse razlike između grupa, što je prikazano u Tabeli 4.

Tabela 4. Rezultati kanoničke diskriminacione analize

Wilks' Lambda	Hi-kvadrat	Kanonička korelacija
.776	74.027	.473**

Tabela 5. Matrica strukture dobijene funkcije

	Funkcija
Fizička manifestna agresija	.436
Makijavelizam	.434
Fizička latentna agresija	.357
Osetljivost na dosadu	.354
Dezinhibicija	.315
Traženje uzbuđenja i avantura	.288
Verbalna manifestna agresija	.211
Verbalna latentna agresija	-.135
Traženje iskustva	-.128
Psihopatija	-.098
Narcizam	.093
Indirektna agresija	.054

Prikazani rezultati jasno govore u prilog opravdanosti pretpostavke da pol značajno diskriminišu osobine traženja senzacija, osobine agresivnosti i makijavelizma. Na pozitivnom polu dimenziji sa najvišim zasićenjem, nalaze se fizička manifestna agresija, makijavelizam, fizička latentna agresija, osetljivost na dosadu i dezinhibicija, što se može videti iz Tabele 5. Na osnovu položaja centroida grupa na funkciji (Tabela 6) na pozitivnom polu se nalaze muškarci, te je zbog toga, kao i zbog osobina koje je grade, funkcija nazvana *maskulnost*. Zaključujemo da su muškarci u značajno većoj meri fizički agresivni i skloni makijavelističkim interpersonalnim strategijama, ali su i dezinhibirani i osetljivi na dosadu.

Tabela 6. Položaj centroida grupa na funkciji

POL	Centroidi
Muški pol	.557
Ženski pol	-.514

Interesantno je da narcizam i psihopatija ne grade značajno polne razlike, ali se primećuje da se narcizam nalazi na muškom polu funkcije, dok je psihopatija na ženskom. Na osnovu dobijene funkcije maskulnosti 69,3% ispitanika je uspešno razvrstano.

4. DISKUSIJA

U radu smo pošli od paradigme o postojanju posebnog tipa averzivnog karaktera, koji definiše subklički sklop ličnosti sklone asocijalnom i antisocijalnom ponašanju. Taj tip karaktera čine 'mračne' osobine narcizma, makijavelizma i subkličke psihopatije. Kao što je u uvodnom delu rečeno, mnoga istraživanja su ukazala da visok stepen posedovanja mračnih osobina dobro predviđa agresivno i impulsivno ponašanje, posebno kod adolescenata, kao i sklonost ka rizičnim

ponašanjima, što smo mi našim istraživanjem želeli da proverimo. Neke rezultate smo očekivali, a neki su bili u suprotnosti od postojećih nalaza.

Najpre, dobili smo očekivanu pozitivnu povezanost osobina mračne trijade i agresivnosti, što znači da možemo predvideti da će osobe sa izraženijim trijadičnim osobinama biti agresivne i to kako fizički, tako i verbalno, direktno i indirektno ili latentno. Naravno, psihopatija ostvaruje najveći intezitet korelacija sa varijablama agresivnosti, što je u skladu sa prethodnim istraživanjima (Glenn, Sellbom, 2015; Jones, Paulhus, 2014). Međutim, dobili smo dva neočekivana rezultata o povezanosti merenih psiholoških varijabli, koja su u suprotnosti sa većinom ranijih istraživanja, a koja se odnose na osobinu traženja uzbuđenja. Prema ranijim nalazima (Glenn, Sellbom, 2015; Egan et al, 2005; Paulhus, Williams, 2002), potvrđena je visoka značajna korelacija mračne trijade sa svim dimenzijama traženja uzbuđenja (najmanja je bila kod traženja avantura i uzbuđenja). Naši rezultati međutim, pokazali su da ukupna sklonost traženja uzbuđenja značajno korelira sa narcizmom i makijavelizmom, s tim da je najveća povezanost utvrđena sa makijavelizmom, dok sa psihopatijom nije u korelaciji. Osobine traženja avantura i uzbuđenja koje donose rizične situacije, uopšte nisu u istom merenom prostoru sa trijadičnim osobinama. S druge strane, pokazalo se da je osetljivost na dosadu, nepodnošenje niske stimulacije nešto što u najvećoj meri provocira osobine trijade. U odnosu na agresivnost, takođe su utvrđene samo dve vrlo slabe značajne korelacije.

Primenom regresione analize potvrđena je značajna višestruka korelacija merenih varijabli, ali i to da ovu povezanost određuje prvenstveno psihopatija, dok makijavelizam nema uticaja na ukupnu agresivnost. S druge strane, makijavelizam je osobina koja u najvećoj meri određuje promene u sklonosti ka traženju uzbuđenja, dok psihopatija nije inkrementalno validna.

Osobe koje imaju visoke skorove na osobini traženja senzacija su nisko reaktivni na uobičajene spoljne stimulse, njima je neophodna intezivna i neobična stimulacija kako bi postigli optimalni, naviknuti nivo funkcionisanja. Stoga se ova crta često manifestuje kroz upuštanje u fizičke, socijalne, pravne i finansijske rizike radi samog iskustva rizika (Zuckerman, 1991; 2007). Naši rezultati govore o tome da će osobe sa izraženim trijadičnim osobinama, posebno sa psihopatskim sklopom, ispoljiti agresivno ponašanje pre nego sklonost ka traženju uzbuđenja. Traženje uzbuđenja, prvenstveno u formi dezinhibicije, odlika je osoba kod kojih dominira makijavelizam. Ovaj nalaz možemo dovesti u vezu sa strukturom uzorka. To su bili studenti, koji izgleda, dodatne stimulanse i izvore uzbuđenja nalaze u novim kontaktima sa drugačijim ljudima irazličitim mestima, koji pri tom ne nose moguću opasnost od izlaganja riziku ili neku neizvesnost. Oni vole dinamične zabave, povremeno konzumiraju različite supstance, promiskuitetni su i to je ono što ih uzbuđuje. Agresivno, nasilničko ponašanje, nije u službi dodatne stimulacije. Imajući u vidu da je suština makijavelizma u proračunatim i bezprizorno podlim strategijama manipulacije drugim ljudima, mogli bismo reći da im ova dezinhibicija otežava ovaj zadatak. Istovremeno, objašnjava zašto su makijavelisti spremni na sve kako bi došli do cilja, jer kada nešto zamisle da je njihovo i da im to pripada, na svaki način će pokušati da to pridobiju. Prosečne, uobičajene situacije koje podrazumevaju

obrazac ponavljanja, za njih su dosadne i bezlične, jer ne provociraju njihove sposobnosti "kombinovanja".

S obzirom da je utvrđena prosečna izraženost merenih psiholoških osobina na celom uzorku, moguće je dobijene rezultate objasniti uobičajenom formom adolescentskog ponašanja. Mladi koji imaju izraženiji socijalno averzivni karakter, skloniji su ispoljavanju agresivnosti, naročito ukoliko dominira psihopatija. Ipak, oni ne uživaju izlaganju riziku, gde sam osećaj opasnosti donosi posebno zadovoljstvo; za njih su karakteristične situacije rizičnog ponašanja koje donose korist. Moguće je da bi upoređivanjem rezultata dobijenih na uzorku osuđenih psihopata, upravo osobina traženja uzbuđenja bila diskriminativna.

Kada je reč o polnim razlikama, ranija istraživanja su pokazala da su sve merene psihološke varijable diferencijalne osobine muškog pola (Jonason et al., 2009; Ponzi et al, 2015). Ovaj nalaz je delimično potvrđen u našem radu: agresivnost, traženje uzbuđenja u formi dezinhibicije i osetljivosti na dosadu, kao i makijavelizam, su nešto što dominantno čini deo muškog polnog identiteta. Interesantno je da narcizam i psihopatija ne grade značajno polne razlike, ali se primećuje da se narcizam nalazi na muškom polu funkcije, dok je psihopatija na ženskom.

S aspekta evolucione teorije (Buss, 2008), mogli bismo reći da su vreme i kultura učinili značajan efekat na ispoljavanje muških osobina ličnosti: oni su ostali agresivni, i dalje se od muškaraca očekuje da budu hrabri, snažni i nepokolebljivi, ali više nije nužno da u prvi plan istaknu svoju bezosećajnost i slabu kontrolu impulsa, odnosno svoju blještavu pojavu. Još uvek govorimo o dominantnim i kompetitivnim strategijama muškog pola, ali danas pored agresivnosti tu dominaciju čini veći nivo optimalne pobuđenosti, temperament, sklonost ka novom, promenljivom i brzom načinu života. I naravno, provereni "način rada" odnosno, makijavelističke strategije, koje će najefikasnije zadovoljiti potrebe nacrtane prethodnim osobinama. A to znači da žene danas smatraju poželjnim muškarce koji ne prezaju od sukoba, bilo onih koji ostaju na verbalnom nivou ili se završavaju fizičkim nasiljem, koji voze brza kola, idu na "divlja" mesta, žive brzo i stalno su u pokretu, a sve to ostvaruju polulegalnim i amoralnim "kombinacijama".

Na kraju, u odnosu na postavljeno osnovno istraživačko pitanje, možemo zaključiti da osobine mračne trijade, koje definišu "loš" karakter predviđaju nasilničko i antisocijalno ponašanje, što može imati značajne implikacije u praktičnom radu sa mladima. Takođe, traženje novih iskustava i dezinhibirana ponašanja mladih, pre su odlika adolescentskog razvojnog perioda i uslova života, nego agresivnosti i trijadičnih osobina. Smatramo da bi nova istraživanja ovog problema, sa nekim drugim mernim instrumentima, ili na nekom drugom uzorku (osuđenici) možda dala drugačije rezultate i nova saznanja.

LITERATURA:

- (1) Ali, F., Amorim, I. S., Chamorro-Premuzic, T. (2009). Empathy deficits and trait emotional intelligence in psychopathy and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences*, 47, 758-762.

- (2) Baughman, H. M., Dearing, S., Giammarco, E. i Vernon, P. A. (2012). Relationships between bullying behaviors and the Dark Triad: A study with adults. *Personality and Individual Differences*, 52(5),571-575.
- (3) Blonigen, D. M., Hicks, B. M., Krueger, R. F., Patrick, C. J., i Iacono, W. G. (2005). Psychopathic personality traits: heritability and genetic overlap with internalizing and externalizing psychopathology. *Psychological Medicine*, 35, 637-648.
- (4) Brunell, A. B., Gentry, W. A., Campbell, W. K., Hoffman, B. J., Kuhnert, K. W. i DeMarree, K. G. (2008). Leader emergence: The case of the narcissistic leader. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(12),1663-1676.
- (5) Buss, D. M. (2008). *Evolutionary psychology: The New Science of the Mind*, Pearson Education, Boston.
- (6) Campbell, J., Schermer, J. A., Villani, V. C., Nguyen, B., Vickers, L., & Vernon, P. A. (2009). A behavioral genetic study of the Dark Triad of personality and moral development. *Twin Research and Human Genetics*, 12, 132–136.
- (7) Christie, R. & Geis, F. L. (1970) Studies in Machiavellianism. *Academic Press, New York*, 10–33.
- (8) Egan, V., Figueredo, A. J., Wolf, P., McBride, K., Sefcek, J., Vasquez, G. et al. (2005). Sensational interests, matingeffort, and personality: Evidence for cross-cultural validity, *Journal of Individual Differences*, 26, 11–17.
- (9) Furnham, A., Richards, S. C. i Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3),199-216.
- (10) Glenn, A.L. & Selbom, M. (2015). Theoretical and empirical concerns regarding The Dark Triad as a construct, *Journal of Personality Disorders*, 29(3), 360-377.
- (11) Jonason, P. K., & Webster, G. D. (2010). The Dirty Dozen: A concise measure of the Dark Triad. *Psychological Assessment*, 22, 420–432.
- (12) Jonason, P. K., Li, N. P. i Teicher, E. A. (2010). Who is James Bond?: The Dark Triad as an Agentic Social Style. *Individual Differences Research*, 8(2),111-120.
- (13) Jonason, P. K., Li, N. P., & Buss, D. M. (2010). The costs and benefits of the Dark Triad: Implications for mate poaching and mate retention tactics. *Personality and Individual Differences*,48, 373–378.
- (14) Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. D., & Schmitt, D. P. (2009). The Dark Triad: Facilitating a short-term mating strategy in men. *European Journal of Personality*, 23, 5–18.
- (15) Jonason, P. K., Norman P. L., Webster G. D., Schmitt D. P. (2009): The Dark Triad: Facilitating a Short-Term Mating Strategyin Men, *European Journal of Personality*, 23, 5-18.
- (16) Jones, D. N., Paulhus, D. L. (2014): Introducing the Short Dark Triad (SD3): A Brief Measure of Dark Personality Traits, *Assessment*, 21(1), 28-41.
- (17) Morf, C. C., & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177–196.
- (18) Nevicka, B., De Hoogh, A.H.B., vanVianen, A.E.M. & TenVelden, F.S. (2013). Uncertainty enhances the preference for narcissistic leaders, *European Journal of Social Psychology*, 43, 370–380.
- (19) Paulhus, D. L. i Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-563.
- (20) Ponzi, D., Henry, A., Kubicki, K., Nickels, N., Wilson, M.C., Maestripieri, D. (2015): The slow and fast life histories of early birds and night owls:their future- or present-orientation accounts for their sexuallymonogamous or promiscuous tendencies, *Evolution and Human Behavior*,36, 117-122.

- (21) Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principle-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890–902.
- (22) Zuckerman, M. (1991): *Psychobiology of personality*, New York: Cambridge University Press.
- (23) Zuckerman, M. (1994): *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*. New York: Cambridge University Press.
- (24) Zuckerman, M. (2007): *Sensation seeking and risky behavior*. Washington DC: American psychological association.
- (25) Žužul, M. (1989): *Agresivno ponašanje: Psihološka analiza*. Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske.

DARK TRIAD, AGGRESSION AND SENSATION SEEKING

This study examined whether personality traits defining the Dark Triad (narcissism, Machiavellianism and subclinical psychopathy) predict the extent and the mode of expression of aggressive behaviour. We also investigated association between the three Dark Triad traits and sensation seeking, and looked into gender differences across all four traits. To this objective, 144 males and 156 females from Nov Sad, Serbia (mean age 23 years) were administered: Dirty dozen dark triad scale ($\alpha=0.86$; Jonason & Webster, 2010), Aggression questionnaire ($\alpha=0.95$; Žužul, 1987) and the Sensation seeking scale ($\alpha=0.80$; Zuckerman, 1994). All three Dark Triad traits had significant positive correlations with aggressive and violent behaviour but not with sensation seeking. As expected, subclinical psychopathy was highly predictive of all modes of aggressive behaviour. Contrary to our expectations, subclinical psychopathy did not correlate with sensation seeking. In addition, we found no evidence for association between aggression and sensation seeking. Discriminant analysis provided evidence that high Machiavellianism, sensation seeking and aggression were predominantly found among the males. Somewhat unexpected pattern of our results is probably due to our use of a non-clinical sample that is not prone to risk taking behaviour.

KEY WORDS: Dark triad (narcissism, Machiavellianism, psychopathy) / aggression and sensation seeking

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 17-31
Pregledni naučni rad
UDK: 341.485
343.412

ZLOČIN GENOCIDA U TEORIJI I PRAKSI: MEĐUNARODNO I KRIVIČNO PRAVO BOSNE I HERCEGOVINE*

Dragan Jovašević*
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Međunarodno krivično pravo kao sistem pravnih propisa sadržanih u aktima međunarodne zajednice, ali i u nacionalnom (internom) krivičnom zakonodavstvu pojedinih država predviđa krivičnu odgovornost i kažnjivost za veći broj međunarodnih krivičnih dela (među kojima se izdvaja zločin genocida). To su dela kojima se krše ratni zakoni i običaji rata (međunarodno humanitarno pravo) i kojima se povređuje ili ugrožava mir među narodima i bezbednost čovečanstva. Za ova krivična dela su u međunarodnom, ali i u nacionalnom krivičnom pravu propisane najteže vrste i mere kazni koje uopšte poznaje krivično zakonodavstvo danas. Za učinioce krivičnih dela genocida u određenim slučajevima je primarna nadležnost međunarodnih sudskih (nacionalnih) organa kao što je Međunarodni sud u Hagu. U ovom se radu analiziraju pojam i karakteristike krivičnog dela genocida u međunarodnim i krivičnom pravu Bosne i Hercegovine.

KLJUČNE REČI: međunarodno krivično pravo / genocid / grupa / odgovornost / kazna

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: jovas@prafak.ni.ac.rs

1. UVODNA RAZMATRANJA

Dana 24. marta 2016. godine pretresno veće Haškog tribunala za bivšu SFR Jugoslaviju je u predmetu IT-95-5/!8 protiv Radovana Karadžića (rođen u selu Petnjica – Crna Gora, starog 71 godinu), bivšeg predsednika Republike Srpske i vrhovnog komandanta Vojske Republike Srpske izreklo presudu kojim ga je oglasilo krivim za zločin genocida koji je izvršen za vreme surovog međuetničkog i građanskog sukoba na području SR Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godine. Time je okončan prvostepeni postupak koji je otpočeo podizanjem optužnice 24.jula 1995. godine, a nastavljen posle hapšenja Karadžića 21. jula 2008. godine u Beogradu (i njegovog izručenja u pritvorsku jedinicu u Sheveningenu 30.jula 2008. godine).

Međunarodna krivična dela su u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine predviđena u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine¹, u glavi sedamnaestoj, pod nazivom: "Krivična djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom" (Petrović, Jovašević, 2005:216-218). Ova krivična dela, zapravo, predstavljaju djelatnosti kojim se krše međunarodni ugovori, sporazumi i konvencije (Tomić, 1999:337-360) i narušava ili ugrožava mir među narodima, sigurnost čovečanstva, odnosno druge međunarodnim pravom zaštićene vrijednosti, ili kojim se krše ratna pravila o ponašanju zaraćenih strana prema ratnim zarobljenicima, ranjenicima, bolesnicima i civilnom stanovništvu. Nastanak ovih krivičnih dela vezan je za postojanje međunarodnih pravila kojima se regulišu odnosi između država u doba rata, tj. odnosi između zaraćenih strana u pogledu započinjanja i vođenja rata (Jovašević, Ikanović, 2012:269-271). Međunarodno ratno pravo nastalo je kao posljedica surovog i nečovečnog postupanja u toku duge istorije ratova i oružanih sukoba između naroda i država sa ciljem da humanizira ovo najnehumanije sredstvo za rešavanje međudržavnih i međunarodnih sporova (Kazazić, 2003:163-175).

Sa pojavom međunarodnog ratnog prava otpočeo je proces postepenog ograničavanja prava zaraćenih strana i kontrolisanja njihovih postupaka ne samo prema neboračkom stanovništvu, već i u pogledu započinjanja i vođenja ratova. Pravo države na apsolutnu slobodu u pogledu započinjanja i vođenja rata biće postepeno ograničeno tako što će pojedini postupci koji predstavljaju nepotrebna razaranja, ubijanja i mučenja biti zabranjeni. Kršenjem ratnih pravila i običaja nastaju ratna krivična dela (Jovašević, 2014:290-294).

Prihvatajući međunarodne obaveze na osnovu potpisivanja i ratifikovanja navedenih međunarodnih konvencija, u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine je predviđeno više krivičnih dela protiv čovečnosti i vrednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Krivična dela iz ove glave, dakle, nastaju kršenjem pravila

¹ Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15 i 40/15.

sadržanih u međunarodnim konvencijama. Njihov je izvor u postojanju zabrana u aktima međunarodnog prava.

Objekt zaštite ovih krivičnih dela jesu čovečnost i druge univerzalne, opštecivilizacijske vrednosti zaštićene međunarodnim pravom. Zaštita čovečnosti znači zaštitu osnovnih ljudskih dobara kao što su: život, telesni integritet, čast, ugled i dostojanstvo čoveka, osnovna ljudska prava i slobode. Druge vrednosti fizičkih lica, pojedinih država i cele međunarodne zajednice imaju takođe opšti, univerzalni značaj pa su zaštićene i zajamčene međunarodnim pravom.

Najveći broj krivičnih dela iz ove grupe može se učiniti za vreme rata, oružanog sukoba ili okupacije. Po pravilu, ova krivična dela se čine organizovano i s ciljem sprovođenja određene politike vladajuće grupe ili partije. Budući da spadaju u organizovani, planski kriminalitet, ova se djela najčešće čine po naređenju pretpostavljenih vojnih ili političkih rukovodilaca. Ta činjenica zahteva posebno utvrđivanje odgovornosti organizatora, naredbodavca i učinilaca. Ova krivična dela mogu biti učinjena samo s umišljajem.

Pojedina krivična dela iz ove grupe ne zastarevaju u pogledu krivičnog gonjenja ili izvršenja izrečenih kazni kao što su: genocid, zločin protiv čovečnosti, ratni zločini i druga krivična djela za koja po međunarodnom pravu zastarelost ne može da nastupi (član 19. KZ BiH).

2. MEĐUNARODNA KRIVIČNA DELA

U teoriji međunarodnog krivičnog prava se razlikuje više vrsta međunarodnih krivičnih dela. Uobičajena je podela na: a) međunarodna krivična dela u užem smislu (prava ili čista međunarodna krivična dela) i b) međunarodna krivična dela u širem smislu (neprava ili mešovita međunarodna krivična dela). Inače, ova je podela prvi put usvojena na 14. Kongresu Međunarodnog udruženja za krivično pravo koji je održan 1989. godine u Beču². Kriterijum za ovo razlikovanje jeste nadležnost međunarodnih krivičnih sudova (sudova koji postupaju samo u slučaju izvršenih međunarodnih krivičnih dela u užem smislu), odnosno istorija krivičnog pravosuđa (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016:339-341).

Međunarodna krivična dela u užem smislu čine prvu vrstu ovih krivičnih dela. Tu se radi o međunarodnim krivičnim delima kojima se krše ratni zakoni i običaji rata (norme međunarodnog ratnog i humanitarnog prava). To su dela sadržana u nirmberškoj i tokijskoj presudi. Ona se još nazivaju međunarodna krivična dela prema opštem međunarodnom pravu (*crimina juris gentium*). Tu spadaju sledeća međunarodna krivična dela: 1. zločin protiv mira, 2. ratni zločin, 3. genocid i 4. zločin protiv čovečnosti (Petrović, Jovašević, 2010:167-171). U pravnoj teoriji ima shvatanja da se ova krivična dela nazivaju međunarodnim zločinima *stricto sensu* iza

² Podelu međunarodnih krivičnih dela ove vrste zastupaju brojni autori: Bassiouni, Cassese, Than, Shorts i dr.

kojih stoje kogentne norme međunarodnog prava npr. haške ili ženevske konvencije (Radulović, 1999:103).

Kao osnovne karakteristike međunarodnih krivičnih dela u užem smislu (core crimes – gnusni zločini) (Jovašević, Ikanović, 2015:278-281) u pravnoj teoriji se navode sledeće (Degan, Pavišić, 2006:186-187): 1) ovi međunarodni zločini imaju dvostruku prirodu. Njihovo izvršenje povlači: a) krivičnu odgovornost pojedinaca kao njihovih izvršilaca ili saučesnika, odnosno nadređenih lica (po osnovu komandne odgovornosti), s jedne strane, i b) međunarodnopravnu odgovornost države, s druge strane, 2) međunarodnim zločinima se krše osnovna (temeljna) ljudska prava i oni su stoga zabranjeni kao represalije u slučaju vršenja isto takvih zločina druge suprotstavljene strane, 3) međunarodni zločini u pogledu krivičnog gonjenja i kažnjavanja ne zastarevaju i 4) opšte međunarodno pravo nameće obavezu državama da ne krše osnovne norme koje zabranjuju njihovo vršenje kao obavezu erga omnes.

U glavi sedamnaestoj Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine su sistematizovana sledeća međunarodna krivična dela u užem smislu (ili prava međunarodna krivična dela). To su: a) genocid u članu 171., b) zločin protiv čovečnosti u članu 172., c) ratni zločin protiv civilnog stanovništva u članu 173., d) ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika u članu 174., đ) ratni zločin protiv ratnih zarobljenika u članu 175. i e) organizovanje grupe ljudi i podstrekavanje na izvršenje krivičnih dela genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina u članu 176.

3. GENOCID U NIRNBERŠKOM PRAVU

Statut međunarodnog vojnog suda usvojen na osnovu Londonskog sporazuma savezničkih sila 8. avgusta 1945. godine (Nirnberška presuda, 1948:13-19) u članu 6. određuje međunarodna krivična dela čiji će učinioci kao pojedinci ili kao članovi organizacije biti suđeni od strane ovog suda. To su: a) zločini protiv mira, b) ratni zločini i c) zločini protiv čovečnosti. Pored neposrednih izvršilaca ovih međunarodnih krivičnih dela (zločina), krivično su odgovorna i lica koja se javljaju u svojstvu vođe, organizatora, podstrekača ili drugog saučesnika, a koji su učestvovali u sastavljanju ili izvršenju nekog zajedničkog plana ili zavere radi izvršenja nekog od napred navedenih zločina. Ovde se zapravo radi o odgovornosti i kažnjavanju saučesnika za izvršena dela po principu subjektivne akcesorne krivične odgovornosti. Učiniocu ovih krivičnih dela u smislu odredbe čl. 27. i 28. Statuta, mogu se izreći sledeće vrste kazni: a) smrtna kazna, b) druga vrsta kazne (zatvora) koju sud nađe za pravednu i c) konfiskacija (oduzimanje svake ukradene) imovine.

Statut Nirnberškog suda ne poznaje zločin genocida kao samostalnu inkriminaciju, već je ona obuhvaćena pojmom zločin protiv čovečnosti. Zločin protiv čovečnosti³

³ Početak inkriminacije zločina protiv čovečnosti datira iz vremena Prvog svetskog rata kao reakcija savezničkih sila na zločine koje su izvršile turske vlasti u toku 1915. godine nad Jermenima. Velika Britanija i carska Rusija su u zajedničkoj noti optužile Portu za "zločine protiv čovečnosti i civilizacije". Na Versajskoj

(član 6. stav 2. tačka c.) je po prvi put definisan upravo Statutom Međunarodnog vojnog suda. Tu spadaju sledeći akti: 1. ubistva, 2. istrebljenje, 3. porobljavanje, 4. deportacija i 5. ostala nečovečna dela. Za postojanje zločina protiv čovečnosti bitno je ispunjenje još dva elementa. To su: a) da je radnja izvršena protiv bilo kog civilnog stanovništva i b) da se radnja preduzima u određeno vreme - pre ili za vreme trajanja rata. Pri tome se kao zločin protiv čovečnosti smatra i svako proganjanje na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi u izrišenju ili u vezi bilo kojeg zločina u nadležnosti ovog suda bez obzira da li se time vrše ili ne vrše povrede zakona one zemlje u kojoj su zločini izvršeni (Marković, 1973:176-180).

Ovim se krivičnim delom praktično celim ljudskim grupama (pripadnicima političke, rasne ili verske grupe) onemogućava ili otežava življenje, i to kako za vreme rata tako i pre rata. Ovo je bilo jedino međunarodno krivično delo iz nadležnosti Međunarodnog vojnog suda koje se moglo izvršiti nezavisno od rata ili oružanog sukoba). Identična krivična dela sa istim opisima i karakteristikama poznaje i Statut Međunarodnog vojnog suda u Tokiju iz 1948. godine.

Takođe, ova ista međunarodna krivična dela poznaje i Zakon broj 10. Kontrolnog saveta za kažnjavanje lica odgovornih za ratne zločine, zločine protiv mira i zločine protiv čovečnosti u članu 2. s tim što pored navedene tri vrste zločina poznaje i posebno delo koje se sastoji u samom članstvu u zločinačkoj grupi ili organizaciji koje su od strane Međunarodnog vojnog suda proglašene zločinačkim (Prljeta, 1992:47-53). U stavu 2. ovog člana Zakon je izričito odredio da se za ove zločine mogu kazniti sledeća lica: a) svako lice bez obzira na državljanstvo ili svojstvo u kome je delalo ako je bilo glavni učinilac ili saučesnik, b) lice koje je naredilo ili podsticalo ili se saglasilo sa izvršenjem nekog od ovih krivičnih dela, c) lice koje je bilo povezano sa planovima ili radnjama koje su dovele do izvršenja nekog dela, d) lice koje je bilo član organizacije ili grupe za vršenje ovih krivičnih dela, đ) lice koje je imalo visoki politički, građanski ili vojni položaj u Nemačkoj ili u nekoj zemlji koja je bila njen saveznik ili zajedno sa njom ratovala ili je bila njen satelit i e) lice koje je imalo visok položaj u finansijskom, industrijskom ili privrednom životu bilo koje od tih zemalja.

Učiniocu nekog od ovih krivičnih dela se prema odredbi stava 3. ovog člana mogu izreći sledeće kazne: a) smrtna kazna, b) doživotni zatvor ili zatvor na određeni broj godina sa prinudnim radom ili bez prinudnog rada, c) novčana kazna i zatvor sa ili bez prinudnog rada u slučaju neplaćanja novčane kazne, d) konfiskacija imovine, đ) povraćaj nepravilno stečene imovine i e) oduzimanje pojedinih ili svih građanskih prava.

mirovnoj konferenciji je 1919. godine najavljeno ustanovljenje međunarodnog krivičnog suda koji bi, između ostalog, bio nadležan i za "kršenje zakona čovečnosti". Taj predlog je sprečen od strane SAD sa obrazloženjem da još uvek nema utvrđenih i univerzalnih standarda čovečnosti.

4. GENOCID U STATUTIMA AD HOC TRIBUNALA

Zbog neslaganja u međunarodnoj zajednici sredinom devedesetih godina prošlog veka umesto formiranja nadnacionalnog, supranacionalnogsudskog organa sa univerzalnom nadležnošću za suđenje učiniocima najtežih međunarodnih krivičnih dela, osnovana su dva ad hoc tribunala čije se okončanje očekuje do kraja 2017. godine (sa prestankom rada Rezidualnih mehanizama).

Rezolucijom Saveta bezbednosti OUN broj 827 od 25.maja 1993.godine usvojen je Statut Međunarodnog tribunala za gonjenje lica odgovornih za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava izvršene na teritoriji bivše SFR Jugoslavije počev od 1991.godine. Ovaj Statut (poznat kao Statut "Haškog tribunala") poznaje četiri vrste međunarodnih krivičnih dela (Josipović, 1996:183-196). To su: 1. teške povrede Ženevskih konvencija od 1949.godine, 2. kršenje zakona i običaja ratovanja, 3. genocid i 4. zločini protiv čovečnosti (Jovašević, 2002:14-17). Učiniocu ovih krivičnih dela od strane Tribunala se može prema članu 24. izreći samo jedna vrsta kazne i to kazna zatvora u trajanju prema opštoj praksi sudova u Jugoslaviji pri čemu je sudsko veće obavezno da uzme u obzir težinu izvršenog krivičnog dela (objektivne okolnosti) i lična svojstva optuženog (subjektivne okolnosti). Uz kaznu se učiniocu međunarodnog krivičnog dela mogu izreći i sledeće sankcije: a) povraćaj imovine njihovim pravim vlasnicima (restitucija) i b) oduzimanje dobiti koja je pribavljena kriminalnom delatnošću.

Najteže krivično delo današnjice "zločin nad zločinima" – genocid, predviđeno je u članu 4. Statuta Haškog tribunala (Jovašević, 2011:215-221). Ovo delo se sastoji u namernom⁴ uništenju u celini ili delimično nacionalne, etničke, rasne ili religiozne grupe. Praksa Haškog tribunala nije prihvatila ekstenzivno tumačenje pojma genocida koje bi uključivalo nameru uništenja nacionalnog, jezičkog, verskog, kulturnog ili nekog drugog identiteta grupe, a bez njenog fizičkog uništenja.

Bitno je za postojanje ovog međunarodnog krivičnog dela da je u napred navedenoj nameri⁵ preduzeta jedna od sledećih više alternativno predviđenih radnji: 1. ubijanje

⁴ Genocidna namera je najznačajnija karakteristika krivičnog dela genocida. Ona se mora odnositi na uništenje značajnog dela grupe. Taj značajan deo je dovoljno "značajan" da utiče na grupu u celini. Ovaj kvantitativni kriterijum je dopunjen i mogućnošću koje su izvršiocu ovog krivičnog dela stajale na raspolaganju, pa se tako ova namera dokazuje i kada je ona ispoljena samo u odnosu na grupu u okviru ograničenog geografskog područja. I konačno, genocidna namera uzima u obzir i kvalitativne odlike napadnutog dela grupe dozvoljavajući mogućnost da se kao suštinski deo ukupne grupe kvalifikuje onaj deo koji predstavlja njen simbol ili je bitan za njen opstanak. (presuda u slučaju *Primerena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore* od 26. februara 2007. godine).

⁵ Postojanje genocidne namere u dosadašnjoj praksi Haškog tribunala je utvrđivano putem sledećih kriterijuma: a) opšti kontekst koji obuhvata sledeće elemente: 1) širina i rasprostranjenost izvršenih dela, 2) šira politička doktrina iz koje su dela proizilazila, 3) obim ostvarenih ili pokušanih dela, 4) metodičnost u planiranju ubijanja, 5) sistematičnost ubijanja i uklanjanja leševa, 6) diskriminatorski karakter dela i 7) diskriminatorna namera optuženog, b) izvršenje drugih krivičnih dela sistematski

članova određene grupe, 2. prouzrokovanje fizičkih ili mentalnih povreda članovima grupe, 3 namerno smeštanje članova grupe u takve uslove života smišljene da dovedu do njenog fizičkog, delimičnog ili potpunog uništenja⁶, 4. sprovođenje mera sa namerom da se spreči rađanje unutar grupe i 5. namerno premeštanje dece jedne grupe u drugu grupu.

Pored neposrednog preduzimanja navedenih radnji (neposredni izvršilac), kao radnje izvršenja genocida smatraju se i sledeće: a) učešće u zaveri radi vršenja genocida, b) direktno i javno podsticanje na vršenje genocida (podstrekavanje), c) pokušaj vršenja genocida kao i d) saučesništvo u bilo kom obliku u vršenju genocida (Degan, 2008:77-95).

Ista međunarodna krivična dela, kao i Statut Haškog tribunala, sa identičnim obeležjima i karakteristikama poznaje i Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za Ruandu. Rezolucijom Saveta bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija broj 955 od 8.novembra 1994.godine usvojen je Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za Ruandu. Ovaj tribunal je nadležan za kažnjavanje lica koja su odgovorna za genocid i druga teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava koja su izvršena na području Ruande, kao i njenih građana koja su izvršila takva dela na području susednih država u toku 1994. godine. S obzirom da se prema pravnoj kvalifikaciji Saveta bezbednosti OUN ovde nije radilo o međunarodnom oružanom sukobu, to ovaj tribunal i nije nadležan za krivično delo koje se sastoji u "teškom kršenju Ženevskih konvencija iz 1949. godine", kao ni za "kršenje zakona i običaja rata".

Naime, ovaj Statut (poznat i kao Statut tribunala za Ruandu) poznaje tri vrste međunarodnih krivičnih dela. To su: 1. genocid (član 2.), 2. zločin protiv čovečnosti (član 3.) i 3. zločin koji se sastoji u teškom kršenju člana 3. Ženevskih konvencija i Drugog dopunskog protokola iz 1977. godine (član 4.). Učiniocu ovih krivičnih dela od strane Tribunala se može izreći samo jedna vrsta krivične sankcije i to kazna zatvora koja se može javiti u dva oblika i to kao: a) kazna doživotnog zatvora i b) kazna zatvora u vremenski određenom trajanju. Pri odmeravanju kazne učiniocu međunarodnog krivičnog dela sudsko veće Tribunala za Ruandu je obavezno da uzme u obzir težinu izvršenog krivičnog dela (objektivne okolnosti) i lična svojstva optuženog (subjektivne okolnosti). Uz kaznu se učiniocu dela mogu izreći i dve mere i to: a) povraćaj imovine njihovim pravnim vlasnicima (restitucija) i b) oduzimanje dobiti koja je pribavljena kriminalnom delatnošću.

Najteže krivično delo današnjice – genocid je predviđeno u članu 2. Statuta tribunala za Ruandu. Ono se sastoji u namernom uništenju⁷ u celini ili delimično nacionalne, etničke, rasne ili religiozne grupe. Bitno je za postojanje ovog međunarodnog

usmerenih protiv iste grupe, c) broj počinjenih zločina, d) sistematsko usmeravanje na civile zbog njihove pripadnosti određenoj grupi i e) ponavljanje destruktivnih i diskriminatorških dela.

⁶ U praksi Haškog tribunala ovaj oblik genocida je izvršavan sledećim delatnostima: a) držanjem zatvorenika u zagušljivim i prenatrpanim prostorijama, b) spavanje zatvorenika na podu i bez čebadi, c) uskraćivanje zatvorenicima hrane i vode, d) davanje zatvorenicima nečiste vode koja bi prouzrokovala njihovo obolevanje, e) uskraćivanje lekova zatvorenicima, f) neukazivanje lekarske pomoći zatvorenicima i g) izlaganje zatvorenika napornom radu.

⁷ Uništenje grupe znači fizičku destrukciju, a ne destrukciju njenog kulturnog bića.

krivičnog dela da je u napred navedenoj nameri⁸ preduzeta jedna od sledećih više alternativno predviđenih radnji: 1. ubijanje članova određene grupe, 2. prouzrokovanje fizičkih ili mentalnih povreda članovima grupe, 3. namerno smeštanje članova grupe u takve uslove života smišljene da dovedu do njenog fizičkog, delimičnog ili potpunog uništenja, 4. sprovođenje mera sa namerom da se spreči rađanje unutar grupe i 5. namerno premeštanje dece jedne grupe u drugu grupu (Fabijanić Gagro, Škorić, 2008:1387-1419).

Pored neposrednog preduzimanja navedenih radnji (neposredni izvršilac), kao radnje izvršenja genocida⁹ smatraju se i sledeće: a) učešće u zaveri radi vršenja genocida, b) direktno i javno podsticanje na vršenje genocida (podstrekavanje), c) pokušaj vršenja genocida kao i d) saučesništvo u bilo kom obliku u vršenju genocida.

5. GENOCID U RIMSKOM STATUTU

Rimski Statut stalnog Međunarodnog krivičnog suda usvojen na Diplomatskoj konferenciji OUN u Rimu 17. jula 1998. godine propisuje da će se pred ovim sudom voditi krivični postupak, utvrđivati krivična odgovornost i izricati krivična sankcija licima koja su učinila najozbiljnije zločine priznate od strane međunarodne zajednice kao celine. U članu 5. ovog Statuta proglašena je nadležnost suda za sledeća međunarodna krivična dela (Starčević, 2002:590-608): 1. zločin genocida, 2. zločin protiv čovečnosti, 3. ratne zločine i 4. zločin agresije. Prema članu 77. učiniocu nekog od ovih međunarodnih krivičnih dela sud može izreći sledeće kazne: a) zatvor u određenom trajanju koji ne može da pređe maksimum od 30 godina, b) doživotni zatvor kada je ta kazna opravdana ekstremnom težinom zločina i individualnim okolnostima vezanim za učinioca dela, c) novčanu kaznu prema kriterijumu koji je određen u Pravilima dokazivanja i procedure i d) konfiskaciju prihoda, vlasništva i dobara koji su direktno ili indirektno pribavljeni izvršenim zločinom.

Zločin genocida¹⁰ je predviđen u odredbi člana 6. ovog Statuta. Ovo krivično delo¹¹ se čini u nameri da se uništi u celini ili delimično nacionalna, etnička ili verska

⁸ Postojanje genocidne namere u dosadašnjoj praksi ad hoc tribunala je utvrđivano putem sledećih kriterijuma: a) opšti kontekst koji obuhvata: 1) širina i rasprostranjenost izvršenih dela, 2) šira politička doktrina iz koje su dela proizilazila, 3) obim ostvarenih ili pokušanih dela, 4) metodičnost u planiranju ubijanja, 5) sistematčnost ubijanja i uklanjanja leševa, 6) diskriminatorski karakter dela i 7) diskriminatoriska namera optuženog, b) izvršenje drugih krivičnih dela sistematski usmerenih protiv iste grupe, c) broj počinjenih zločina, d) sistematsko usmeravanje na civile zbog njihove pripadnosti određenoj grupi i e) ponavljanje destruktivnih i diskriminatorskih dela.

⁹ Inkriminacija genocida ne traži u objektivnom smislu uništenje neke etničke, odnosno narodne grupe, već samo nameru da se ona u potpunosti ili delimično uništi. Delo mora biti usmereno protiv jednog ili više lica u svojstvu pripadnika te skupine. Ostalo je pri tome nerešeno, mogu li se takvim tumačenjem inkriminacije zaštititi i političke grupe koje imaju stabilitet i kontinuitet. Namera se može dokazivati korišćenjem različitih indicija, tako npr. onih koje slede iz opšteg konteksta i sklopa okolnosti pod kojima je zločin učinjen, te njegove prirode i mere. (presuda Međunarodnog tribunala za Ruandu u predmetu ICTR-96-4T od 2. septembra 1998. godine).

¹⁰ U delu pravne teorije se smatra da genocid ne predstavlja samostalno krivično delo, već da je to samo vrsta zločina protiv čovečnosti.

zajednica¹² na jedan od sledećih načina: 1. ubijanjem članova grupe¹³, 2. prouzrokovanjem teških fizičkih ili mentalnih patnji članova grupe, 3. namernom podvrgavanju grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog uništenja, 4. preduzimanjem mera uperenih ka sprečavanju rađanja u okviru grupe i 5. prinudnom premeštanju dece iz jedne u drugu grupu. Dakle, ovde se radi o preuzimanju odredbi Konvencije OUN o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine u pogledu određivanja bića ovog najtežeg međunarodnog krivičnog dela uperenog protiv "čovečanstva".

6. GENOCID U PRAVU BOSNE I HERCEGOVINE

Međunarodna krivična dela su u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine predviđena u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine, u glavi sedamnaestoj, pod nazivom: "Krivična dela protiv čovečnosti i vrednosti zaštićenih međunarodnim pravom". U međunarodna krivična dela u užem smislu spadaju sledeća dela: 1. genocid u članu 171., 2. zločini protiv čovečnosti u članu 172., 3. ratni zločin protiv civilnog stanovništva u članu 173., 4. ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika u članu 174., 5. ratni zločin protiv ratnih zarobljenika u članu 175. i 6. organizovanje grupe ljudi i podstrekavanje na izvršenje krivičnih dela genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina u članu 176.

U članu 171. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine čije se odredbe primenjuju nezavisno od postojanja tri krivična zakona (Federacije BIH, Brčko Distrikta BIH i Republike Srpske) propisano je najteže krivično delo današnjice – genocid. Krivično delo genocida se sastoji u izdavanju naređenja da se čine ili u činjenju: ubistava, ili nanošenju teških telesnih ili duševnih povreda pripadnicima grupe ljudi ili u smišljenom nametanju grupi ljudi ili zajednici takvih životnih uslova koji bi mogli da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog istrebljenja ili u uvođenju mera kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe ljudi ili u prisilnom preseljenju dece iz te u drugu grupu, a u nameri da se potpuno ili delimično istrebi nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa ljudi.

Reč "genocid" je kovanica sastavljena od grčke reči *genos* što znači rod ili pleme i latinske reči *caedes* što znači ubistvo, pokolj. Bukvalno prevedena ova reč označava ubijanje roda, odnosno plemena. Rezolucijom Generalne skupštine OUN broj 96/I od 11. decembra 1946. godine genocid je proglašen za "međunarodno krivično delo

¹¹ Genocid se određuje kao "zločin nad zločinima". Zabrana vršenja ili propagiranja ovog krivičnog dela predstavlja *ius cogens*, tako da protivpravnost genocidnih aktivnosti, pa i sam kriminalni karakter ovih radnji je opšteprihvaćen i nesporan u međunarodnoj zajednici.

¹² Ovom inkriminacijom su zaštićene samo stabilne grupe, koje karakteriše stalnost i čijim se članom postaje na osnovu rođenja, dok su isključene nestalne skupine čijim se članom postaje na osnovu individualne odluke. Na tom stanovištu stoji i Međunarodni krivični tribunal za Ruandu u slučaju Akajese.

¹³ Za postojanje genocida nije potreban i veći broj žrtava. Naime, smatra se da je dovoljno da učinilac ubije jedno ili više lica. Isto tako genocid može učiniti i izolovani pojedinac ako postupi sa genocidnom namerom i ako se njegovo ponašanje poklapa sa drugim sličnim ponašanjima, a takve je prirode da može dovesti do uništenja cele skupine.

koje je su suprotnosti sa duhom i ciljevima OUN i koje civilizovani svet osuđuje". Iako se pojavio kao "podvrsta zločina protiv čovečnosti", genocid je ubrzo dobio autonoman status i sadržinu kao jedno od najtežih krivičnih dela današnjice (Šakić, Sedlar, Tojčić, 1993:407-454). On se danas naziva "zločin nad zločinima". Genocid kao međunarodno krivično delo određuju tri elementa (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007:419-420): a) objektivni sastojak – actus reus, b) subjektivni sastojak – mens rea i c) objekt dela – skupina ili grupa – žrtva.

6.1. Pojam i elementi genocida

Osnov za ovu inkriminaciju se nalazi u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida¹⁴ iz 1948. godine koja u članu 2. određuje pojam i elemente ovog međunarodnog krivičnog dela. U zakonodavstvu, teoriji i praksi ovaj izraz ima šire tumačenje. Naime, pod ovim izrazom se podrazumeva ne samo ubijanje, već uništenje na bilo koji način određene grupe koja čini jednu povezanu celinu na nacionalnoj, etničkoj, rasnoj ili verskoj osnovi. Objekt zaštite je čovečnost i međunarodno pravo.

Objekt napada je nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa¹⁵. Iako se delo¹⁶ čini uništavanjem pojedinaca, njegov cilj nije da se ti pojedinci likvidiraju kao određene ličnosti, već kao pripadnici grupe. Cilj ovog dela je, dakle, uništenje grupe u celosti ili delimično, pri čemu je likvidacija pojedinaca samo način ostvarivanja ovog cilja. Veličina grupe je bez značaja za postojanje dela. Bitno je da grupa postoji kao celina sa specifičnim karakteristikama i da se kao takva želi uništiti. Cilj inkriminacije je da se osigura pravo na život, tj. na postojanje i razvoj svakoj grupi koja ima posebno nacionalno, etničko, rasno ili versko svojstvo pri čemu se ne zahteva prostorno zajedništvo pripadnika grupe.

Radnja učinjenja krivičnog djela genocida se sastoji iz niza različitih delatnosti koje se mogu svrstati u nekoliko grupa. To su sledeće delatnosti (Horović, 2004:99-113): 1. ubijanje ili nanošenje teške telesne ili duševne povrede pripadnicima određene nacionalne, etničke, rasne i verske grupe; 2. smišljeno nametanje grupi ljudi ili

¹⁴ Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, br. 2/50 i Službeni list FNRJ, br. 56/50

¹⁵ Nacionalnu grupu čini skupina ljudi koja osećaju da dele pravnu vezu zajedničkog državljanstva popraćenu recipročnim pravima i obavezama. Etničku grupu čine članovi koje veže zajednički jezik i kultura, rasna grupa je pak grupa zasnovana na naslednim fizičkim obeležjima koja se često identifikuje sa određenom geografskom oblašću bez obzira na jezičke, kulturne, nacionalne ili verske faktore, dok versku grupu čine članovi koji imaju isto versko ubeđenje, naziv vere ili način vršenja verskih obreda. Zapravo pojmovi nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe veoma se široko izučavaju i za sada ne postoje opšte i međunarodno prihvaćene precizne definicije. Svaki od tih pojmova se zato mora procenjivati u svetlosti konkretnog političkog, socijalnog i kulturnog miljea.

¹⁶ Genocid prema konkretnom objektu može biti nacionalni ili etnički genocid ili etnocid ako je taj objekt nacionalna ili etnička skupina. O rasnom genocidu radi se ako je radnja usmerena na određenu rasnu grupu ili na više takvih grupa. Verski genocid je usmeren na pripadnike određene verske grupe ili više takvih grupa. Skupina (grupa) se ne određuje prema objektivnom, statičkom kriterijumu, već je za pojmovno određene grupe i prema shvatanjima ad hoc tribunala odlučujuće je kako njene pripadnike subjektivno doživljava učinilac dela. U pravnoj teoriji se ističe nedostatak ovakvih definicija genocida po kojima on ne obuhvata kulturni genocid u smislu uništavanja jezika i kulture određene grupe.

zajednici takvih životnih uslova koji bi mogli da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog istrebljenja; 3. uvođenje mera kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe ljudi (tzv. biološki genocid) i 4. prisilno preseljavanje dece iz te u drugu grupu ljudi s ciljem gubljenja identiteta svoje grupe. Sve ove radnje vode ka fizičkom i biološkom ostvarivanju genocida. Za postojanje ovog dela dovoljno je da je učinjena bilo koja od zakonom taksativno navedenih radnji u nameri potpunog ili delimičnog istrebljenja (uništavanja) grupe kao društvene cjeline. Genocid je tipičan primer krivičnog dela koji počiva na "depersonalizaciji žrtve", što znači da žrtva ne predstavlja cilj zbog njenih individualnih kvaliteta ili obeležja, nego samo zato što je pripadnik određene grupe.

Radnja učinjenja se može ostvariti na dva načina: a) izdavanjem naređenja i b) neposrednim preduzimanjem delatnosti. Izdavanje naređenja da se vrše napred navedene delatnosti predstavlja posebnu i samostalnu radnju učinjenja genocida. Naređivanje je, inače, jedan oblik podstrekavanja, ali ono ovde nema karakter saučesništva, već posebnog načina učinjenja ovog dela. Krivično delo genocida se uglavnom čini organizovano i po unapred utvrđenom planu, gde naređenje pretpostavljenog ima posebnu snagu dejstva, pa je stoga i njegova odgovornost samostalne prirode. Naime, naredbodavac će biti odgovoran za samo izdavanje naređenja da se izvrši genocid, čak i onda kada potčinjeni odbije ili na drugi način izbegne izvršenje takvog naređenja.

Posledica dela je ugrožavanje opstanka određene nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe (Lazarević, Vučković, Vučković, 2004:2021). Ona se ostvaruje prouzrokovanjem manjeg ili većeg broja pojedinačnih posledica povrede (života, telesnog integriteta, ploda) i ugrožavanja (stavljanjem u nepodnošljive uslove života). Broj prouzrokovanja nije odlučujući za postojanje dela. To znači da će postojati jedno delo genocida, kako onda kada je učinjeno jedno, tako i onda kada je ostvareno više prouzrokovanja. Veći broj prouzrokovanja od raznovrsnih pojedinačnih posledica je od značaja kod odmeravanja kazne (Bačić, 1986:316). To ukazuje da je suština krivičnog dela genocida u planskom i sistematskom uništenju ljudskih grupa.

Učinilac dela može biti svako lice, a u pogledu krivice potreban je direktni umišljaj (*dolus coloratus*) koji karakteriše "genocidna namjera". Za postojanje namere neophodna je iskustvena ocena, a ne primena teorije o nameri¹⁷.

Za ovo delo propisana je kazna zatvora od najmanje deset godina ili dugotrajni zatvor. Zakonom je izričito predviđeno da za ovo delo krivično gonjenje i kažnjavanje ne zastarevaju.

6.2. Odnos genocida i drugih sličnih krivičnih dela

Zbog svog pojamnog sadržaja, kako u međunarodnom krivičnom pravu, tako i u nacionalnim krivičnim zakonodavstvima, javila se potreba u pravnoj teoriji da se krivično delo genocida razgraniči od sličnih (srodnih) krivičnih dela (Marković,

¹⁷ presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu SFR Jugoslaviju u slučaju Sikirica ICTY- 95-8

1965:39-44) i to u prvom redu od: 1. progona, 2. istrebljenja, 3. etničkog čišćenja i 4. zločina protiv čovečnosti.

1. Sličnost između genocida i progona (Šeparović, 2007:77-98) se ogleda u postojanju diskriminatorne namere kod učinioca dela u vreme preduzimanja radnje izvršenja. Naime, radnje izvršenja kod oba ova kažnjiva ponašanja se preduzimaju prema pripadnicima druge nacionalne, rasne, verske ili etničke grupe. Dve su glavne razlike između ovih dela: a) kod progona se radi o progonu na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi i b) kod genocida je krajnja žrtva (pasivni subjekt) cela grupa – nacionalna, rasna, verska ili etnička, dok su kod progona žrtve sami pojedinci kao pripadnici pojedinih "progonjenih" grupa.

2. Sličnost između genocida i istrebljenja se javlja u činjenici da se u oba slučaja radi o delima koja su upravljena na izvršenje masovnih ubistava. Razlike između ova dva kažnjiva dela su sledeće: a) radnja izvršenja genocida se preduzima sa namerom uništenja, potpunog ili delimičnog, grupe kao takve, dok kod istrebljenja ovakve namere (koja kvalifikuje umišljaj učinioca kao *dolus coloratus*) ne postoji, b) kod genocida ciljane grupa ima zajedničke nacionalne, rasne, verske ili etničke karakteristike, dok su kod istrebljenja - žrtve definisane političkim opredeljenjem, fizičkim osobinama ili samom činjenicom da su se našle na određenom geografskom prostoru, c) kod istrebljenja radnja izvršenja se preduzima u okviru rasprostranjenog ili sistematskog napada čega je učinilac dela svestan, a krivično delo genocida ne zahteva postojanje takvog napada i d) kod istrebljenja žrtve su samo civili (neborračko stanovništvo), dok se genocid može preduzeti i prema necivilnom stanovništvu (zatočenim borcima koji imaju status ratnog zarobljenika).

3. Odnos genocida i etničkog čišćenja – Iako rezolucija Generalne skupštine OUN o situaciji u Bosni i Hercegovini iz 1992. godine izjednačava pojam genocida sa pojmom etničkog čišćenja, ipak između ova dva dela postoji kvalitativna razlika. Naime, nasilno raseljavanje nije samo po sebi genocidna radnja, ali ono u sadejstvu sa ubistvima velikog broja pripadnika određene grupe može dovesti do etničkog čišćenja ciljane grupe ljudi. Tada proterivanje u smislu "čišćenja" može biti dokaz postojanja "namere" da se uništi cela grupa".

4. I konačno, genocid i zločin protiv čovečnosti (Pajić, 1986:304-316) koji se u pravnoj teoriji često izjednačju, pa čak i u određenim međunarodnim pravnim aktima npr. Statutu Međunarodnog vojnog suda u Nirnbergu imaju niz sličnosti kao što su: a) u oba slučaja radi se o delima koja su upravljena (koja dakle imaju za cilj) izvršenje masovnih ubistava drugih lica, b) oba dela obuhvataju teška kršenja koja vređaju čovečnost i c) oba dela ne predstavljaju izolovane slučajeve, već su obično deo neke šire celine.

No, između ovih dela se mogu uočiti i jasne razlike koje se sastoje u sledećem: a) kod genocida postoji tzv. "genocidna namera" koje nema kod zločina protiv čovečnosti, b) kod genocida je ciljane populacija – grupa koja mora da ima zajedničke karakteristike grupe, dok su kod zločina protiv čovečnosti žrtve definisane političkim opredeljenjem, fizičkim osobinama ili samom činjenicom da su se našle na određenom prostoru u određeno vreme, c) zločin protiv čovečnosti je šireg opsega jer se vrši u okviru rasprostranjenog i sistematskog napada gde je učinilac svestan

toga napada, što se ne traži i kao bitan konstitutivni elemenat krivičnog dela genocida i d) zločin protiv čovečnosti se može izvršiti širim spektrom različitih delatnosti koje nisu sve uključene u pojam genocida.

7. ZAKLJUČAK

Međunarodno krivično pravo kao sistem pravnih propisa koji su sadržani u nizu međunarodnih dokumenata (donetih u okviru Društva naroda i Organizacije Ujedinjenih nacija), ali i u nacionalnom (internom) krivičnom zakonodavstvu najvećeg broja savremenih država predviđa krivičnu odgovornost i kažnjivost za veći broj međunarodnih krivičnih dela. To su dela kojima se krše ratni zakoni i običaji rata (međunarodno humanitarno – haško i ženevsko) pravo i kojima se povređuju ili ugrožavaju najznačajnije društvene i ljudske vrednosti kao što su: mir među narodnima, bezbednost čovečanstva, čovečnost, osnovne slobode i prava čoveka, posebno zaštićenih grupa. Za ova dela su propisane najteže kazne koje uopšte poznaje međunarodno i domaće krivično pravo.

Među međunarodnim krivičnim delima se po svom značaju, prirodi, karakteru i prouzrokovanim posledicama izdvaja zločin genocida ili zločin nad zločinima. To je delo kojim se protivno međunarodnom humanitarnom (haškom i ženevskom) pravu preduzimaju različite delatnosti usmerene protiv određene nacionalne, rasne, verske ili etničke grupe sa ciljem (sa namerom) njenog potpunog ili delimičnog istrebljenja (uništenja) bez obzira da li je konkretno preduzetim radnjama posledica – ugrožavanje (apstraktna opasnost) opstanka određene grupe stvarno i nastupila u vidu konkretnom slučaju. Pored međunarodnih dokumenata donetih posle Drugog svetskog rata (kao što su statuti međunarodnih vojnih i *ad hoc* tribunala, te statut stalnog Međunarodnog krivičnog suda u Hagu), ovo najteže krivično delo današnjice poznaje i krivično zakonodavstvo Bosne i Hercegovine sa primenom od 2003. godine na osnovu ratifikovane Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine.

Za učinioce ovih dela je u određenim slučajevima primarna nadležnost međunarodnih (nacionalnih) sudskih organa kao što su bili tokijski ili nirnberški sud, Haški tribunal, Tribunal za Ruandu, Rimski krivični sud itd. Kod ovih krivičnih dela se u praktičnoj primeni uočavaju dva izuzetka od inače standardnih instituta opšteg dela krivičnog prava. To su: a) krivična odgovornost i kažnjivost učinilaca ovih krivičnih dela uopšte ne može da zastari i b) kod ovih krivičnih dela se javljaju odstupanja od subjektivne krivične odgovornosti putem primene instituta komandne (zapovedne, starešineske) odgovornosti politički i vojno nadređenih lica i zajedničkog (udruženog) zločinačkog poduhvata.

LITERATURA

- (1) Bačić, F. (1986). *Krivično pravo, Posebni deo*, Zagreb: Pravni fakultet.
- (2) Degan, V.Đ., Pavišić, B. (2006). *Međunarodno kazneno pravo*, Zagreb: Golden marketing.

- (3) Degan, V.Đ. (2008). Zločin genocida pred međunarodnim sudištima, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1-2, str. 77-95.
- (4) Fabijanić Gagro, S., Škorić, M. (2008). Zločin genocida u praksi međunarodnih ad hoc tribunala, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 6, str. 1387-1419.
- (5) Horović, S. (2004). Genocid, ratni zločini i zločin protiv čovečnosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Mostaru*, str.99-113.
- (6) Josipović, I. (1996). Pravni i politički aspekti nastanka Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, *Zbornik radova, Hrvatska i Ujedinjeni narodi*, Zagreb, str.183-196.
- (7) Jovašević, D. (2002). *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*, Beograd: Službeni glasnik.
- (8) Jovašević, D. (2011). *Međunarodno krivično pravo*, Niš: Pravni fakultet.
- (9) Jovašević, D., Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo*, Banja Luka: Univerzitet Apeiron.
- (10) Jovašević, D. (2014). *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd: Dosije.
- (11) Jovašević, D., Ikanović, V. (2015). *Međunarodno krivično pravo*, Banja Luka: Univerzitet Apeiron.
- (12) Kazazić, V. (2003). Implementacija sporazuma međunarodnog humanitarnog prava u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Mostaru*, 16, str. 163-175.
- (13) Lazarević, Lj., Vučković, B., Vučković, V. (2004). *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje: Obod.
- (14) Marković, M. (1965). Međunarodna krivična dela, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, str. 39-44.
- (15) Marković, M. (1973). Nirnberško suđenje – primena novih načela u međunarodnom krivičnom pravu, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 2, str. 176-180.
- (16) Pajić, Z. (1986). Zločin protiv čovečnosti – problem međunarodne odgovornosti, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2-3, str. 304-316.
- (17) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb: Narodne novine.
- (18) Petrović, B., Jovašević, D. (2005). *Krivično pravo 2 (Posebni deo)*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- (19) Petrović, B., Jovašević, D. (2010). *Međunarodno krivično pravo*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- (20) Petrović, B., Jovašević, D., Ferhatović, A. (2016). *Krivično pravo 2*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- (21) Prljeta, Lj. (1992). *Zločin protiv čovečnosti i međunarodnog prava*, Beograd: Službeni list.
- (22) Radulović, D. (1999). *Međunarodno krivično pravo*, Podgorica: CID.
- (23) Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15 i 40/15.
- (24) Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, br. 2/50 i Službeni list FNRJ, br. 56/50.
- (25) Starčević, M. (2002). *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, Beograd: JK Crveni krst.
- (26) Šakić, V., Sedlar, S., Tojčić, A. (1993). Ratni zločini i zločin genocida u agresiji Srbije na Republiku Hrvatsku 1991. godine, *Društvena istraživanja*, 2-3, str. 407-454.
- (27) Šeparović, Z. (2007). Zaštita žrtava rata u međunarodnom humanitarnom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 2, str. 77-98.

- (28) Tomić, Z. (1999). Osvrt na nastanak i razvoj međunarodnog krivičnog prava, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, str.337-360.
- (29) *Nirnberška presuda* (1948). Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.str.13-19.

THE CRIME OF GENOCIDE IN THEORY AND PRACTICE: INTERNATIONAL AND CRIMINAL LAW OF BOSNIA & HERZEGOVINA

International criminal law as a system of legal rules contained in the documents of international community and in the documents of national (internal) criminal law provides for criminal liability and punishment for a great number of international crimes (as a crime of genocide). These crimes are acts of breaking war laws and rules of warfare (international humanitarian law) and also they are the acts of harming or imperiling the peace among nations and the security of mankind. For these acts there are provided most severe penalties and measures of punishment known in the criminal law today. Penalties prescribed for these criminal offences stand for the most severe penalties in contemporary criminal legislation. For perpetrators of these crimes of genocide in certain cases the primary jurisdiction is the one of international criminal court (supra-national) authorities, such as International court in Hague. In this paper the author has analysed notion and basic characteristics of crime of genocide in international and criminal law of Bosnia and Herzegovina.

KEY WORDS: international criminal law / genocide / group / responsibility / punishment

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 33-46
Pregledni naučni rad
UDK: 349.6:7.025

PRAVNA ZAŠTITA MATERIJALNIH KULTURNIH DOBARA OD POSLEDICA ZAGAĐENJA ŽIVOTNE SREDINE*

Ana Batrićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kulturna dobra spadaju u takozvane veštačke ili radom stvorene vrednosti životne sredine i izuzetno su podložna destruktivnim uticajima negativnih antropogenih faktora usmerenih ka različitim ekomedijumima poput vazduha, vode i zemljišta. Pravna zaštita kulturnih dobara od zagađenja tesno je povezana sa zaštitom životne sredine uopšte i ostvaruje se na nekoliko nivoa: međunarodnom i nacionalnom, krivičnopravnom i prekršajnopravnom, zakonskom i podzakonskom, u okviru ekološkog zakonodavstva i u okviru drugih grana prava. U skladu sa tim, kao predmet ovog rada razmotreni su pravni okviri od neposrednog i posrednog značaja za zaštitu kulturnih dobara od zagađenja kako na globalnom nivou tako i u okviru granica Republike Srbije. Takođe, ukazano je na određene nedostatke postojećih domaćih rešenja sa ciljem iniciranja njihovih eventualnih izmena i poboljšanja u skladu sa svetskim trendovima u oblasti zaštite životne sredine i kulturnog nasleđa, kao i sa obavezama proisteklim iz ratifikovanih međunarodnih dokumenata i procesa evropskih integracija.

KLJUČNE REČI: zagađenje / materijalna kulturna dobra / životna sredina / ekološko pravo / pravna zaštita

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

1. UVOD – EFEKTI ZAGAĐENJA NA KULTURNA DOBRA

Svojim višedecenijskim prisvajackim odnosom prema prirodi čovek je do danas izazvao degradaciju praktično svih elemenata životne sredine (Joldžić, Jovašević, 2012: 13). Zahvaljujući neracionalnom i neodrživom eksploatiranju ograničenih prirodnih resursa narušen je ne samo balans između prirode i društva, već i sveukupni kvalitet ljudskog života (Marković, 2014: 34). Negativni antropogeni uticaji na životnu sredinu inicirali su kompleksnu pojavu globalnih razmera i katastrofalnih posledica, koja se u stručnoj literaturi, medijima i široj javnosti naziva ekološkom krizom. Ekološka kriza podrazumeva globalno ugrožavanje ekosistema usled čovekovog nemoralnog odnosa prema prirodi, odnosno životnoj sredini (Ilić, Hafner, 2015: 114).

Zakon o zaštiti životne sredine¹ definiše životnu sredinu kao skup prirodnih i stvorenih vrednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život (član 3.). Ova definicija životne sredine u prvi plan stavlja jedinstvo prirodnih vrednosti i vrednosti koje predstavljaju "veštačke tvorevine" nastale kao rezultat čovekovog rada. To potvrđuje postojanje svesti zakonodavca o njihovoj međusobnoj uslovljenosti i zavisnosti i činjenici da se negativnim delovanjem na prirodu mogu ugroziti radom stvorene vrednosti i obrnuto. Takav je slučaj sa kulturnim dobrima, koja, kao deo nežive prirode, sve češće stradaju usled čovekovih aktivnosti.

Jedan od negativnih antropogenih faktora koji istovremeno pogađa i živu i neživu prirodu jeste zagađenje ekomedijuma (vazduha, vode, zemljišta) proisteklo iz različitih izvora i izazvano različitim uzrocima. Zakon o zaštiti životne sredine određuje zagađivanje životne sredine kao unošenje zagađujućih materija ili energije u životnu sredinu, izazvano ljudskom delatnošću ili prirodnim procesima, koje ima ili može imati štetne posledice na kvalitet životne sredine i zdravlje ljudi (član 3.). Istom odredbom, zagađujuće materije definisane su kao one materije čije ispuštanje u životnu sredinu utiče ili može uticati na njen prirodni sastav, osobine i integritet, dok je zagađivač određen kao pravno ili fizičko lice koje svojom aktivnošću ili neaktivnošću zagađuje životnu sredinu. Ispuštanje i isticanje zagađujućih materija u gasovitom, tečnom i čvrstom agregatnom stanju ili emisije energije iz izvora zagađivanja u životnu sredinu Zakon podvodi pod pojam emisije.

Prekomerne emisije zagađujućih materija dovode do opterećenja i degradacije životne sredine. Zakon o zaštiti životne sredine opterećenje životne sredine determiniše kao pojedinačni ili zbirni uticaj aktivnosti na životnu sredinu koje se može izraziti kao: ukupno opterećenje (više srodnih komponenti), zajedničko

¹ Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 i 14/2016.

opterećenje (više raznorodnih komponenti), dozvoljeno opterećenje (u okviru graničnih vrednosti) i prekomerno opterećenje (preko dozvoljenih graničnih vrednosti). Degradacija životne sredine je proces narušavanja kvaliteta životne sredine koji nastaje prirodnom ili ljudskom aktivnošću ili je posledica nepreduzimanja mera radi otklanjanja uzroka narušavanja kvaliteta ili štete po životnu sredinu, prirodne ili radom stvorene vrednosti (član 3.).

Negativni efekti zagađenja komponenti životne sredine na materijalno kulturno nasleđe nesporni su, brojni i teško otklonjivi. Materijalna kulturna dobra poput građevina, rukotvorina, slika, skulptura, starih dokumenata, antikvarnih predmeta i predmeta koji su deo folklorne tradicije, sačinjena su od raznih materijala, uključujući: metal, kamen, drvo, tekstil, papir i kožu. Usled protoka vremena i dejstva spoljnih faktora kao što su: buđ, insekti, ultraljubičasto zračenje i promene temperature i vlažnosti, ovi materijali se raspadaju, što dovodi do njihovog nepovratnog oštećenja. Prirodna deterioracija kulturnih dobara može se sprečiti tradicionalnim tehnikama reparacije i primenom hemijskih sredstava, te je njihova konzervacija uglavnom moguća. Međutim, poslednjih godina problem predstavlja deterioracija kulturnih dobara usled dejstva kiselih kiša i drugih oblika atmosferskog zagađenja. Još od vremena industrijske revolucije, kisele kiše dovode do deterioracije šuma uništavajući nadzemne delove biljaka, a posebno lišća u krošnjama drveća. Elementi koje one sadrže izuzetno su opasni za žive organizme, vodu, zemljište, arhitektonske objekte i spomenike kulture (Batrićević, Batanjski, 2013: 59).

Zagađujuće materije iz atmosfere lako prodiru na različita mesta i izazivaju koroziju, nestajanje, gubitak boje ili raspadanje materijala od kojih su kulturna dobra sačinjena (Nishiyama, 2004: 2). Mnogi spomenici kulture, uključujući i one koji datiraju iz perioda Stare Grčke i Starog Rima napravljeni su od mermera i krečnjaka, za koje je potvrđeno da su naročito podložni negativnim dejstvima kiselina koje potiču iz zagađujućih materija sadržanih u kiselim kišama (Toracca, 2000: 41). Razorni efekti kiselih kiša uočeni su i na mnogobrojnim kulturnim dobrima sačinjenim od drugih vrsta kamena, kao i na onima koja su napravljena od metala i cementa (Yadav, 2013: 1).

2. PRAVNI OKVIRI ZA ZAŠTITU KULTURNIH DOBARA OD ZAGAĐENJA

2.1. Oblici pravne zaštite kulturnih dobara od zagađenja

Budući da se rastući uticaj čoveka na sveukupnu živu i neživu prirodu često iskazuje kao poguban potrebno ga je kontrolisati, korigovati ili sprečavati putem pravnih normi (Joldžić, 2008: 20). Pravna zaštita životne sredine može se paralelno realizovati na nekoliko nivoa. U zavisnosti od polja primene pravnih normi, ona može biti: 1) međunarodna i 2) nacionalna. Zavisno od grane prava kojom se uspostavlja, ona može obuhvatati: 1) zaštitu putem ekološkog zakonodavstva, 2) zaštitu putem propisa koji spadaju u druge grane prava. Na osnovu vrste zaprećene

sankcije za povredu ili ugrožavanje životne sredine kao i postupka predviđenog za njeno izricanje, zaštita životne sredine može biti: 1) prekršajnoppravna, 2) krivičnoppravna i 3) zaštita posredstvom privrednih prestupa (Joldžić, 2008: 71). U pitanju su različiti mehanizmi kaznenopravne reakcije na ekološke delikte, koji uključuju kako norme prekršajnog, tako i norme krivičnog prava i prava privrednih prestupa (Jovašević, 2009).

Pored pravnih tvorevina legislativne prirode, u koje spadaju zakoni, uredbe sa zakonskom snagom i odluke Vlade, za zaštitu prirodnih i radom stvorenih vrednosti životne sredine, uključujući i kulturna dobra, relevantni su i iz njih proistekli podzakonski pravni akti poput pravilnika, standarda, uputstava i rešenja (Joldžić, 2010: 32). Osim zakona i podzakonskih akata koji direktno regulišu brojna ekološka pitanja, svaka država poseduje i set pravnih dokumenata specifično formiranih za uređenje odnosa prema logički raznovrsnim objektima, u koje spadaju ekomedijumi (vazduh, vode, zemljišta, šume) i delatnosti (rudarstvo, saobraćaj, prikupljanje i odlaganje objekata). Premda se radi o pravnim konstrukcijama čiji prvenstveni zadatak nije doprinos ekološkim pravima i kvalitetima, sve one poseduju i elemente od jasnog ekološkog značaja, a otuda i od značaja za zaštitu radom stvorenih vrednosti (Joldžić, 2014: 136).

2. 2. Međunarodni pravni okviri

Ideja o formiranju međunarodnog tela koje bi bilo zaduženo za zaštitu kulturne baštine na globalnom nivou nastala je još za vreme Drugog svetskog rata, u Londonu, 4. novembra 1942. godine na sastanku ministara kulture zemalja saveznica. Ova zamisao realizovana je potpisivanjem Ustava Organizacije za obrazovanje nauku i kulturu Ujedinjenih nacija, poznate kao *UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)*, 16. novembra 1945., koji je stupio na snagu godinu dana kasnije. FNRJ postala je članica *UNESCO-a* 31. marta 1950., a nakon raspada zajedničke države ono je preneto na države sukcesore, uključujući tu i Republiku Srbiju. To je ostavilo značajan trag u razvoju onih elemenata ekološkog prava bitnih za zaštitu vrednosti životne sredine koje su stvorene ljudskim radom i koje sa prirodnom okolinom čine jedinstvenu celinu i vrednost (Joldžić, 2014: 171).

Do sada je usvojen niz međunarodnih dokumenata bitnih za zaštitu kulturnog nasleđa od različitih negativnih antropogenih faktora. Njihovo polje primene može biti univerzalno (ako su usvojeni od strane Ujedinjenih nacija) ili regionalno (ako su usvojeni od strane Saveta Evrope ili organa Evropske unije). Među ovim međunarodnim dokumentima se kao najznačajnije za regulisanje predmetne problematike mogu izdvojiti: 1) Konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba², 2) Konvencija o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog

² Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, Službeni list FNRJ - dodatak, br. 4/1956.

uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara³, 3) Konvencija za zaštitu svetske kulturne i prirodne baštine⁴, 4) Evropska konvencija o zaštiti arheološkog nasleđa (revidirana)⁵ i 5) Evropska konvencija o zaštiti arhitektonskog nasleđa⁶.

Tome treba dodati i one međunarodne konvencije koje su posvećene zaštiti pojedinih ekomedijuma od zagađenja, budući da se kulturna dobra štite od istog i njihovim odredbama, samo na indirektan način. One su mnogobrojne, a kao najbitnije se ističu: 1) Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promeni klime, sa aneksima⁷, 2) Kjoto Protokol uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime⁸, 3) Konvencija o proceni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu⁹, 4) Konvencija o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima¹⁰, 5) Protokol uz Konvenciju o prekograničnom zagađivanju vazduha na velike daljine o dugoričnom finansiranju Programa saradnje za praćenje i procenu prekograničnog prenosa zagađujućih materija u vazduhu na velike daljine u Evropi (EMEP)¹¹, 6) Montrealski protokol o supstancijama koje oštećuju ozonski omotač¹², 7) Bečka konvencija o zaštiti ozonskog omotača, sa priložima I i II¹³ i 8) Evropska konvencija o predelu¹⁴.

I Evropska unija posvećuje značajnu pažnju zaštiti kulturnih dobara, što je i predviđeno članom 128. Ugovora o Evropskoj uniji, koji propisuje da će Evropska unija doprinositi razvoju kulture država članica, poštujući pri tome njihove nacionalne i regionalne različitosti i stavljajući u prvi plan zajedničko kulturno nasleđe. U skladu sa tim, Unija se obavezuje na podsticanje saradnje između država

³ Konvencija o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 50/1973.

⁴ Konvencija za zaštitu svetske kulturne i prirodne baštine, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 56/1974.

⁵ Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti arheološkog nasleđa (revidirane), Službeni glasnik RS, br. 42/2009.

⁶ Zakon o potvrđivanju konvencije o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope, Službeni list - Međunarodni ugovori, br. 9/1990.

⁷ Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promeni klime, sa aneksima, Službeni list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/1997.

⁸ Zakon o potvrđivanju Kjoto Protokola uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime, Službeni glasnik RS, br. 88/2007 i 38/2009.

⁹ Zakon o potvrđivanju Konvencije o proceni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu, Službeni glasnik RS-Međunarodni ugovori, br. 102/2007.

¹⁰ Zakon o ratifikaciji Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br.11/1986.

¹¹ Zakon o ratifikaciji Protokola uz Konvenciju o prekograničnom zagađivanju vazduha na velike daljine o dugoričnom finansiranju Programa saradnje za praćenje i procenu prekograničnog prenosa zagađujućih materija u vazduhu na velike daljine u Evropi (EMEP), Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/1987.

¹² Montrealski protokol o supstancijama koje oštećuju ozonski omotač, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 16/1990 i Službeni list Srbije i Crne Gore-Međunarodni ugovori, br. 24/2004.

¹³ Zakon o ratifikaciji Bečke konvencija o zaštiti ozonskog omotača, sa priložima I i II, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 1/1990.

¹⁴ Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o predelu, Službeni glasnik RS-Međunarodni ugovori, br. 4/2011.

članica na planu poboljšanja znanja i diseminacije saznanja o kulturi i istoriji evropskih naroda, konzervacije i zaštite evropske kulturne baštine, nekomercijalne kulturne razmene i umetničkog i literarnog stvaranja.¹⁵ Dva najznačajnija instrumenta za kontrolu zagađenja vazduha u Evropskoj uniji su: 1) Direktiva o kvalitetu vazduha i čistijem vazduhu za Evropu¹⁶ i 2) Direktiva o maksimalnim nacionalnim vrednostima pojedinih atmosferskih zagađujućih materija¹⁷. Ove direktive bave se pitanjima od značaja za kontrolu i smanjenje zagađenja vazduha u cilju zaštite ljudskog zdravlja i životne sredine, ali ne spominju izričito uticaje aerozagađenja na istorijske i kulturne spomenike i zgrade¹⁸. Ipak, one su veoma značajne za prevenciju oštećenja kulturnih dobara od ovog oblika zagađenja, te ih treba smatrati za dragocene smernice u toj oblasti, naročito u kontekstu nastojanja naše zemlje da svoje standarde zaštite životne sredine uskladi sa evropskim.

2.3. Nacionalni pravni okviri Republike Srbije

2.3.1. Ekološko zakonodavstvo

Među ekološkim propisima se kao najrelevantniji za zaštitu kulturnih dobara od zagađenja mogu izdvojiti: 1) Zakon o zaštiti životne sredine¹⁹, 2) Zakon o zaštiti prirode²⁰, 3) Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine²¹, 4) Zakon o zaštiti vazduha²², 5) Zakon o vodama²³, 6) Zakon o šumama²⁴ i 7) Zakon o nacionalnim parkovima²⁵. Nabrojani zakoni definišu osnovne pojmove u vezi sa životnom sredinom, regulišu najznačajnija pitanja u vezi sa odnosom čoveka prema životnoj sredini i njenim integralnim delovima i propisuju odgovarajuće sankcije za ljudska ponašanja koja predstavljaju njihovo kršenje. Dakle, njima se

¹⁵ Treaty on European Union, Council of the European Communities, as signed in Maastricht on 7 February 1992. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, dostupno na: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf, stranici pristupljeno 30.03.2016.

¹⁶ Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe, OJ L 152, 11.6.2008.

¹⁷ Directive 2001/81/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2001 on national emission ceilings for certain atmospheric pollutants OJ L 309/22, 27.11.2001.

¹⁸ European Environmental Bureau, Air and Cultural Heritage, dostupno na: <http://www.eeb.org/EEB/?LinkServID=29ECCoC4-5056-B741-DB7A11D10AC81513>, stranici pristupljeno 30.03.2016.

¹⁹ Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 i 14/2016.

²⁰ Zakon o zaštiti prirode, Službeni glasnik RS, br. 36/2009, 88/2010, 91/2010 i 14/2016.

²¹ Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004 i 25/2015.

²² Zakon o zaštiti vazduha, Službeni glasnik RS, br. 36/2009 i 10/2013.

²³ Zakon o vodama, Službeni glasnik RS, br. 30/2010 i 93/2012.

²⁴ Zakon o šumama, Službeni glasnik RS, br. 30/2010, 93/2012 i 89/2015.

²⁵ Zakon o nacionalnim parkovima, Službeni glasnik RS, br. 84/2015.

kulturna dobra ne štite neposredno, već posredstvom zaštite okruženja u kome se nalaze, odnosno čiji su sastavni delovi i od čijeg stanja praktično zavisi njihova konzervacija. Iako se ne odnose direktno na kulturna dobra, kao što je to slučaj sa Zakonom o kulturnim dobrima, koji je analiziran u posebnom odeljku rada, poznavanje i primena ekoloških propisa prekično je preduslov za njihovo očuvanje.

2.3.2. Zakonodavstvo kojim se štite kulturna dobra

Za očuvanje kulturnih dobara uopšte i njihovu zaštitu od dejstava različitih negativnih antropogenih faktora, relevantan je Zakon o kulturnim dobrima²⁶ kojim se uređuje sistem zaštite i korišćenja kulturnih dobara i utvrđuju uslovi za obavljanje delatnosti zaštite kulturnih dobara (član 1.). Ovaj zakon definiše kulturna dobra kao stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture od opšteg interesa koje uživaju posebnu zaštitu. U zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava, kulturna dobra se dele na: 1) nepokretna (spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta) i 2) pokretna (umetničko-istorijska dela, arhivska građa, filmska građa i stara i retka knjiga). Na osnovu svog značaja kulturna dobra mogu se svrstati u: 1) kulturna dobra, 2) kulturna dobra od velikog značaja i 3) kulturna dobra od izuzetnog značaja. Pri tome je istaknuto da i zaštićena okolina nepokretnog kulturnog dobra uživa zaštitu kao i to kulturno dobro (član 3.), što govori u prilog sagledavanja zaštite žive i nežive prirode odnosno prirodnih i radom stvorenih vrednosti, kao jedinstvene i nedeljive celine. Pravnu zaštitu uživaju i stvari i tvorevine za koje se samo pretpostavlja da imaju svojstva od posebnog značaja za kulturu, umetnost i istoriju. Reč je o takozvanoj prethodnoj zaštiti pojedinih dobara (član 5.).

Kulturno dobro i dobro koje uživa prethodnu zaštitu ne smeju se oštetiti, uništiti, niti se bez odgovarajuće saglasnosti može menjati njihov izgled, svojstvo ili namena (član 7.). U kontekstu pravne zaštite od zagađenja, treba istaći da se zaštita nepokretnih kulturnih dobara i njihove zaštićene okoline, odnosno dobara koja uživaju prethodnu zaštitu obezbeđuje i na osnovu propisa o planiranju i uređenju prostora, izgradnji objekata i zaštiti životne sredine (član 8.). U tom smislu, relevantan je i pojam spomenika kulture, koji je Zakonom o kulturnim dobrima definisan kao građevinsko-arhitektonski objekat od posebnog kulturnog ili istorijskog značaja. Pored toga, spomenikom kulture smatraju se i njegova graditeljska celina, objekat narodnog graditeljstva, drugi nepokretni objekat, deo objekta i celine sa svojstvima vezanim za određenu sredinu, delo monumentalnog i dekorativnog slikarstva, vajarstva, primenjenih umetnosti i tehničke kulture, kao i druga pokretna stvar u njima od posebnog kulturnog i istorijskog značaja (član 19.).

U kontekstu zaštite nepokretnih kulturnih dobara kao najpodložnijih negativnim uticajima zagađenja pojedinih ekomedijuma, treba spomenuti i pojam prostorno kulturno-istorijske celine koji najpotpunije oslikava ideju međuzavisnosti kulturnog

²⁶ Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, br. 71/1994, 52/2011 i 99/2011.

nasleđa i prirode. Prostornu kulturno-istorijsku celinu čine urbano ili ruralno naselje ili njihovi delovi, odnosno prostor sa više nepokretnih kulturnih dobara od posebnog kulturnog i istorijskog značaja (član 20.).

I arheološka nalazišta mogu biti uništena ili oštećena upravo usled negativnih antropogenih uticaja na zemljište, ali i vodu i vazduh u njihovoj neposrednoj blizini. Zakon o kulturnim dobrima ih definiše kao delove zemljišta ili površine pod vodom koja sadrže ostatke građevina i drugih nepokretnih objekata, grobnih i drugih nalaza, kao i pokretne predmete iz ranijih istorijskih doba od posebnog kulturnog i istorijskog značaja (član 21.). Prethodnu zaštitu uživaju: 1) nekropole i lokaliteti s arheološkim, istorijskim, etnološkim ili prirodnjačkim sadržajem; 2) stara jezgra gradova i naselja; 3) graditeljski objekti, celine i delovi graditeljskih objekata sa istorijskim ili arhitektonskim vrednostima; 4) spomenici i spomen obeležja posvećeni značajnim događajima i ličnostima; 5) kuće u kojima su rođene ili su u njima radile zaslužne i istaknute ličnosti i stvari koje su im pripadale i 6) zgrade i mesta u prirodi vezani za značajne istorijske događaje (član 27.).

Mere zaštite kulturnih dobara obuhvataju: 1) bliže uslove čuvanja, održavanja i korišćenja kulturnog dobra; 2) tehničko-zaštitne mere radi obezbeđivanja od oštećenja, uništenja i krađe; 3) način obezbeđivanja korišćenja i dostupnosti kulturnog dobra javnosti; 4) ograničenja i zabrane u pogledu raspolaganja kulturnim dobrom i njegove upotrebe, u skladu sa zakonom; 5) ograničenja, odnosno zabrane izvođenja određenih građevinskih radova, promene oblika terena i korišćenja zemljišta u okviru zaštićene okoline kulturnog dobra, kao i promene namena pojedinih kulturnih dobara, i 6) uklanjanje građevinskog ili drugog objekta čije postojanje ugrožava zaštitu ili korišćenje kulturnog dobra. Mere zaštite utvrđuju se i za zaštićenu okolinu nepokretnog kulturnog dobra (član 54.).

Mere tehničke zaštite nepokretnih kulturnih dobara obuhvataju radove na njihovom konzerviranju, restauriranju, rekonstrukciji, revitalizaciji i prezentaciji. Mere tehničke zaštite i radovi kojima se mogu prouzrokovati promene oblika ili izgleda nepokretnog kulturnog dobra ili povrediti njegova svojstva, mogu se preduzimati ako se: 1) utvrde uslovi za preduzimanje mera tehničke zaštite i drugih radova; 2) pribavi saglasnost na projekat i dokumentaciju za izvođenje ovih radova, u skladu sa zakonom, i 3) pribave potrebni uslovi i odobrenja na osnovu propisa o planiranju i uređenju prostora i izgradnji objekata. Ovi uslovi odnose se i na mere tehničke zaštite i drugih radova na zaštićenoj okolini nepokretnog kulturnog dobra i na dobru koje uživa prethodnu zaštitu (član 99.).

Uslove za preduzimanje mera tehničke zaštite i radova ne nepokretnim kulturnim dobrima i kulturnim dobrima od velikog značaja, utvrđuje nadležni zavod za zaštitu spomenika kulture, a za kulturna dobra od izuzetnog značaja Republički zavod za zaštitu spomenika kulture (član 100.). Saglasnost na projekte i dokumentaciju za izvođenje radova na nepokretnim kulturnim dobrima i kulturnim dobrima od velikog značaja daje nadležni zavod za zaštitu spomenika kulture, a za kulturna dobra od izuzetnog značaja, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. Na projekte i dokumentaciju za izvođenje radova koje izrađuje Republički zavod za

zaštitu spomenika kulture, saglasnost daje ministarstvo kulture i informisanja (član 101.).

Radove na nepokretnom kulturnom dobru, predviđene odobrenim projektom i dokumentacijom, mogu izvoditi ustanove zaštite i druge ustanove i preduzeća, druga pravna lica i preduzetnici, koji imaju stručni kadar i propisanu opremu (član 102.). Ako se radovi na nepokretnim kulturnim dobrima izvode bez utvrđenih uslova za preduzimanje mera tehničke zaštite ili bez saglasnosti na projekat i dokumentaciju, nadležni zavod za zaštitu spomenika kulture, odnosno Republički zavod za zaštitu spomenika kulture za kulturna dobra od izuzetnog značaja, zabraniće dalje izvođenje radova i podneti zahtev nadležnom organu za rušenje, odnosno povraćaj u prvobitno stanje objekta, o trošku investitora. Ako se radovi na nepokretnom kulturnom dobru ne izvode u skladu sa projektom i dokumentacijom, nadležni zavod za zaštitu spomenika kulture, odnosno Republički zavod za zaštitu spomenika kulture za kulturna dobra od izuzetnog značaja, će privremeno obustaviti radove i utvrditi rok za ispunjenje uslova za njihov nastavak. Ako investitor ne obustavi radove, zavod nadležnom organu podnosi zahtev za rušenje ili povraćaj u prvobitno stanje o trošku investitora (član 103.).

Uslovi čuvanja, održavanja i korišćenja kulturnih dobara, kao i dobara koja uživaju prethodnu zaštitu i utvrđene mere zaštite, ugrađuju se u prostorne i urbanističke planove. Na predlog ministarstva kulture i informisanja, Vlada može obustaviti izvršavanje prostornih i urbanističkih planova kojima se ne obezbeđuju zaštita i korišćenje kulturnih dobara i dobara koja uživaju prethodnu zaštitu (član 107.).

Ako se tokom građevinskih i drugih radova nađe na arheološka nalazišta ili predmete, izvođač mora da ih prekine, da o tome obavesti nadležni zavod za zaštitu spomenika kulture, kao i da preduzme mere da se nalaz ne uništi, ne ošteti i sačuva na mestu i u položaju u kome je otkriven. Ako postoji neposredna opasnost od oštećenja arheološkog nalazišta ili predmeta, nadležni zavod obustavlja radove dok se ne utvrdi da li je ta nepokretnost ili stvar kulturno dobro. (član 110.).

Nadzor nad sprovođenjem Zakona o kulturnim dobrima obavlja Ministarstvo kulture i informisanja (član 126.). Ukoliko se tokom nadzora utvrdi da relevantni propis nije primenjen ili da je nepravilno primenjen, rešenjem se nalaže otklanjanje uočenih nepravilnosti u odgovarajućem roku (član 128.). Kaznenim odredbama Zakona o kulturnim dobrima predviđene su prekršajne sankcije za fizička ili pravna lica koja krše njegove odredbe (član 130-134.).

2.3.3. Krivično zakonodavstvo

Krivičnopravna zaštita kulturnog nasleđa od negativnih posledica zagađenja realizuje se kako posredstvom krivičnih dela koja za objekt zaštite imaju životnu sredinu, odnosno njene pojedine delove, tako i putem inkriminacija koje su usmerene isključivo na zaštitu kulturnih dobara i vrednosti. Obe grupe krivičnih dela podrazumevaju činjenja i nečinjenja koja predstavljaju najteže oblike povrede ili

ugrožavanja bilo kulturnih dobara, bilo integralnih komponenti životne sredine i propisane su odredbama važećeg Krivičnog zakonika Republike Srbije²⁷.

Ekološka krivična dela su vrsta ekoloških delikata. Ekološki delikti obuhvataju sveukupnost ljudskih ponašanja kojima se povređuju ili ugrožavaju društvene vrednosti koje određuju uslove za čuvanje, unapređenje i zaštitu životne i radne sredine čoveka. Pored ekoloških krivičnih dela, u ovu vrstu delikata spadaju i ekološki privredni prestupi i ekološki prekršaji. Objekt zaštite ekoloških delikata, odnosno skup društvenih vrednosti koje se povređuju ili ugrožavaju tako preduzetim delatnostima je kompleksan i obuhvata ne samo životnu sredinu (Jovašević, Đurđić, 2006: 171), već i pravo čoveka na zdravu i relativno očuvanu prirodnu sredinu (Joldžić, 1995: 17, Stojanović, 2006: 600) koje uključuje i pravo budućih generacija na zdravu prirodu i adekvatne resurse (Joldžić, 2008: 25) i važi za jedno od osnovnih ljudskih prava (Paunović, Krivokapić, Krstić, 2007: 292).

Krivična dela protiv životne sredine su sistematizovana u okviru 24. poglavlja Krivičnog zakonika, a od njih se kao bitna za zaštitu kulturnih dobara od zagađenja izdvajaju: 1) zagađenje životne sredine (član 260.), 2) nepreduzimanje mera zaštite životne sredine (član 261.), 3) protivpravna izgradnja i stavljanje u pogon objekata i postrojenja koja zagađuju životnu sredinu (član 262.), 4) oštećenje objekata i uređaja za zaštitu životne sredine (član 263.), 5) oštećenje životne sredine (član 264.), 6) unošenje opasnih materija u Srbiju i nedozvoljeno prerađivanje, odlaganje i skladištenje opasnih materija (član 266.) i 7) nedozvoljena izgradnja nuklearnih postrojenja (član 267.). Iako se nabrojanim krivičnim delima štiti životna sredina uopšte, ona imaju značaj za zaštitu kulturnih dobara kao delova nežive prirode. Kao radom stvorene vrednosti, a posebno kao delovi ambijentalnih celina, kulturna dobra mogu biti povređena ili ugrožena ljudskim radnjama koje konstituišu bića ekoloških krivičnih dela. To se naročito odnosi na nepokretna kulturna dobra, koja zbog svoje prirode mogu biti uništena ili oštećena usled zagađenja zemljišta, vode i vazduha u svom neposrednom okruženju.

3. ZAKLJUČAK

Prevenција deterioracije kulturnih dobara usled zagađenja životne sredine može se realizovati na nekoliko načina. Kao jedan od njih nameće se konstantni i detaljni monitoring aktuelnog stanja i promena životne sredine u kojoj se ona nalaze. Takav monitoring podrazumeva pre svega praćenje vrednosti različitih parametara kao što su: temperaturne oscilacije, stepen vlažnosti i nivo koncentracije pojedinih zagađujućih materija. Ali, beleženje kvantitativnih pokazatelja samo po sebi nije dovoljno, te pored njega treba redovno sprovoditi neposrednu vizuelnu observaciju materijalnih kulturnih dobara i životne sredine u okviru lokaliteta na kojima su smeštena (Arnold, 2000: 56).

²⁷ Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

Potrebno je podsticati podizanje svesti donosilaca odluka u oblasti zaštite životne sredine o: 1) značaju kulturnih dobara i njihove konzervacije kako za svetsku kulturnu baštinu tako i za nacionalni identitet; 2) podložnosti kulturnih dobara dejstvu negativnih antropogenih faktora koji pogađaju pojedine delove životne sredine; 3) povezanosti i međuzavisnosti prirodnih vrednosti sa jedne i radom stvorenih vrednosti sa druge strane i 4) neophodnosti uključivanja i detaljnijeg razmatranja pitanja zaštite i konzervacije kulturnih dobara u ekološke politike, strateške dokumente i akcione planove.

Poželjno je promovisati u široj javnosti važnost očuvanja kulturnih dobara i ulaganja u njihovu zaštitu od negativnih antropogenih faktora, uključujući i zagađenje. Jedan od načina za to može biti kulturni turizam, koji uključuje sva putovanja čiji je cilj prikupljanje novih informacija i iskustava radi zadovoljenja čovekovih kulturnih potreba (Richards, 1996: 24). Sa aspekta zaštite životne sredine treba naglasiti da kulturni turizam treba sprovesti u skladu sa principima ekološkog turizma ili ekoturizma, koji podrazumeva posećivanje relativno mirnih i nezagađenih prirodnih oblasti sa specifičnim ciljem u vidu proučavanja, divljenja i uživanja u prirodi, divljoj flori i fauni kao i lokalnim kulturnim manifestacijama (Blamey, 2001: 5). Principi ekoturizma zahtevaju: 1) minimalni negativni uticaj turističkih aktivnosti, 2) minimalni uticaj na kulturu i tradicionalni životni stil lokalnog stanovništva i maksimalno poštovanje istih, 3) pozitivno iskustvo kako za posetice tako i za domaćine, 4) neposrednu finansijsku dobit koja će biti upotrebljena za očuvanje posećenih destinacija, 5) materijalne benefite namenjene za osnaživanje lokalnog stanovništva i 6) podizanje svesti o političkim prilkama, životnoj sredini i društvenim okolnostima zemlje domaćina (Doley, 2014: 46). Konačno, treba istaći da je najvažnije pri tome postupati u skladu sa koncepcijom održivog turizma, koja, između ostalog promovise očuvanje i unapređenje kvaliteta životne sredine, optimalno korišćenje i zaštitu prirodnih i kulturnih resursa, dobara i vrednosti kao i afirmaciju i očuvanje kulturnog identiteta turističkog područja (Maksin i dr., 2011: 30).

LITERATURA

- (1) Arnold, A. (2000) Risk management by environmental monitoring. U: Ballester, J.M. (ur.) *Sustained Care of the Cultural Heritage against Pollution*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, str. 53-61.
- (2) Batrićević, A., Batanjski, V. (2013) Air Quality in Urban Areas in Serbia: Current State and Legal Protection. *III International Conference "Ecology of Urban Areas 2013"* (str. 58-67). Novi Sad: Fakultet Tehničkih nauka "Mihajlo Pupin", Univerzitet u Novom Sadu.
- (3) Blamey, R.K. (2001) Principles of Ecotourism. U: D.B. Weaver (ur.) *The Encyclopedia of Ecotourism*. Wallingford: CAB International, str. 5-22.
- (4) Directive 2001/81/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2001 on national emission ceilings for certain atmospheric pollutants OJ L 309/22, 27.11.2001.
- (5) Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe, OJ L 152, 11.6.2008.

- (6) Doley, P. (2014). The Kaziranga National Park: Eco-tourism and its Problems, *Social Science Researcher*, 3(1), str. 44-50.
- (7) European Environmental Bureau, Air and Cultural Heritage, dostupno na: <http://www.eeb.org/EEB/?LinkServID=29ECCoC4-5056-B741-DB7A11D10AC81513>, stranici pristupljeno 30.03.2016.
- (8) Ilić, I., Hafner, P. (2015) Environmental aspects of the process of globalization – negative implications and crisis, *Facta Universitatis Series: Economics And Organization*, 12(2), str. 109-120.
- (9) Joldžić, V. (1995). Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Joldžić, V. (2008) *Ekološko pravo, Opšti i Poseban deo (Primer Srbije države u tranziciji)*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (11) Joldžić, V. (2010) *Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine: političko-pravni pristup*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (12) Joldžić, V. (2014) *Zaštita živog sveta i radom stvorenih vrednosti životne sredine (teorijsko praktički pristup)*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (13) Joldžić, V., Jovašević, D. (2012) *Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (14) Jovašević, D. (2009) *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*. Niš: Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije.
- (15) Jovašević, D., Đurđić, V. (2006) *Krivično pravo, Posebni deo*. Beograd: Nomos.
- (16) Konvencija o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 50/1973.
- (17) Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, Službeni list FNRJ - dodatak, br. 4/1956.
- (18) Konvencija za zaštitu svetske kulturne i prirodne baštine, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 56/1974.
- (19) Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- (20) Maksin, M., Pucar, M., Milijić, S., Korać, M. (2011) *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- (21) Marković, M. (2014) Ekološka kultura bitan faktor u rešavanju ekološke krize. *Socijalna misao*, 21 (1), str. 25-41.
- (22) Montrealski protokol o supstancijama koje oštećuju ozonski omotač, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 16/1990 i Službeni list Srbije i Crne Gore-Međunarodni ugovori, br. 24/2004.
- (23) Nishiyama, Y. (2004) Effects of Air Pollution on Cultural Properties: The Measuring of Air Pollution and the Protection of Cultural Properties in the Historic City of Nara, Japan, dostupno na: <http://www.nara.accu.or.jp/elearning/2004/pollution.pdf>, stranici pristupljeno 30.03.2016.
- (24) Richards, G. (1996). The Scope and Significance of Cultural Tourism. U: Greg Richards (ur.) *Cultural Tourism in Europe*. Wallingford: CAB International, str. 21-38.
- (25) Stojanović, Z. (2006) *Komentar krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- (26) Toracca, G. (2000) Air pollution and the cultural heritage: the case of the decay and treatment of stone monuments. U: Ballester, J.M. (ur.) *Sustained Care of the*

Cultural Heritage against Pollution, Strasbourg: Council of Europe Publishing, str. 39-50.

- (27) Treaty on European Union, Council of the European Communities, as signed in Maastricht on 7 February 1992. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, dostupno na: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf, stranici pristupljeno 30.03.2016.
- (28) Yadav RC (2013) Combating Acid Rain: Physically Based Process and Product. *Hydrology Current Research*, 4(1), str. 1-5.
- (29) Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004 i 25/2015.
- (30) Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, br. 71/1994, 52/2011 i 99/2011.
- (31) Zakon o nacionalnim parkovima, Službeni glasnik RS, br. 84/2015.
- (32) Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o predelu, Službeni glasnik RS- Međunarodni ugovori, br. 4/2011.
- (33) Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti arheološkog nasleđa (revidirane), Službeni glasnik RS, br. 42/2009.
- (34) Zakon o potvrđivanju Kjoto Protokola uz Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promeni klime, Službeni glasnik RS, br. 88/2007 i 38/2009.
- (35) Zakon o potvrđivanju Konvencije o proceni uticaja na životnu sredinu u prekograničnom kontekstu, Službeni glasnik RS-Međunarodni ugovori, br. 102/2007.
- (36) Zakon o potvrđivanju konvencije o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope, Službeni list - Međunarodni ugovori, br. 9/1990.
- (37) Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promeni klime, sa aneksima, Službeni list SRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/1997.
- (38) Zakon o ratifikaciji Bečke konvencija o zaštiti ozonskog omotača, sa prilogima I i II, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 1/1990.
- (39) Zakon o ratifikaciji Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br.11/1986.
- (40) Zakon o ratifikaciji Protokola uz Konvenciju o prekograničnom zagađivanju vazduha na velike daljine o dugoričnom finansiranju Programa saradnje za praćenje i procenu prekograničnog prenosa zagađujućih materija u vazduhu na velike daljine u Evropi (EMEP), Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 2/1987.
- (41) Zakon o šumama, Službeni glasnik RS, br. 30/2010, 93/2012 i 89/2015.
- (42) Zakon o vodama, Službeni glasnik RS, br. 30/2010 i 93/2012.
- (43) Zakon o zaštiti prirode, Službeni glasnik RS, br. 36/2009, 88/2010, 91/2010 i 14/2016.
- (44) Zakon o zaštiti vazduha, Službeni glasnik RS, br. 36/2009 i 10/2013.
- (45) Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 i 14/2016.
- (46) Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009, 72/2009, 43/2011 i 14/2016.

LEGAL PROTECTION OF TANGIBLE CULTURAL PROPERTIES FROM THE CONSEQUENCES OF ENVIRONMENTAL POLLUTION

Cultural properties are considered as artificially created environmental values or environmental values created by human labor and are extremely susceptible to destructive impacts of negative anthropogenic factors directed towards different eco mediums such as air, water and soil. Legal protection of cultural properties from pollution is closely related to the protection of environment in general and is accomplished on several levels: international and national, criminal legal and administrative, legal and sublegal, within environmental legislation and within other branches of law. Accordingly, the subject of this paper includes the discussion of legal frameworks of direct and indirect importance for the protection of cultural properties from pollution on global level as well as within the borders of the Republic of Serbia. Moreover, some weaknesses of existing national solutions have been pointed out in order to initiate their possible alterations and improvements in accordance with world trends regarding environmental protection and protection of cultural heritage as well as with obligations derived from ratified international documents and the Process of European Integration.

KEY WORDS: pollution / tangible cultural properties / environment / environmental law / legal protection

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 47-63
Pregledni naučni rad
UDK: 343.27
343.91-053.6

EVALUACIJA EFEKATA PILOTIRANJA PRIMENE VASPITNIH NALOGA U SRBIJI*

Tamara Džamonja Ignjatović*
Fakultet političkih nauka, Beograd

Tokom poslednjih pet godina odvijao se niz aktivnosti koje su bile namenjene unapređenju maloletničkog pravosuđa u Srbiji, kako na promeni zakonske regulative, tako i na stvaranju preduslova za realizaciju predviđenih zakonskih rešenja u praksi. Priređen je nacrt Pravilnika o standardima i procedurama primene vaspitnih naloga, iza čega je sledilo pilotiranje primene ovog Pravilnika u praksi. U okviru ovog rada predstavljeni su rezultati evaluativne studije koja je pratila pilotiranje primene ovih naloga u četiri grada u Srbiji: Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu. Evaluacija je obuhvatala procenu kvaliteta realizacije vaspitnih naloga na osnovu stepena zadovoljstva različitim aspektima njihovog sprovođenja, kao i evaluaciju ishoda primene vaspitnih naloga, praćenjem efekata postignutih promena u ponašanju maloletnika. Oba aspekta su procenjena iz perspektive svih učesnika, maloletnika, njihovih roditelja/staratelja, kao i iz perspektive pružaoca usluge - voditelja slučaja i profesionalaca zaduženih za sprovođenje naloga u odgovarajućoj organizaciji. Evaluirana je primena svih pet vaspitnih naloga koji su pilotirani. Uzorak je obuhvatao ukupno 90 mladih uzrasta od 14 do 18 godina, (M= 16.03), od toga 78 mladih (80%) muškog pola i 12 (20%) ženskog pola. Ispitivanje je realizovano kao test-retest studija. Pored upitnika koji su posebno pripremljeni za svrhe istraživanja, ispitanici su procenjeni upitnikom SDQ (Strenghts and Difficulties Questionnaire) za samoprocenu stanja i ponašanja deteta.

Rezultati su pokazali pozitivne promene kod mladih posle ispunjavanja vaspitnih naloga koje su se ogledale pre svega u

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E- mail: tamdzam@eunet.rs

zaustavljanju antisocijalnog ponašanja, a zatim i u uspešnijem predviđanju posledica svog ponašanja i povećanoj odgovornosti prema obavezama. Popravljen je uspeh u školi i unapređeni su odnosi sa vršnjacima koji se ponašaju prosocijalno. Kod mladih se popravilo i raspoloženje, a smanjen je stepen nervoze i napetosti. Takođe, odnosi i komunikacija u porodici su se popravili, roditelji su se aktivnije uključili u vaspitanje i nadzor deteta, više vremena provode zajedno i razgovaraju.

Ispitanici, maloletnici i njihovi roditelju, izrazili su zadovoljstvo sadržajima i načinom primene postupka koji su procenili kao koristan za njihovu decu i porodicu. Na osnovu početnih rezultata o efektima primene vaspitnih naloga, može se zaključiti da su oni ohrabrujući u pogledu socijalne integracije i prevencije recidiva mladih u sukobu sa zakonom.

KLJUČNE REČI: maloletničko pravosuđe / mladi u sukobu sa zakonom / vaspitni nalozi / evaluacija efekata

UVOD

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnika, donesen još 2006. godine, predvideo je uvođenje vaspitnih naloga kao posebnih, diverzionih mera za skretanje krivičnog postupka u cilju pružanja šanse maloletniku za zaustavljanje antisocijalnog ponašanja i uspešnu socijalnu integraciju. Ovaj Zakon polazi od načela supsidijarnosti primene krivične sankcije i daje prednost izvansudskim oblicima intervenisanja (Stevanović, Milošević, 2006.), čime se stvara okvir za primenu principa restorativne pravde, a time i unapređenje položaja i prava dece u oblasti pravosuđa. Kako vaspitni nalog nema karakter krivične sankcije, *svrha nepokretanjaili* obustave krivičnog postupka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela ima za cilj da se na taj način utiče na pravilan razvoj maloletnika i jačanje njegove lične odgovornosti i prevenira dalje činjenje krivičnih dela (Vlaović i sar., 2013). Postojeći Zakon o maloletnicima definiše pet vaspitnih naloga:

1. Poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela;
2. Redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao;
3. Uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija ili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja;
4. Podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga;
5. Uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu.

Donošenje samog Zakona nije rezultiralo njegovom automatskom primenom u sudskoj praksi. U nedostatku podzakonskih akata, primena vaspitnih naloga bila je onemogućena neregulisanim procedurama i načinima saradnje pravosudnog sistema i sistema socijalne zaštite koja bi preuzela organizaciju i realizaciju izvršenja vaspitnih naloga. Sporadične aktivnosti odvijale su se kroz projekte i nisu zaživele u praksi po okončanju trajanja projekta, kao što je npr. primena medijacije između učinilaca krivičnih dela i oštećene strane, kada su u pitanju krivično neodgovorni maloletnici uzrasta do 14 godina. S obzirom da je postupak u nadležnosti centra za socijalni rad, u formalnom smislu, on nije predstavljao vaspitni nalog, ali se po svom sadržaju u potpunosti podudara sa nalogom *Poravnanje sa oštećenim*.

Tokom poslednjih pet godina pokrenut je niz aktivnosti koje su bile namenjene unapređenju maloletničkog pravosuđa u Srbiji, kako na promeni zakonske regulative, tako i na stvaranju preduslova za realizaciju predviđenih zakonskih rešenja u praksi.

Tako radna verzija revidiranog i dopunjenog Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica dodaje još dva vaspitna naloga: *Pohađanje kurseva ili priprema i polaganje ispita kojima se proverava određeno znanje* i *Uključivanje u određene sportske aktivnosti*. Nalog *Poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela, razdvojen* u dva posebna vaspitna naloga: *Izmirenje sa oštećenim* i *Naknada štete oštećenom ili otklanjanje štetnih posledica krivičnog dela, radom maloletnika ili na drugi odgovarajući način*.

U okviru šireg reformskog projekta Ministarstva pravde Republike Srbije "Unapređenje dostupnosti pravde u Srbiji", iniciran je podprojekat "Podrška reformi sistema maloletničkog pravosuđa" sa ciljem da se unapredi sistem maloletničkog pravosuđa u primeni vaspitnih naloga i posebnih obaveza prema maloletnim učinocima krivičnih dela i intenzivira primena posebnih odredbi Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u krivičnom postupku. Bilo je neophodno da se deo ovih ciljeva realizuje je u saradnji sa sistemom socijalne zaštite što je ostvareno kroz projekat "Unapređenje primene vaspitnih naloga" koji je vodio Republički zavod za socijalnu zaštitu i sadržavao je tri ključne komponente:

1. Razvoj standarda i procedura za primenu vaspitnih naloga
2. Edukaciju stručnjaka za primenu ustanovljenih standarda i procedura i
3. Pilotiranje standarda i procedura za vaspitne naloge i finalizaciju rada na dokumentima koji regulišu primenu vaspitnih naloga

Priredjen je nacrt Pravilnika o standardima i procedurama primene vaspitnih naloga, iza čega je sledilo pilotiranja primene ovog Pravilnika u praksi. U okviru projekta pilotiranja implementacije vaspitnih naloga, sprovedena evaluacija ishoda njihove primene u Centrima za socijalni rad u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu. Pilotirano je pet naloga koji su predviđeni aktuelnim Zakonom.

CILJEVI I METOD

Evaluacija primene vaspitnih naloga imala je za cilj da proceni ishode primene vaspitnih naloga, kao i način njihovog sprovođenja, kako bi se na osnovu dobijenih rezultata, unapredila njihova primena u praksi, kao i sami efekti na maloletnike i njihove porodice. U tom cilju, evaluacija je koncipirana tako da sadrži dve komponente:

1. Evaluaciju *kvaliteta primene* vaspitnih naloga, koja se odnosila na procenu stepena zadovoljstva različitim aspektima sprovođenja vaspitnog naloga.
2. Evaluaciju *ishoda primene* vaspitnih naloga, koja se odnosila na efekte vaspitnog naloga u odnosu na postignute promene u ponašanju maloletnika.

Obe komponente evaluacije, kvalitet usluga i njihovi efekti, procenjivane su iz ugla različitih učesnika: iz perspektive maloletnika koji ispunjava vaspitni nalog, njihovih roditelja/staratelja, kao i iz perspektive pružaoca usluge-organizatora vaspitnog naloga i stručnog lica zaduženog za sprovođenje vaspitnog naloga u odgovarajućoj instituciji/organizaciji.

Imajući u vidu ove komponente, predložena metodologija evaluacije je sadržala, pored formulara za evidentiranje osnovnih podataka o maloletniku, porodičnoj situaciji, sredinskim okolnostima i krivičnom delu, sledeći materijal:

1. *Upitnik za evaluaciju kvaliteta primene vaspitnog naloga* sa posebnim formama za maloletnika, roditelje, voditelja slučaja i osobe zadužene za sprovođenje naloga. Procena je obuhvatala zadovoljstvo sadržajem i organizacijom vaspitnog naloga, zadovoljstvo saradnjom i odnosom prema maloletniku i njegovoj/njenoj porodici, stepen njihove participacije, da li im je i na koji način nalog bio koristan, šta su kroz to iskustvo naučili i sl. Ispitanici su imali mogućnost i da iskažu svoje predloge i primedbe.
2. *Upitnik za evaluaciju efekata vaspitnog naloga* je takođe imao posebne forme za maloletnika, roditelje i voditelja slučaja, gde su ispitanicina petostepenoj skali procene procenjivali promene u osnovnim oblastima funkcionisanja deteta i porodice (promene u ponašanju, u odnosu prema školi, prema vršnjacima, prema sebi, u odnosima u porodici i sl.).
3. *Upitnik za samoprocenu snaga i teškoća deteta*- SDQ (Strengths and Difficulties Questionnaire – SDQ) je namenjen za procenu emocionalnih i bihevioralnih problema dece i adolescenata. Upitnik se sastoji od 25 ajtema koji su grupisani u pet skala sa po 5 ajtema: skalaprosocijalnog ponašanja, hiperaktivnosti, emocionalnih problema, problemau ponašanju i problema sa vršnjacima. Prva skala se odnosi na snage deteta, dok ostale procenjuju oblasti teškoća. Upitnik se u praksi koristiti za praćenje i evaluaciju usluga.

Evaluacija implementacije vaspitnih naloga obavljena je u sva četiri grada u Srbiji gde se sprovodio pilot projekat i obuhvatala je svih pet vaspitnih naloga koji su pilotirani. Evaluacijom je obuhvaćeno ukupno 90 mladih koji su upućeni

od strane tužioca ili sudije na izvršenje vaspitnih naloga. U uzorku je bilo 78 (80%) ispitanika muškog pola i 12 (20%) ženskog pola. Ispitanici su bili uzrasta od 14 do 18 godina, (M= 16.03). Najveći broj ispitanika je bio iz Niša gde je organizovao svih pet oblika naloga, a najmanje iz Beograda gde su organizovana svega tri tipa naloga, uprkos veličini centra za socijalni rad, kao i broja i potreba korisnika (Tabela 1.).

Tabela 1. Broj slučajeva upućenih na realizaciju vaspitnih naloga

CSR	Broj vaspitnih naloga	Procenat
Novi Sad	20	22.2
Kragujevac	23	25.6
Niš	35	38.9
Beograd	12	13.3
Total	90	100.0

REZULTATI

Kada se analizira vrsta sprovedenih vaspitnih naloga, uočava se da je najviše realizovan 3. nalog *Uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacijaili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja*, ukupno 45, dok je najmanje mladih upućivano na 4. nalog *Podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga*, svega 4, koji je sproveden samo u Nišu. Sa organizacijom ovog naloga ima očigledno najviše teškoća usled nedostatka odgovarajućih zdravstvenih ustanova, specijalizovanih stručnih kadrova ili saradnje sa postojećim ustanovama.

Kako su neki maloletnici ispunjavali po dva naloga, jer Zakon predviđa mogućnost kombinovanja više vaspitnih naloga kada se to pokaže celishodnim, ukupan broj naloga je nešto veći od broja maloletnika. Tako je evaluacijom obuhvaćeno 98 realizovanih vaspitnih naloga (Tabela 2).

Tabela 2. Vrste realizovanih vaspitnih naloga

Vaspitni nalozi	Broj vaspitnih naloga	Procenat
Poravnanje sa oštećenim	23	23.5
Redovno pohađanje škole ili odlaženje na posao	19	19.4
Uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija	45	45.9
Podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti	4	4.1
Uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman	7	7.1
Total	98	100.0

Broj takvih slučajeva je mali, pa je tako Poravnanje sa oštećenimje kombinovanou 4 slučajeva sa Redovnim pohađanjem škole, a samo po jednom sa Podvrgavanjem odvikavanju od zavisnosti i Uključivanjem u humanitarni rad. U jednom slučaju je Redovno pohađanje škole kombinovano sa Uključivanjem u pojedinačni ili grupni tretman, a jednom i sa Uključivanjem u humanitarni rad. Takođe je Podvrgavanje odvikavanju od zavisnostiu dva slučajeva kombinovano sa Uključivanjem u pojedinačni ili grupni tretman. Ujedno, ovo su i slučajevi koji su zbog težine problema zahtevali intenzivniji rad sa maloletnikom i porodicom.

Mladi su upućivani na ispunjenje vaspitnih naloga zbog lakših krivičnih dela koja su u većini slučajeva prvi put počinili. Najviše krivičnih dela prema vrstama su: krađe (21.1%), nasilničko ponašanje (20%) neovlašćeno držanje opojnih droga (10%) i nanošenje lakih telesnih povreda (7.8%) (Tabela 3.).

Tabela 3. Vrste počinjenih krivičnih dela

Vrste krivičnih dela	Frekvencije	Procenti
Krađa	19	21.1
Nasilničko ponašanje	18	20.0
Neovlašćeno držanje opojnih droga	9	10.0
Laka telesna povreda	7	7.8
Teška krađa	6	6.7
Sprečavanje/napad na službeno lice u vršenju službene dužnosti	3	3.3
Oštećenje tuđe stvari	3	3.3
Ugrožavanje javnog saobraćaja	3	3.3
Ugrožavanje lične ili tuđe sigurnosti	3	3.3
Teška telesna povreda	2	2.2
Falsifikovanje isprave i sl.	2	2.2
Izazivanje panike i nereda	2	2.2
Kradja u pokusaju	1	1.1
Unistenje i oštećenje tuđe stvari	1	1.1
Lažno prijavljivanje	1	1.1
Utaja	1	1.1
Zlostavljanje i mučenje	1	1.1
Nije navedeno delo	7	7.8
Total	90	100.0

Evaluacija kvaliteta primene vaspitnih naloga

Stepen zadovoljstva različitim aspektima procesa sprovođenja naloga procenjena je na 5-stepenoj skali procene iz ugla maloletnog učinioca, roditelja i voditelja slučaja.

Perspektiva maloletnika- učinioca krivičnog dela

Mladi su generalno bili zadovoljni svim aspektima postupka. Gotovo sve prosečne ocene su bile iznad 4, odnosno najčešći odgovori su bili *zadovoljan-4* ili *veoma zadovoljan -5*. Nije bilo negativnih ocena (*nezadovoljan-2* ili *veoma nezadovoljan-1*), dok je najbolje procenjen nalog *Humanitarni rad* (Tabela4.).

Tabela 4. Procena kvaliteta vaspitnih naloga- perspektiva maloletnika

Vaspitni nalog	Poravnanje sa oštećenim	Redovno pohađanje škole	Humanitarni rad
1. kvalitet sadržaja	3.93	4.00	4.52
2. način organizacije	4.13	4.00	4.70
3. iskustvo učenja nečeg novog	4.07	5.00	4.52
4. odnos prema maloletniku	4.29	5.00	4.81

Napomena: Ostala dva vaspitna naloga su sprovedena u malom broju slučajeva, pa su dobijeni podaci samo kvalitativno predstavljeni u daljem tekstu.

Kvalitativna analiza odgovora dopunjavala je kvantitativne procene kako bi se bolje sagledali konkretni sadržaji i efekti vaspitnih naloga iz ugla svih učesnika. Generalno, očekivanja maloletnika od vaspitnih naloga su bila ispunjena i svi procenjuju da im je to koristilo. Mladi ne izdvajaju ništa što im nije koristilo ili im se nije dopalo tokom realizacije vaspitnih naloga.

Kada je *Poravnanje sa oštećenim* u pitanju, mladi navode da su se dobro osećali tokom postupka ili ponekad malo nelagodno na samom početku, ali su se posle opustili, da im je bilo lakše nego što su očekivali i da nisu osećali strah kao na sudu. Ispitanici ističu da im je najviše koristio sam razgovor sa medijatorom i način rada, mogućnost da učestvuju u postizanju sporazuma, prilika da iskažu svoje mišljenje, zatim to što je postignut dogovor i što im je posle izvinjenja bilo mnogo lakše. Takođe, postupak medijacije su doživeli kao priliku da shvate posledice svog ponašanja u direktnom susretu sa oštećenom stranom. Nekoliko njih navodi da bi prostor u kome se medijacija odvijala trebalo promeniti i prilagoditi svrsi.

Tokom ispunjenja vaspitnog naloga *Redovno pohađane škole*, mladi su izjavili da su se dobro osećali jer je to za njih već dovoljno poznata sredina. Pozitivne efekte redovnog pohađanja škole videli su kao pruženu šansu za uspešniji nastavak i završetak školovanja i uspostavljanje boljeg odnosa sa nastavnicima i vršnjacima, ali i priliku da shvate posledice svog ponašanja i da nauče da se odgovornije odnose prema obavezama.

Kada je *Humanitarni rad* u pitanju, mladi su takođe veoma zadovoljni svim aspektima ovog naloga. Posebno im se dopao odnos prema njima tokom odlaska u različite institucije (Dom za stare, Crveni krst, i sl.), a posebno izdvajaju kao korisne ponuđene kurseve (da su naučili mnogo o kompjuterima, web dizajnu i sl.). Mada kursevi formalno ne spada u ovu grupu vaspitnih naloga, iskorišćena je mogućnost da se kroz ovu formu sprovede nalog predložen u nacrtu novog Zakona, a pokazao se posebno koristan. Tako predviđeni vaspitni nalog *Pohađanje kurseva ili uključenja u neke sportske aktivnosti*, obećava da će odgovoriti na mnoge potrebe ove kategorije mladih. Posebno se ističe utisak mladih da su se osećali dobro u novim ulogama i korisno što pomažu nekome. Pojedinačni odgovori dobro ilustruju pozitivna osećanja mladih tokom angažovanja na pomoći drugima: *osećao sam empatiju; jako mi je drago što sam upoznao dosta novih ljudi i dece, bilo mi je jako lepo da radim sa njima; nisam se osećao kao da sam na kazni i prijalo mi je da pričam sa tim ljudima; osećala sam se korisno; osećao sam se kao deo ekipe koja radi već dugo zajedno; zadovoljna sam što sam bila u mogućnosti da pomognem; uvek izadem iz magacina Crvenog krsta nasmejana.*

Perspektiva roditelja i voditelja slučaja

Roditelji su takođe bili veoma zadovoljni svim aspektima vaspitnih naloga i gotovo sve ocene su preko 4.50 (Tabela 5.).

Tabela 5. Procena kvaliteta vaspitnog naloga- perspektiva roditelja

Aspekti vaspitnog naloga	Poravnanje	Pohadanje škole	Humanit. rad	Odvikavanje od PAS	Savetodavni tretman
Kvalitet sadržaja	4.60	4.60	4.79	5.0	5.0
Način organizacije	4.73	4.80	4.82	4.7	4.7
Saradnja sa institucijama	4.80	5.00	4.91	4.7	5.0
Podsticanje participacije maloletnika	4.53	4.80	4.81	4.7	4.3
Efekti na maloletnika	4.47	5.00	4.76	4.7	4.0

Roditelji smatraju da je postupak *Posredovanja* u celini bio veoma koristan za njih i njihovo dete, a pojedinačni odgovori posebno ističu: *rad medijatora i način sprovođenja procesa medijacije, što je postupak omogućio detetu da uvidi svoje greške, razume posledice i da odgovara za svoje postupke, iskrenost u razgovoru svih učesnika i stečeno razumevanje da se problemi ne rešavaju sukobom nego razgovorom; što je došlo da izmirenja sa drugom stranom; što je to omogućilo da dete nauči da zrelije razmišlja i bolje se ophodi prema drugima; bilo je lakše nego ići na sud, a izvinjenje je mnogo koristilo; dobra saradnja i komunikacija sa stručnim licima; što je od neprijatelja stvorila prijateljicu; što je dete shvatilo da je uvek bolje razgovorom rešavati konflikte i sprečiti moguće ponavljanje grešaka.* Jedino što se sugerise kao moguća promena je sama prostorija gde se postupak odvija, uz preporuku da se po potrebi u rad uključe i drugi stručnjaci (npr. porodični i bračni savetnik i sl.)

Vaspitni nalog *Redovno pohađanje škole* je posebno koristan za dete po mišljenju roditelja. Pre svega je doprineo da: *dete postane odgovornije prema školi i da postigne bolji uspeh; što je bolja komunikacija u porodici zahvaljujući boljem školskom postignuću čime su svi zadovoljniji; da dete i porodica dobiju podršku koja im je bila potrebna, a koju pružaju zajedno i centar i škola; da dete redovno pohađa nastavu i ponovo se uključi u vaspitno obrazovni proces, da "ne ispadne" iz sistema.* Roditelji su istakli u svojim komentarima da bi bilo dobro da vaspitni nalog traje duže, do kraja školske godine kako bi se obezbedilo učvršćivanje postignute promene.

Roditelji su veoma zadovoljni i načinom realizacije vaspitnog naloga *Humanitarni rad* i njihova očekivanja su u potpunosti ispunjena. Većina odgovora se odnosi na korisno iskustvo vezano za radne obaveze i pružanje pomoći drugima. Ono što roditelji izdvajaju kao najkorisnije za decu je bilo što su imali priliku za aktivnu participaciju, što su stekli nova iskustva i poznanstva, razvili radne navike i odgovornost prema obavezama, stekli nova znanja i veštine. Koristilo im je i to što su kroz radne obaveze i pomaganje drugima postali odgovorniji, saosećajniji, pa i povećali samopoštovanje (npr: *video je da nam je stalo do njega i da i on nekome može pomoći*).

Pojedini roditelji predlažu učestaliju komunikaciju roditelja sa koordinatorom, povećanje broja radnih sati ili veću raznovrsnost kurseva. Njihovi komentari su pohvalni kako za organizaciju, tako i za sadržaj aktivnosti i zahvalni su na pruženoj prilici za dete.

Tokom pilotiranja ispitani su i voditelji slučaja iz centara za socijalni rad, kao i pružaoci direktnih usluga. Njihove procene se poklapaju sa procenama roditelja, što samo potvrđuje da je uspostavljeno zajedničko razumevanje i saradnja kroz realizaciju vaspitnih naloga.

Evaluacija efekata vaspitnog naloga

Perspektiva maloletnika- učinioca krivičnog dela

Pre svega, kako je primarni cilj vaspitnog naloga zaustavljanje antisocijalnog ponašanja i prevencija daljih krivičnih dela, važno je istaći da do kraja ispunjenja naloga nije evidentirano ni jedno novo krivično delo. Adekvatniji podaci o trajnosti ovih efekata bili bi dobijeni daljim praćenjem maloletnika, bar u periodu od godinu dana po ispunjenju vaspitnog naloga. Kada se posmatraju drugi aspekti ponašanja, nije zabeleženo pogoršanje ni u jednoj oblasti funkcionisanja.

S obzirom da je *Poravnanje sa oštećenim* postupak koji se uglavnom završavao tokom nekoliko susreta sa medijatorom i oštećenim u kratkom vremenskom periodu, nerealno je očekivati značajne promene maloletnika, osim direktnog efekta na promenu ponašanja koje je vodilo ka sukobu sa zakonom. Rezultati to i potvrđuju (Tabela 7.). Kod preko 50% slučajeva ne beleži se značajna promena u različitim aspektima funkcionisanja maloletnika, osim kada je reč o samom antisocijalnom ponašanju gde se javlja poboljšanje u preko 75% slučajeva. Ipak, značajno je da je u drugih 50% slučajeva došlo do manjih ili većih pozitivnih promena. Posebno je značajno poboljšanje u odnosu sa članovima porodice. S obzirom da je porodica uključivana u postupak *Poravnanja* gde su svi imali priliku da zajednički, otvoreno razgovaraju o postupku deteta kroz konstruktivnu komunikaciju, to je dovelo i do pozitivnih promena njihovih međusobnih odnosa. Pozitivan ishod postupka uticao je i na bolje raspoloženje deteta.

Tabela 7. Procena efekata vaspitnog naloga- perspektiva maloletnika
 (odgovori su u procentima)

Efekti	Poravnaje sa oštećenim			Humanitarni rad			Pohadanje škole		
	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljš.	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljš.	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljš.
Uspeh u školi	52.9	28.2	30.8	12.8	11.86	17.6		55.6	
Odnosi sa vršnjacima	58.8	43.6	12.8	17.9	11.8	17.6	22.2	33.3	
Odnosi sa porodicom	52.9	38.5	12.8	23.1	11.86	23.5	11.1	33.3	11.1
Odnos prema autoritetu	52.9	33.3	20.5	20.5	17.6	17.6	11.1	33.3	11.1
Odnos prema sebi	47.1	23.1	23.1	28.2	17.6	23.5	11.1	33.3	11.1
Ponašanje	11.8	52.9	23.5	28.2	52.9	23.5		33.3	22.2
Raspoloženje	35.3	15.4	33.3	25.6	23.5	29.4		44.4	11.1

Kod druga dva naloga koja su duže vremenski trajala, pa i do 6 meseci, najveće promene su u ponašanju i raspoloženju. Najmanje je promena u odnosima sa vršnjacima jer se oni već početno procenjuju kao dobri, pa u većem broju slučajeva to i nije bio postavljeni cilj. U proseku, 40- 60% mladih smatra da se nešto promenilo malo ili značajno na bolje. Najviše se opisuju poboljšanja ponašanja i uspeha u školi. U porodici se bolje slažu, više vremena provode zajedno, više razgovaraju i povećano je međusobno poverenje. Na osnovu odgovora, stiče se utisak

da se promene u školi pozitivno odražavaju na bolje odnose u porodici (npr. *više se trudim, razgovaram sa roditeljima, ne svađamo se, bolje se slažemo, više pomažem u kući, oni su srećni zbog škole, roditelji me više poštuju i vole, više mu veruju, više razgovaramo i družimo se i provodimo više vremena zajedno*). Sa vršnjacima su odnosi uglavnom ostali dobri ili su prekinuti odnosi sa lošim društvom. Promene u ponašanju se ispoljavaju i kroz odsustvo ispada, povećanu toleranciju, popustljivost, staloznost i sl. U pojedinačnim slučajevima beleži se i povećanje samopouzdanja, veća sigurnost u sebe ili veće zadovoljstvo sobom, bolje raspoloženje.

Neki ipak sagledavaju i dalje prisustvo problema u svom ponašanju: *ponašam se impulsivno, ne drži me jedno mesto, povučen sam, ponašam se tiho, ćutljivo*. Realno je očekivati da u slučajevima kada su teškoće vezane za dugotrajnije probleme i lične karakteristike, da je za takvu promenu potrebno više vremena i poseban, ciljani rad na tim problemima. To je ujedno značajno za indikacije za određeni vaspitni nalog, tako da se mladi sa situacionim problemima upućuju na vaspitne naloge poput humanitarnog rada koji će omogućiti dovoljan pozitivan efekat, dok strukturisani problemi i poremećaji zahtevaju duži, individualni, grupni ili porodični psihološki tretman koji se može paralelno primeniti ili nastaviti i posle ispunjenja vaspitnog naloga.

Perspektiva roditelja

Promene u odnosu prema školi kroz popravljen uspeh i ozbiljnije shvatanje školskih obaveza. Opažaju se kao jedna od najznačajnijih promena iz perspektive roditelja. Oni takođe navode bolje odnose njihove dece sa vršnjacima i izbegavanje problematičnih drugova, kao i da manje dolaze u konflikte sa drugima. Promene u porodici roditelji opažaju slično kao i deca. Odgovori koji se najčešće javljaju su: *da se bolje slažu, da više razgovaraju, provode više vremena zajedno, da bolje i otvorenije komuniciraju, da je dete više uključeno u kućne obaveze, uvažavaju mišljenje jedni drugih, imaju više poverenja u dete, otvorenije razgovaraju o problemima i zajedno nalaze rešenja, itd.*

Takođe, roditelji primećuju promene u boljem raspoloženju i smanjenoj nervoznosti i napetosti, većoj smirenosti, neka deca su sigurnija u sebe i da više sebe vrednuju, kao i da su postali ozbiljniji, odgovorniji i vode računa o sebi. Neki roditelji vide potrebu za dodatnom podrškom i pomoći detetu u učenju, kao i za materijalnom pomoći porodici.

U celini posmatrano, nigde nije zabeleženo pogoršanje u bilo kom aspektu funkcionisanja deteta, a efekti vaspitnih naloga manifestuju se i na promenu porodične atmosfere kojoj su doprinele promene ponašanja maloletnika i *vice versa*.

Tabela 8. Evaluacija efekata vaspitnog naloga- perspektiva roditelja
 (odgovori su u procentima)

Efekti	Poravnaje sa oštećenim			Pohađanje škole			Humanitarni rad		
	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljšanje	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljš.	Nema promene	Malo poboljš.	Značajno poboljš.
Uspeh u školi	29.4	29.4	23.5		44.4	11.1	22.8	30.8	10.3
Odnosi sa vršnjacima	29.4	29.4	29.4	11.1	22.2	11.1	38.5	15.4	17.9
Odnosi sa porodicom	35.3	11.8	41.2		33.3	22.2	17.9	30.8	23.1
Odnos prema autoritetu	41.2	17.6	29.4		33.3	22.2	28.2	17.9	23.1
Odnos prema sebi	23.5	29.4	35.3		33.3	22.2	20.5	30.8	20.5
Ponašanje	41.2	11.8	35.3		22.2	33.3	20.5	33.3	17.9
Raspoloženje	41.2	23.5	23.5		33.3	22.2	28.2	28.2	15.4
Nesto drugo	17.6	11.8	5.9						

Zapažanja i procene Voditelja slučaja su slične roditeljskim, tako da pored pozitivnih promena u ponašanju deteta ističu i to da porodica pruža veći stepen podrške, pažnje i razumevanja potreba deteta i da su generalno više posvećeni detetu. Njihovi specifični predlozi za dalje unapređenje primene ovih vaspitnih naloga odnose se na česte kontakte i rad sa roditeljima, maloletnikom i školom: *treba raditi sa celom porodicom, motivisati maloletnika, pričati sa razrednim starešinom, pratiti redovnost pohađanja nastave i školski uspeh, pružiti podršku na predavanju u školi i savladavanju gradivai* sl. Sve to ukazuje na svu složenost rada vezanog za organizaciju i sprovođenje vaspitnih naloga koji se ne mogu svesti samo na realizaciju usko definisanog sadržaja izrečenog vaspitnog naloga.

Ostali vaspitni nalozi

Ostala dva vaspitna naloga primenjena su u malom broju slučajeva, tako da su izdvojeni samo neki komentari koji mogu biti od značaja za planiranje unapređenja ovih specifičnih postupaka.

Za sprovođenje vaspitnog naloga *Podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti* angažovan je samo CSR u Nišu i evaluirana su ukupno 4 ovakva naloga, od toga dva u kombinaciji sa *Uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman*. Teškoće organizovanja i sprovođenja odvikavanja od zloupotrebe i zavisnosti od psihoaktivnih supstanci (PAS), a verovatno i slabija motivacija ovih korisnika, dovodi i do teškoća sprovođenja ovog vaspitnog naloga, posebno u nedostatku institucija koji se specijalizovano bave ovim poremećajima u državnom sektoru.

Roditelji smatraju da su očekivanja od naloga samo delimično ispunjena. Pretpostavljamo da težina problema u ovim slučajevima zahteva intenzivniji i dugotrajniji tretman, što često može da prevazilazi vreme trajanja naloga. Roditelji izdvajaju da je ipak bilo korisno to što je dete uopšte prihvatilo stručnu pomoć i teme o kojima su razgovarali, kao i da su dete i roditelji bolje sagledali uzroke i posledice problema, pa je unapređena i motivacija za promenu. Mladi su redovno dolazili i prihvatili ciljeve tretmana, prestali su da koriste psihoaktive supstance i distancirali se od društva sa kojim su počinili krivično delo.

Procene efekata su povoljnije kada se dva naloga kombinuju, pa logično pretpostaviti da udruženi napor daju bolje rezultate kod težih slučajeva zloupotrebe PAS. Neki roditelji smatraju da tretman treba da traje duže od vremenskog ograničenja

definisano trajanjem vaspitnog naloga do šest meseci. To je značajno imati u vidu jer ovakve aktivnosti zaista često i treba da se nastave nezavisno od ispunjenja vaspitnog naloga. Pored odvikavanja od zloupotrebe PAS, rad treba usmeriti ka poboljšanju relacija u porodici, ka rešavanju problema deteta koji su doveli do korišćenja PAS i ka učvršćivanju promena i trajnosti prestanka zloupotrebe PAS.

Kada je u pitanju nalog *Uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu*, evaluirano je ukupno 7 naloga, uključujući i 2 sprovedena zajedno sa prethodnim nalogom. Izgleda da je i sprovođenje naloga vezanim za psihosocijalni individualni ili grupni tretman teže organizovati u nedostatku specijalizovanih stručnjaka i institucija u državnom sektoru koji se bave ovim poremećajima, uprkos velikom broju stručnjaka različitih profila edukovanih u okviru nekog od brojnih terapijskih modaliteta. S obzirom da ovi stručnjaci rade u privatnom sektoru ili u okviru organizacija civilnog društva, ovde je jedno od najznačajnijih pitanja obezbeđenje trajnog finansiranja ovih usluga.

Roditelji su u velikoj meri zadovoljni različitim aspektima ovog naloga bez obzira na to da li se primenjivao samostalno ili kombinovano. Roditelji smatraju da su očekivanja od naloga potpuno ili delimično su ispunjena, kao i da je to bilo korisno za dete. Oni u svojim pojedinačnim odgovorima ističu da je detetu najviše koristio sam odnos koji je uspostavljeno sa terapeutom i teme o kojima su razgovarali, što je pomoglo da dete prihvati ličnu odgovornost za ponašanje, prekine kontakt sa lošim društvom, razvije bolju samokontrolu, i ne vrši nova krivična dela. Kada se radilo u uključivanju u grupni tretman, roditelji smatraju da je detetu posebno prijao rad sa grupom vršnjaka koji imaju slične probleme. Tretman je doprineo i promenama u porodici, postavljena su pravila koja se poštuju i više vremena provode zajedno. Ipak, kod neke dece je stepen saradljivosti i uključenosti u tretman varirao od trenutnog stanja.

Osnovni utisak je da iako su promene u prosocijalnom ponašanju postignute, da treba i dalje održavati motivaciju za promenu kroz redovan kontakt i aktivno učestvovanje u programu tretmana. Takođe, potrebna je bolja saradnja sa sistemom zdravstva u praćenju maloletnika, kao i kontakti sa roditeljima i njihovo uključivanje u porodični tretman.

Ređa primena ova dva naloga ne govori o potrebi za njihovom manjom primenom, već ukazuje na složenost i zahtevnost preduslova za njihovu organizaciju i realizaciju. S druge strane, upravo su ovi tretmani indikovani kod složenijih i zahtevnijih problema koji su kod mladih prisutni.

REZULTATI EVALUACIJE ZASNOVANI NA UPITNIKU SNAGA I TEŠKOĆA

Pored evaluacionih upitnika koji su se direktno odnosili na procenu promena različitih aspekata ponašanja deteta, procena stepena promene vršena je na osnovu SDQ upitnika namenjenog samoproceni snaga i teškoća deteta. Evaluacija je rađena na osnovu poređenja rezultata na početku i na kraju, po ispunjenju vaspitnog naloga

(test-retest). Kako je nalog *Poravnanje sa oštećenim* vrlo kratko trajao, pa procenu posle svega nekoliko sastanaka nije imalo smisla ponavljati, dok jedan broj ispitanika nije popunio upitnike, podaci su dobijeni na uzorku od 60 maloletnika. Kako bi statistička obrada bila moguća da bi se procenio značaj promene, podaci su obrađeni za sve ispitanike, bez obzira koji su nalog ispunjavali.

Iz Tabele 9. se uočava da je došlo do pozitivnih promena u svim aspektima funkcionisanja, odnosno do redukcije teškoća, a povećanja prosocijalnog ponašanja. Neke promene su male, tako da ne dostižu statističku značajnost, ali se i tu manifestuje pozitivan trend. Najznačajnije poboljšanje postignuto je u smanjenju hiperaktivnog ponašanja, koje ne treba shvatiti kao dijagnostikovani poremećaj, već ponašanje koje se ogleda u nemiru, neistrajnosti, nepromišljenosti, teškoćama fokusiranja na zadatak i sl. To je povezano i sa značajnim poboljšanjem emocionalnog stanja u smislu boljeg raspoloženja, manje napetosti, nervoze i veće smirenosti, što je u skladu i sa utiscima kvalitativne procene. Posebno značajna promena je u povećanju prosocijalnog ponašanja, kao pokazatelju jačanja ličnih snaga. Promene u odnosu sa vršnjacima su najmanje, ali početni skorovi na ovoj skali ni ne ukazuju na prisustvo problema u ovoj oblasti, pa promene nisu bile ni očekivane, što je takođe u skladu sa kvalitativnim podacima.

Tabela 9. Evaluacija promena u ponašanju na SDQ (N=60)

Skale	Test		Retest		F	df ₁	df ₂	sig.	η ²
	M	SD	M	SD					
Emocionalni simptomi	1.18	1.85	.73	1.26	5.56	1	59	.022	.086
Problemi u ponašanju	1.67	1.43	1.42	1.06	2.42	1	59	.125	.039
Hiperaktivnost	3.02	2.43	1.9	1.86	23.46	1	59	.000	.284
Problem sa vršnjacima	2.17	1.38	2.32	1.24	.869	1	59	.355	.015
Prosocijalno ponašanje	6.60	1.73	7.27	1.49	12.36	1	59	.001	.173

Ukratko, početne teškoće u proseku nisu bile toliko izražene u odnosu na vršnjačku grupu, pa je utoliko pre bila indikovana primena vaspitnih naloga, jer se nije ni radilo o strukturisanim problemima ponašanja koji vode u antisocijalni poremećaj ličnosti. S druge strane, rezultati pokazuju da su pozitivni efekti ove vrste intervencije evidentni u svim važnijim aspektima funkcionisanja deteta.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Evaluacija primene vaspitnih naloga se odnosila na evaluaciju kvaliteta njihove primene kroz procenu stepena zadovoljstva različitim aspektima sprovođenja naloga, kao i na evaluaciju efekata vaspitnih naloga kroz postignute promene u ponašanju maloletnika. Obe komponente evaluacije, kvalitet usluga i njihovi efekti, procenjuju se iz perspektive maloletnika, njihovih roditelja/staratelja i perspektive pružaoca usluge, voditelja slučaja i profesionalca zaduženog za sprovođenje vaspitnog naloga.

Cilj evaluacije pilotiranja primene vaspitnih naloga bio je da se utvrdi da li su postignute pozitivne promene u ponašanju mladih, koje su promene najčešće ili najznačajnije, kako su učesnici doživeli vaspitne naloge i na koji način je i deci i njihovim roditeljima to iskustvo koristilo. Evaluacijom je obuhvaćeno ukupno 90

mladih, uzrasta od 14-18 god. koji su upućeni od strane tužioca ili sudije na izvršenje vaspitnih naloga.

Neki vaspitni nalozi primenjivani su kombinovano po dva, ali je ukupan broj takvih slučajeva mali, a kombinacije su bile različite, tako da upoređivanje razlike u efektima kombinovanih i pojedinačnih naloga nije bilo moguće. Ipak, kombinovanje naloga je preporučljivo u onim slučajevima kada je potrebno raditi na više aspekata promene (npr. *Redovno pohađanje škole zbog značajnih dugoročnih efekata školovanja i sticanja kvalifikacija i Upućivanje individualni ili grupni tretman*, u cilju razrešavanja individualnih psihoških ili porodičnih problema koji ometaju uspešno školovanje).

Kada se upoređuje kvalitet sadržaja, organizacije, saradnje, participacije i efekti različitih vaspitnih naloga, procene svih učesnika se kreću u rasponu od 4 do 5. *Redovno pohađanje škole i Uključivanje u humanitarni rad* se procenjuju kao najbolji iz ugla maloletnika i roditelja, jer aktivnosti imaju neposrednu manifestnu korist, a istovremeno to su aktivnost najbliže njihovom ličnom iskustvu. *Poravnanje sa oštećenim* i terapijski tretmani su manje bliski iskustvu mladih, pa stoga mogu delovati izazovnije ili previše "otkrivajuće" za maloletnike i mogu se javiti otpori u radu. S druge strane, upravo su ovi nalozi od suštinske koristi za kompleksnije slučajeve, ali zahtevaju i visok stepen stručnosti profesionalaca, duže trajanje, posebno finansiranja ih je i teže sprovesti.

Procene zadovoljstva pojedinim aspektima sprovođenja vaspitnih naloga roditelja i voditelja slučaja su slične i visoke za sve naloge. Očekivanja svih učesnika su uglavnom ili u potpunosti ispunjena. Svi ispitanici smatraju da je to u manjoj ili većoj meri bilo korisno prvenstveno za dete, ali i za celu porodicu. Ne izdvajaju se posebne primedbe, a nekoliko predloga se odnosi na opremanje posebnog prostora za ove svrhe van CSR.

Procene svih učesnika o korisnosti naloga se odnose na postignute promene, pre svega u odnosu prema krivičnom delu, tako da su mladi shvatili posledice svog ponašanja i da sada više razmišljaju o svojim postupcima, da supostali odgovorniji prema svojim obavezama, kao i da su se odnosi i komunikacija u porodici popravili, a roditelji se aktivnije uključili u vaspitanje i nadzor maloletnika. Konačno, prednosti naloga vide se i u tome da je maloletniku pružena šansa nepokretanjem sudskog postupka koji traje dugo, ima "etiketirajući" efekat, a ne pomaže maloletniku da se uključi u društvo i koriguje svoje ponašanje. Kako se uglavnom radi o prvim prekršajima i lakšim krivičnim delima, samo suočavanje sa posledicama i pružena šansa da se posledice poprave kroz vaspitni nalog umesto sudskog postupka, delovala je "otreznujuće" na sve da se više i odgovornije angažuju, kako na maloletnike i njihove roditelje, tako i na stručnjake da preduzmu konkretne, svrsishodne aktivnosti umesto sadržajno neosmišljenih mera pojačanog nadzora organa starateljstva ili roditelja.

Kada se upoređuju efekti u odnosu na pojedine aspekte funkcionisanja, svi učesnici se slažu da su postignuta poboljšanja. U nekim segmentima funkcionisanja nema promene, što je s jedne strane realistično, jer ni jedan nalog nije sveobuhvatan, niti je bilo potrebno uvek sve i menjati. Na primer, odnosi sa vršnjacima su najčešće bili

dobri, pa promena nije ni bila potrebna, osim kada se to ticalo prekida kontakta sa problematičnim vršnjacima.

Efekti ispunjavanja naloga se odnose na popravljavanje uspeha u školi i odgovorniji odnos prema školskim obavezama, što je jedna od najuočljivijih i najmerljivijih pojava, a kojoj ujedno roditelji pripisuju poseban značaj. Preporuke učesnika se odnose na to da treba češće održavati kontakt sa razrednim starešinom i pratiti redovnost pohađanja nastave i školski uspeh, a ponegde je potrebo uključiti i dodatnu pomoć i podršku za učenje i savladavanje gradiva. U odnosu na kontakt sa vršnjacima, promene su vezane za izbegavanje problematičnih drugova, izbegavanje konflikata, a dobri odnosi sa drugovima koji većinom i nisu bili problem, se dalje održavaju.

Promene u emocionalnom reagovanju deteta opažaju se kao bolje, vedrije raspoloženje, manji stepen nervoze i napetosti, što je rezultat razrešenja aktuelne problematične situacije vezane za krivično delo i smanjenja porodičnih tenzija i konflikata vezanih ponašanje deteta. U nekim slučajevima, potrebno je primeniti i specifične intervencije usmerene na poboljšanje emocionalnog stanja i afektivnu regulaciju deteta.

Pored pozitivnih promena u ponašanju deteta, posebno su značajne promene u porodici. Odgovori ukazuju na to da mnogi roditelji pružaju veći stepen podrške i posvećuju više pažnje detetu i razumevanju njegovih potreba. Kako bi se ovi efekti unapredili, predlozi ispitanika se odnose se na češće kontakte i rad sa roditeljima, pa i njihovo uključivanje u porodični tretman po potrebi. Kroz transformisanje porodičnih obrazaca funkcionisanja, pre svega u odnosu prema detetu, ključne promene u porodici kao oblasti koja je često osnovni generator problema, mogle bi biti pokrenute, a nastale promene učvršćene.

Sve to ukazuje na složenost rada vezanog za organizaciju i sprovođenje vaspitnih naloga koji se ne mogu svesti samo na realizaciju usko definisanog sadržaja izrečenog vaspitnog naloga.

Posebno kada su u pitanju nalozi koji se odnose na tretmane (4. i 5.), preduslovi za njihovu realizaciju su posebno zahtevni i neophodno ih je obezbediti, s obzirom na složenost problema kod mladih kojima su ovi nalozi primereni. To uključuje i bolju saradnju i koordinaciju aktivnosti sa sistemom zdravstva tokom tretmana i praćenja maloletnika.

U pojedinačnim slučajevima potrebna je i dodatna podrška stručnjaka za trajnije efekte promene koja prevazilazi okvire vaspitnog naloga, kao što je dodatna pomoć u učenju, materijalna ili psihoterapijska pomoć porodici ili produženje tretmana, nezavisno od ispunjenja vaspitnog naloga u trajanju od maksimalno 6 meseci. Ipak, prepoznavanje potreba deteta i porodice i upućivanje na dodatne usluge, svakako spada u delokrug aktivnosti voditelja slučaja koji je zadužen za konkretnog maloletnika.

Kako bi se promene u prosocijalnom ponašanju postigle, ali i održale, preduslov svih aktivnosti je rad na podsticanju, unapređenju i održavanju motivacije. To podrazumeva pre svega rad na prevazilaženju ambivalencije i otpora, uspostavljanje

poverenja i aktivnu participaciju deteta i roditelja u proceni potreba i planiranju intervencija. S obzirom na veoma različite individualne, porodične i sredinske okolnosti iz kojih mladi u sukobu sa zakonom dolaze, veoma je važna individualizacija svih postupaka prema specifičnim potrebama deteta i porodice, kao i prepoznavanje i uvažavanje njihovih specifičnih snaga za promenu. Konačno, kako bi se to postiglo, važno je imati u vidu da vaspitni nalog predstavlja zapravo složeno i obuhvatno intervenisanje, kako bi se obezbedila održiva promena i prevencija daljih krivičnih dela.

Na osnovu rezultata evaluacije može da se zaključi da su uspostavljene procedure dosta uspešne, ali i da ih je potrebno dosledno, kontinuirano primenjivati i unapređivati kako bi postale uhodana, relativno jednostavna i pre svega višestruko korisna praksa. U tom cilju neophodno je edukovati profesionalce za adekvatnu procenu indikacija za pojedine vaspitne naloge ili njihovo kombinovanje na osnovu potreba i problema deteta, ali i edukovati stručnjake za sprovođenje, posebno složenijih vaspitnih naloga kao što su terapijski tretmani unutar sistema socijalne i zdravstvene zaštite, kao bi se dostigli optimalni standardi ovih usluga i unapredile kompetencije stručnjaka za njihovu realizaciju. Edukacija pružalaca usluga neposredno vezanih za realizaciju vaspitnih naloga treba da ima za cilj ujednačavanje kvaliteta ovih usluga kao i definisanje "minimalnih intervencija" koje one podrazumevaju. Treninzi za pružaoce usluga bi trebalo da obuhvate, pored osnovnih principa zaštite dečijih prava i restorativnog pristupa, obuku za primenu specifičnih metoda rada kao što su motivaciono intervjuisanje, trening interpersonalnih veština, emocionalne regulacije, tolerancije stresa, kao i porodičnih intervencija namenjenih unapređenju roditeljskih veština.

Može se zaključiti su svi učesici, i korisnici i profesionalci, prilično zadovoljni i načinom sprovođenja vaspitnih naloga i njihovim efektima, uprkos teškoćama u realizaciji prvih koraka ka uspostavljanju standarda procedura i usluga. Istaknute su brojne prednosti kako za maloletnike i njihove porodice, ali svakako treba imati u vidu i efekte za celokupnu zajednicu. Koliko god su ove procene različitog kvaliteta i stepena pouzdanosti, a njihovi efekti procenjeni kratkotrajno, toliko ipak zaključci idu nedvosmisleno u pravcu pozitivnih efekata koje je potrebno sistematičnije i dugoročnije pratiti kako bi se utvrdila i njihova održivost.

REFERENCE

- (1) Goodman, R. (2001). The Strengths and Difficulties Questionnaire, *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 40(11):1337-1345.
- (2) Vlaović Vasiljević, D., Džamonja Ignjatović, T., Marković, LJ., Sofrenović, V. (2012). *Nacrt Pravilnika za standarde i procedure za primenu vaspitnih naloga*, Republički Zavod za socijalnu zaštitu, interna dokumentacija, Beograd.
- (3) Stevanović, I., Milošević, N. (2006). Neophodne pretpostavke za primenu Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, u: Radovanović, D. (ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova, str.487-496.

- (4) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, br. 85/2005)

EVALUATION OF THE EFFECT OF PILOTED IMPLEMENTATION OF DIVERSION MEASURES IN SERBIA

During the last five years a number of activities have been undertaken in order to improve juvenile justice system in Serbia. They were intended to change the legislation and to set the stage for implementation of planned legal solutions. The documents on standards and procedures for the application of correctional orders was developed, followed by piloting their implementation. The paper presents the results of evaluation study orders conducted in four cities in Serbia: Belgrade, Novi Sad, Nis and Kragujevac. The evaluation assessed the quality of corrective orders which was based on the clients' satisfaction with various aspects of their implementation. The evaluation also assessed the outcomes of correctional orders, based on the changes achieved in adolescents' behavior.

Both aspects were evaluated from the perspective of all participants: children, their parents and the service provider, such as case managers and professionals responsible for the implementation of the order in the respective organization. All five correction orders that were piloted were also evaluated. The sample included 90 young people aged 14 to 18 years ($M = 16.03$), 78 (80%) males and 12 (20%) females. The assessment was conducted as a test-retest study. Questionnaires developed specifically for the purposes of this evaluation were administered, as well as the Strengths and Difficulties Questionnaire - SDQ for the self-assessment of the adolescents.

The results showed positive changes in young people after completed the correctional orders which were primarily reflected in stopping antisocial behavior, in improvement of their ability to predict consequences of their behaviour and in increased responsibilities towards commitments. Academic achievement and relationships with pro-social peers improved as well as adolescents' mood, whereas the degree of anxiety and tension decreased. Relationships and family communication improved; parents were actively involved in the care and supervision of their children, they spend more time together and talked more. All respondents expressed satisfaction with the content of diversion measures and procedures which they considered useful for their children and families.

It can be concluded that the initial evaluation results of the application of corrective orders, are encouraging in terms of social integration and prevention of relapse of youth in conflict with the law.

KEY WORDS: *juvenile justice / youth in conflict with the law /
correctional orders / diversion measures / evaluation of outcomes*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 65-78
Pregledni naučni rad
UDK: 316.61/.62-053.6

INDIVIDUALNA AUTONOMIJA KAO FAKTOR OTPORNOSTI MLADIH*

Olivera Pavićević*

Ljeposava Ilijić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Koncept otpornosti okreće pristup deficitu i riziku sa kojima se suočava mlada osoba ka aktivaciji ličnih sposobnosti i kapaciteta u rešavanju nedaća. U okviru ovog konstrukta se podrazumeva da takve lične sposobnosti nastaju pod dejstvom okruženja koje ih prepoznaje, neguje i razvija. Otpornost podrazumeva rizik i odgovor na njega u procesu pozitivne adaptacije adolescenata i mladih koji su suočeni sa novim izazovima u okolnostima neizvesnosti nastale gubljenjem striktnih i utabanih životnih smernica i putanja. Traganje za autentičnošću i autonomijom mora biti deo uspostavljanja moralnih kordinata zasnovanih na kritičkom i odgovornom promišljanju realnosti i ljudskom delovanju. Samostalnost u izboru podrazumeva preuzimanje odgovornosti za njih. Odgovornost kao stožer inidividualne autonomije zahteva uvažavanje socijalnih partnera i odabir relacija i resursa koje vode ka zdravom i uspešnom razvoju zasnovanom na vrednostima koje nadilaze kompetitivni individualizam materijalističke kulture, ali i otpornost sa niskim stepenom individualne autonomije previše oslonjenu na različite vrste vertikalne hijerarhije.

KLJUČNE REČI: otpornost / rizik / individualna autonomija / zaštitni faktori / autentičnost / ljudsko delovanje

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: oliverapavicevic4@yahoo.com

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

1. O KONCEPTU OTPORNOSTI

Problemi i životne perspektive adolescenata i mladih, su velikim delom, smeštene u dominantni koncept rizika kao preovlađujućeg društvenog i kulturnog fenomena u poslednjih nekoliko decenija. Poreklo i ispoljavanje faktora rizika su predmet tumačenja različitih teorija i naučnih disciplina, a jedan od teorijskih koncepata koji je nastao kao odgovor na stanje preovlađujućeg rizika jeste koncept otpornosti. Ovaj koncept ima veoma raznovrsnu naučnu primenu, a ona se u slučaju adolescenata i mladih, odlikuje specifičnim pristupom i karakteristikama, o kojima će u ovom radu biti reči. Uspostavljanje veze između društvenog i kulturnog konteksta rizika, adolescentne tranzicije kao perioda pojačane ranjivosti na rizik i jednog od faktora otpornosti – individualne autonomije, predstavljaju značajno istraživačko polje. Ono je značajno, jer se ostvarivanje individualne autonomije u postmodernim i posttranzicionim društvima pojavljuje kao jedan od dominantnih ciljeva u individualnom razvoju. Međutim, naizgled povoljni kulturni i društveni uslovi koji pogoduju ovom individualnom postignuću, zapravo nailaze na mnoštvo teškoća koje su povezane sa gubitkom jasno ustanovljenih vrednosnih i moralnih uporišta. Cilj ovog rada je da ukaže na te okolnosti, njihovo poreklo, kao i na kvalitet i značaj individualne autonomije, posebno za društvo, kakvo je Srbija, u kome su pred adolescente i mlade postavljeni veliki izazovi, čini se, bez dubljeg razumevanja i podrške razvijanju i negovanju različitih faktora otpornosti na rizik. Prikazom i analizom različitih teorijskih pristupa, rad predstavlja pokušaj otvaranja diskusije u cilju osmišljavanja adekvatnije društvene podrške adolescentima i mladim u preokretanju rizika u izazov, što čini veliki podsticaj za njihov pozitivan razvoj.

Istraživanja o otpornosti, o tome kako se mladi uspešno razvijaju i odrastaju sa teškim nedaćama i traumama, u porodicama sa alkoholizmom i narkomanijom, mentalnim bolestima i zapostavljanjem, ili ratom razorenim, siromašnim i diskriminatorским zajednicama ukazuju na značaj ličnih stavova, verovanja i kompetencija koji su povezani sa zdravim razvojem. Nije reč samo o transformaciji pojednaca, već o celom sistemu školstva, organizacija u okruženju i širem društvenog sistema koji se bavi mladima.

Otpornost (rezilijentnost) se izgrađuje kroz nesreću, a ne u odsustvu nesreće, kroz suštinski zaokret koji predstavlja prelaz od *modela oštećenja* ka *modelu izazova* (Majkić, 2003).

Koncept otpornosti (*resilience*) je zasnovan na prepoznavanju i aktiviranju unutrašnjih snaga i sposobnosti koje pojedincima ili kolektivima omogućuju da se suoče sa trajnim ili privremenim okolnostima rizika i traume. Pojam otpornosti se odnosi na kapacitet individue ili entiteta da se izbori sa stresom, oporavi i nastavi da se razvija u novim okolnostima. Otpornost se koncipira kao "proces suočavanja sa problematičnim, stresnim ili izazovnim životnim događajima na način koji obezbeđuje individui dodatne zaštitne sposobnosti i snalažljivost, pre nego što se dogodi prekid koji proizlazi iz događaja (Richardson, 1990: 34). Otpornost se opisuje

kao "proces samo-ispravljanja ili rasta" (Higgins,1994: 1), kao "kapacitet za oporavak, izdržavanje teškoća i ispravljanja (Wolin, 1993: 5). Otpornost se objašnjava i istražuje kao dvodimenzionalni konstrukt koji uključuje izloženost teškoćama i ishode pozitivnog prilagođavanja u nepovoljnim okolnostima (Luther & Cicchetti, 2000).

Konstrukt otpornosti se ispituje u okviru različitih studija, a problem koji se pojavljuje povezan je sa definisanjem nepovoljnih okolnosti, kao i teškoćama u postizanju konnezusa oko toga šta predstavlja pozitivno prilagođavanje. Pozitivna adaptacija je uslovljena društvenim i kulturnim kontekstom (Ungar, 2005) i posebnim životnim zadacima koji su povezani sa određenom životnom fazom (Luther & Cicchetti, 2000).

Pitanja koja u okviru koncepta otpornosti ostavljaju otvoren prostor za dileme i diskusiju uključuju definisanje faktora rizika, njihovo individualno, društveno i kulturno značenje, kao i razumevanje adaptacije, njenog obima i kvaliteta. Adaptacija na okolnosti nevolje, u tom smislu, ne treba da bude shvaćena kao pristajanje na nepovoljne životne okolnosti i razvijanje konformističkih oblika ponašanja u skladu sa niskim ličnim i socijalnim standardima, niti kao oportunističko prihvatanje svih raspoloživih sredstava u savladavanju prepreka. Pozitivnu adaptaciju u okviru koncepta otpornosti treba sagledati kao samoosnaživanje i samousavršavanje koje pojedincu nalaže da se na teži način, birajući ispravnost i odgovornost, suoči i izbori sa višestrukim teškoćama. Takva adaptacija vrlo često uključuje i transformaciju koja osobu čini jačom i otpornijom, a da pri tome, ne podrazumeva bezskrupuloznost ili brutalnost. Biti otporan ne znači oguglati na nesreću, niti razviti strategije preživljavanja koje nesreću pretvaraju u izgovor ili čak, prednost u sklopu antisocijalnih, kriminogenih i delinkventnih obrazca ponašanja.

Otpornost je koncept koji se mora posmatrati u tesnoj vezi sa ljudskim delanjem, posebno moralnim delanjem. Jezgro otpornosti je u kvalitetu adaptacije koja podrazumeva očuvanje pozitivnih vrednosti kroz samoodricanje od nemoralnih rešenja. Moralna otpornost se manifestuje u situacijama u kojima pojedinac pravi ispravan, ali sa stanovišta ličnog komoditeta, često nepovoljan izbor, i to u prilici u kojoj postoji mogućnosti da ga izbegne. Takva odluka podrazumeva odricanje od uspeha i afirmacije po svaku cenu, lagodnosti i dobiti, prevashodno iz moralnih obzira. Otpornost se pojavljuje kao koncept koji zahteva ispunjeni moralni uslov uključujući niz različitih emocija, kao što su, strah od diskriminacije, isključenosti, pritiska relacione grupe, gubitka odnosa, strah od kleveta, osude bliskih (Edelstein & Nunner-Winkler, 2005). Postoji razlika između moralne hrabrosti i moralne otpornosti kao pojmova koji se preklapaju, ali i razlikuju. Moralna hrabrost se odnosi na transformaciju moralne odluke u konkretan akt, dok moralna otpornost služi kao inhibicija nemoralnom činu koji može predstavljati veliku prednost za moralnog subjekta (Edelstein & Nunner-Winkler, 2005).

Pojedini autori, su u kulturološkoj analizi ukazali na snagu moralnih i duhovnih izvora hrabrosti, kao i snagu ubeđenja koja odražavaju život i pojedinca izdižu iznad životnih teškoća (Coles, 1989 prema: Majkić, 2003).

Moral podrazumeva orijentaciju u razumevanju onoga što je ispravno i pogrešno, dobro i loše, vredno i nedostojno, pravedno i nepravedno, a da to nije zasnovano na našim sopstvenim aktuelnim željama, odlukama i sklonostima, već na verovanju da ona posoji odvojena od njih, pružajući standarde prema kojima se našim željama, odlukama i sklonosti može suditi" (Smith, 2003).

1.1. Otpornost i kultura neizvesnosti

Moralna motivacija predstavlja orijentaciju prema setu moralnih pravila koje pojedinac smatra i doživljava kao deo usvojenog moralnog kompasa. U tom smislu, moralna neizvesnot ili nedostatak moralne izvesnoti se pojavljuje kao posledica slabljenja snage tradicionalnih formulacija i čuvara moralnih vrednosti u globalnom društvu i njegovom uticaju širom planete. Taj uticaj slabi ugled i značaj tradicionalnih moralnih autoriteta što stvara utisak preovlađujućeg gubitka moralnih vrednosti i stanja moralne konfuzije. Čini se, da ovakvo stanje rezultira moralnim cinizmom, moralnom ravnodušnošću i konačno krizom smisla. Međutim upravo, zbog toga, otpornost ne treba razumeti kao nekakav oklop ili "debelu kožu" (Dombrowski, 2010) radikalnog individualizma u kome je pojedinac odgovoran samo za sebe, te se otpornost pojavljuje kao brutalnost opravdana pretnjama savremenog društva. Koncept otpornosti se shvata kao kapacitet pojedinaca da se usmerava unutar socijalne i kulturne situacije kroz pristup psihološkim, socijalnim, kulturnim i fizičkim resursima ostvarujući pozitivan ishod u kontekstu rizika i nevolja koji potencijalno mogu da izazovu negativne ishode (Ungar, 2008).

Kao što je već istaknuto, razvojem naučnih disciplina koje se bave adolescencijom prvobitni pristup deficita je, u velikoj meri, prevladan fokusiranjem na pozitivne ishode razvoja mladih koji stavlja naglasak na pomaganje mladima u ostvarivanju vlastitih potencijala umesto fokusiranja na rizike njihovog razvoja. Polazi se od pretpostavke da adolescenti imaju ogromnu snagu i potencijal za učenje i razvoj. Programi namenjeni mladima moraju razumeti te potencijale, načine na koji se razvijaju uz uvažavanje duboke složenosti života tinejdžera i spoljnog postmodernog sveta nereda i nesigurnosti (Larson, 2011). Visoke stope dosade, otuđenja i isključivanja nisu znaci (u većini slučajeva) psihopatologije, već nedostataka u pozitivnom razvoju (Larson, 2000). Regulisanje emocionalnog bića adolescenta, podizanje motivacijskih kapaciteta i podrška samoregulaciji ima za cilj pretvaranje besa i usamljenosti u saradnju i empatiju, a osećanje dosade i praznine u radni i životni entuzijazam. Humana ekologija u postmodernom svetu podrazumeva kompleksni odnos između mikro i makro sastava koji su unutar i između sebe heterogeni i eklektički, i u stalnoj dinamici aktivni i reaktivni (Larson, 2011). To je svet u koji adolescent mora zakoračiti stalno razvijajući nove kompetencije i sposobnosti, otpornost izazovima, strateško razmišljanje, vođstvo i emocionalnu samoregulaciju.

Složena problematika adolescentne tranzicije varira u različitim istorijskim i kulturnim kontekstima. Veliki broj studija u društvenim naukama koncept mladih gradi kao razvojni i prelazan, tako da mladi nisu ni deca ni odrasli, već zauzimaju prelaznu poziciju (Furlong, 2009). Specifičnost adolescencije kao prelaznog stanja se

u interakciji sa globalnom potrošačkom kulturom pojavljuje kao izvor visokog stepena rizika u postmodernim i postranzicionim društvima (Pavićević, 2014). Laviranje između težnje da se oslobode roditelja (moćnih staratelja) i želje da od njih i dalje zavise dovodi do privremene isključenosti. Takvo stanje kolebljivosti predstavlja činilac rizika, jer prethodeća "povezanost" treba da se završiti uspešnim "fiksiranjem" u odraslost. Socijalni i kulturni kontest se pojavljuje kao vrlo bitan, pre svega, određujući širu definiciju identiteta i osjećanja sebe u adolescenciji. Odvajanje od predašnjeg zajedničkog životnog prostora (zone konfora) ili pak, privremeno isključivanje, praćeno je ulaskom u novi kulturni prostor u kome se "ja" definiše kao kulturni konstrukt (Pavićević, 2014). Mladi istovremeno pripadaju svetu detinjstva i odraslosti, pri čemu "prelaznost" preči da postane permenetni fenomen života u odvojenim svetovima, uz osećanje da radije pripadaju oboma nego vakuumu između njih (Kahane & Rapoport, 1997).

Stanje diskontinuiteta potiče ne samo od razvojne faze izazvane adolescentnim promenama, već i od promena koje menjaju tradicionalne životne putanje sazrevanja i prelaska u odraslost. Koncept mladosti postaje deo neformalne autentične kulture postmodernizma maksimizirajući samoekspresiju u pokušaju da se izbori sa socijalnom kompleksnošću kroz transformisanje otuđenja u smisao (Kahane & Rapoport, 1997).

Proces samokoncepcije se odvija u spektru novih i brojnijih mogućnosti, ali i novih ograničenja, balansirajući između svojevrsne slobode u odnosu na tradicionalne putanje sazrevanja, ali i pojačanog osećanja nesigurnosti. Životne putanje više nisu određene usvajanjem ritmičkog obrasca prelaza iz adolescencije u zrelost koja podrazumeva tok iz procesa obrazovanja u proces rada, već te putanje u svojoj neizvesnosti i riziku postaju stalni proces donošenja odluka kroz smenjivanje identitetskih sekvenci (Pavićević, 2014). Autonomija i autentičnost predstavljaju dominantna svojstva novog koncepta adolescencije potiskujući tranzicione stresove, generacijski jaz ili krizu identiteta (Kahane & Rapoport, 1997).

Ideja autentičnosti je dala novo značenje modernom dobu kao najubedljivija moralna snaga savremenosti. Modernost je oslobodila kapacitet za autentičnost kod većine ljudi, kroz demokratizaciju obrazovanja i javnog života, ali ga je i zarabila u novi izvor nesporazuma koji Tejlor naziva "mekim relativizmom" (Taylor, 1991). Individualizam koji podrazumeva samostalni izbor načina života, uverenja i moralnih obrazaca kakav nije bio moguć u prethodnim vremenima stvorio je nove mogućnosti i brige, posebno kada nije ostvaren proces individuacije, ili se čak ni ne pravi razlika između pojma individualnosti i individualizma. Ne postoje više jasni i strogi nadzori poretka, moralni obziri se gube u procesu "odčaravanja sveta" (Taylor, 1991). Ono može rezultirati duhovnim bogaćenjem ili osiromašenjem pružajući dve potpuno različite perspektive.

2. FAKTORI OTPORNOSTI MLADIH SHVAĆENI KAO ELEMENT LJUDSKOG DELOVANJA

U savremenom svetu rizik odrastanja nije više centriran samo na pitanje preživljavanja, njegova raznovrsnost potiče od novih značenja koje on ima u smislu postizanja zadovoljstva i oslobađanja od dosade. Mladi ljudi u odnosu na rizik mogu razvijati dva tipa ponašanja. Jedno se odnosi na pojam "biti pod rizikom" (neizvesnost), a drugo je svesno prihvatanje rizika (izbor). Sa jedne strane se mladi pojavljuju kao pasivni i nevini, a sa druge kao aktivni, autonomni i samostalni (Jackson & Scott, 1999: 91). Na taj način, se razlikuju subjektivni osećaj anksioznosti i objektivni rizik koji je deo društveno konstruisanih programa rizika (Douglas, 1992).

Traženje načina da se rizik pretvori u potencijal kreće se između nekoliko suštinskih dilema, a to su: autonomija nasuprot intervenciji, individualna sloboda nasuprot javnoj sigurnosti, prava nasuprot obavezama, korisnički pogled na rizik nasuprot profesionalnom pogledu na rizik (Kemshall & Wilkinson, 2011). Osnovno načelo rada s mladima u riziku odnosi se na podizanje njihovih pozitivnih očekivanja od sebe samih. To podrazumeva nekoliko važnih preporuka u pristupu i radu s mladima koji ne vide puno dobrih prilika za sebe: ne optuživati ih za niske aspiracije, dati mladim ljudima priliku da pričaju o svojim životima i slušati ih, uvažavati različita životna iskustva mladih kao put u pronalaženju pravog pristupa za rad s njima, razmotriti kakvi su načini pogodni za postizanje samopouzdanja, uveriti se u vlastite sposobnosti za rad s mladima i zapamtiti da svaki mladi čovek ima veštine i mogućnosti koje može upotrebiti u rešavanju problema s kojim se suočava (Boeck & Fleming, 2010). Pronalaženje prave mere i uvažavanje svih ovih aspekata treba da bude utemeljeno na tretiranju rizika kao poluge promene i podsticanju pozitivnih aspekata rizika kao šanse za napredak u refleksivnoj praksi kako profesionalaca, tako i korisnika usluga. Upravljački pristupi, kao i pristupi deficita nisu u stanju da podstaknu i mobilišu volju i motive mladih ljudi u pravcu pozitivnog razvoja (Lerner et al., 2009). Osnovu pozitivnog razvoja čini stalna interakcija između pojedinca i socijalnog okruženja, odnosno interakcija između individualnih i sredinskih faktora koji pozitivnim ili negativnim uticajem determinišu razvoj. Integrativni model razvoja pojedinca u socijalnom okruženju predstavlja osnovno teorijsko objašnjenje pozitivnog razvoja koje je doprinelo zasnivanju koncepta rizičnih i protektivnih faktora (Popović-Čitić, 2013).

Prevazilaženje psiholoških i fizioloških trauma kroz izgradnju smisla podrazumeva namerni izbor zasnovan na ličnoj slobodi i iskustvu pojedinca koji mu omogućuju da u najtežim uslovima razume date okolnosti i aktivno se odnosi prema njima. Otuda koncept otpornosti odražava egzistencijalni kapacitet označen kao ljudsko delovanje u disciplini sociologije (Hitlin & Elder, 2007).

Osnaživanje mladih u smislu jačanja njihove otpornosti podrazumeva prisustvo zaštitinih faktora kao što su, razvijanje osećanja komepetenosti i individualne autonomije, podsticanje motivacije i ciljeva za budućnost, socijalna podrška i uključivanje mladih u aktivnosti koje imaju značaja za zajednicu. Ljudsko delovanje

(human agency) podrazumeva slobodu i sposobnost aktivne i borbe sa životnim nevoljama i ograničenjima. U praksi delovanje predstavlja stavove i shodna ponašanja koje sadrži različite elemente. To mogu biti namere, odnosi aktera, mreže koje uspostavljaju i ciljno usmerene akcije, moralne evaluacije i dr. Delovanje se može definisati kao kapacitet (ljudi i stvari) koji omogućuje da se nešto stvori ili učini. Delovanje se odnosi na ljudske sposobnosti da slobodno deluju i ostvaruju efikasni uticaj na svet (Smith,1999).

Koncepti otpornosti i ljudskog delovanja se susreću u ostvarenoj ili potencijalnoj mogućnosti individue da sopstvenim kapacitetima koji predstavljaju skup psihosocijalnih sposobnosti naprave slobodne izbore u odnosu na strukturnu datost, bilo to uz njenu pomoć ili nasuprot njoj (Hitlin & Elder, 2007). Dok se otpornost kreće u domenu uticaja, kontrole i sprovođenja sopstvenih planova u životu individue, ljudsko delovanje pored individualnog, podrazumeva i kolektivan efekat kroz mogućnosti promene postojeće strukture.

Intencionalnost sadržana u ljudskom delovanju govori o nameri i sposobnosti trajnog uticaja individue na svoj život. Ona simbolizuje sposobnost koja omogućuje ljudima da prevaziđu diktate svog neposrednog okruženja i čini ih jedinstvenim u njihovoj moći da oblikuju svoje životne okolnosti i tok svog života (Bandura, 2006). Delatni pristup u rešavanju situacija beznađa i bespomoćnosti usmeren je na povećavanje lične kontrole uz identifikaciju i podršku sfera koje mogu podržati jačanje individue. Informacije o izvorima nečije sposobnosti pomažu aktivaciju i osnaživanje iz perspektive članova porodice, članova zajednice i profesionalnih organizacija za pružanje podrške. Delatni pristup osnažuje i razvija otpornost osobe i usmerava je na izbor i razvoj alternativnih opcija u suočavanju sa životnim problemima.

Ljudsko delovanje je sazdano od intencionalnosti, individualne strategije za akciju, mašte i njene vizuelizacije (Bandura 2001; 2006). Samoreaktivnost je proces u kome ljudi uspevaju da izaberu, regulišu i održavaju pravac aktivnosti uz sposobnost usklađivanja misli i dela. Interiorizovane norme i društveni ciljevi koji čine identitetsko svojstvo ljudskog delanja zastupljeni su u ličnim standardima. Oni se ostvaruju uprkos neadekvatnom stanju životne sredine ili promenama koje se odvijaju nasuprot njima (Hitlin & Elder, 2007).

Vera u samoeфикаsnost utiče i oblikuje očekivanja individue od napora koje sama ulaže u postizanje povoljnih rezultata (Bandura, 2006). Veza između otpornosti i ljudskog delanja se ogleda u sagledavanju odnosa između mogućnosti i prepreka. Ljudi sa niskim stepenom samoeфикаsnosti lako odustaju jer su uvereni u uzaludnost napora u rešavanju životnih teškoća. Otpornost u rešavanju problema i nevolja povezana je sa unapređivanjem samoregulatornih veština i preventivnih napora. Verovanje u samoeфикаsnost utiče na kvalitet emocionalnog života i ranjivost na stres i depresiju (Bandura, 2006). Izbor u donošenju važnih odluka i izbor u ponašanju koji stoji u tesnoj vezi sa percepcijom samoeфикаsnosti ima dubok uticaj na životni kurs pojedinaca.

Društveni uticaji takođe, mogu biti značajni u promovisanju određenih kompetencija, vrednosti i načina života. Zaštitni ili faktori otpornosti predstavljaju kombinaciju ličnih i sredinskih karakteristika kao što su porodični faktori uključujući podršku

roditelja, konzistentna pravila u okruženju, faktori zajednice uključujući i pozitivne odnose sa značajnim odraslim i podrškom u školskoj sredini (Gramezy, 1983).

Razvijanje i podsticanje faktora zaštite koji podstiču otpornost mladih u adolescentnom dobu nije jednodimenzionalni i jednostavan proces. On zahteva istančano razumevanje i adekvatan odgovor na novonastale i novootkrivene perspektive adolescentne samospoznaje, formiranje individualnog i socijalnog identiteta i postizanje individualne autonomije u datom društvenom i kulturnom kontekstu.

Autonomija je osećanje smisla sopstvenog identiteta i sposobnost mlade individue da deluje samostalno i vrši izvesnu kontrolu nad svojim okruženjem. Ona se odnosi na nadmoć, unutrašnju tačku kontrole i samoeфикаsnost. Razvoj autonomije kao faktora otpornosti podrazumeva odbijanje individue da prihvati negativne poruke o sebi, sposobnost da se distancira u odnosu na njih, uz neprekidnu samoevaluaciju i kritičko promišljanje stvarnosti.

3. INDIVIDUALNA AUTONOMIJA

Potreba za individualnom autonomijom se paradoksalno pojačava u postojećoj realnosti koja nudi veću slobodu u odnosu na tradicionalne autoritete zahtevajući od individue da bude autonomna u unutrašnjoj samoregulaciji, pre nego u napuštanju spoljnih objekata povezanosti, regulacije i poštovanja tradicionalnih autoriteta čiji se značaj smanjuje.

Jedinstveno značenje autonomije je nemoguće uspostaviti jer se ona odnosi na složenu kombinaciju psiholoških, socijalnih, kao i filozofskih pretpostavki o tome šta znači biti autonomna ličnost. Značaj autonomije se bazira na skupu karakteristika ličnosti koje ukazuju na zrelost¹, nezavisnost i potencijal da ostvari pune kapacitete ljuskog dostojanstva i integriteta.

Dostizanje unutrašnje i međusobne integrisanosti se ne odvija automatski, već zahteva zadovoljavanje psiholoških potreba za autonomijom, kompetencijom i povezanošću (Vansteenkiste & Ryan, 2013). Autonomija je iskustvo volje i samoprihvatanja sopstvene aktivnosti koje pruža najveći stepen psihološke uspešnosti i zadovoljstva (Ryan, 1995; Ryan & Deci, 2006).

Treba imati u vidu da različiti društveni i kulturni konstrukti menjaju koncept i razumevanje individualne autonomije, posebno u okviru koncepta otpornosti.

Teorija otpornosti ima specifično interpretativno značenje u kontekstu izgubljene stabilnosti, te se individualna autonomija u tom smislu, može posmatrati kao lični kapacitet za uspostavljanje unutrašnjeg balansa i usmerenosti u okolnostima

¹ Zrelost kao održavanje bliskih relacija zahteva sposobnost angažovanja u toplim, sinhronizovanim interakcijama. Višestruki kvalitet dijadičkih interakcija karakterišu recipročni, kooperativni, međusobni odnosi u literaturi opisani kao sinhronizovane, recipročne i međusobno odgovorne relacije (Lindsey, Cremeens, & Caldera, 2010).

pojačne nesigurnosti, mnoštva ponuđenih izbora sa nepredvidljivim ishodima, kao i različitih i dinamičnih strukturnih i kulturnih pretpostavki. U tom smislu, razvijanje individualne autonomije čini težnju mlade osobe za autentičnošću samostalnim izborom koji uključuje jedinstvenost, ali i pregovaranje sa okruženjem uz prihvatanje odgovornosti za sebe i za druge. Postizanje autonomije je jedan od ključnih normativnih psihosocijalnih pitanja adolescencije, a neadekvatna podrška za razvoj autonomije ima izuzetno problematične posledice izazivajući probleme u ponašanju i šire (Zimmer-Gembeck & Collins, 2003).

Slabljenje veza sa roditeljima i starateljima i uspostavljanje veza sa sobom kroz odvajanje i individuaciju čini složeni proces uspostavljanja "konstantnog samopoštovanja i raspoloženja koji postaju nezavisni od spoljnih izvora, ili u najboljem slučaju su zavisni od eksternih izvora po vlastitom izboru" (Blos, 1979: 143). Odvajanje od roditeljskih veza se u kasnijim psihološkim konceptima autonomije zamenjuju reformulacijom tih veza u smislu razvijanja autonomije uz koegzistiranje pozitivnih veza sa drugima. Odgovorno autonomno funkcionisanje i samoregulacija se posmatraju kao zavisni od kontinuiteta i transformisane povezanosti sa drugima (posebno sa starateljima) (Grolnick, Deci, & Ryan, 1997).

Napuštanje odnosa roditelj-dete u razumevanju adolescentne autonomije smešta pretpostavke ostvarivanja individualne autonomije u socio-kulturni kontekst (Smetana, 2002; McElhaney, Allen, Stephenson, & Hare, 2009). Različiti konteksti mogu imati različite uticaje na značaj i prirodu razvijanja individualne autonomije.

Društveni kontekst je određen različitim skupom protektivnih faktora (demokratski pristup vaspitanju, uvažavanje i poštovanje mišljenja dece, uključenost) i rizičnih faktora (klasne, rasne i rodne nejednakosti i diskriminacije, rizici za fizičku bezbednost u okruženju). Kulturni konteksti i shodne vrednosti (individualizam, kolektivizam, solidarnost, individualnost, tradicionalizam, modernost) kreiraju značenja koncepta autonomije, kao i faktora rizika i pretnji za njeno uspostavljanje i realizaciju.

U nekim kulturama postavljanje čvrstih granica mladoj osobi je važnije od podsticanja njene nezavisnosti. Samousmerenost i autonomija se sagledavaju kao tipično zapadne vrednosti (Phinney, Kim-Jo, Osorio & Vilhjaldsdottir, 2005), ali one značajno variraju i u zavisnosti od društveno-ekonomskih varijabli kao što su socijalna klasa, prihodi i obrazovanje. Istraživanja korelacija između dostupnosti resursa u okruženju, materijalnog i porodičnog statusa (uključujući tip roditeljstva) i širih društvenih i kulturnih obrazaca, teže da ustanove spregu uticaja na realizaciju individualne autonomije i njenog značaja u određenom kontekstu. Roditelji iz nižih socijalnih slojeva često žive u siromašnim, rizičnim naseljima i zbog toga vrednuju poslušnost koja inhibira autonomiju, stavljajući decu pod pojačanu zaštitu kao adaptivan odgovor na nivo rizika u njihovim okruženjima (Dearing, 2004; Garbarino, Bradshaw & Kostelny, 2005; Magnuson & Duncan, 2002, prema McElhaney & Allen, 2009). Klasna valorizacija ciljeva (Kohn, 1979) dovodi do povezanosti klasnih ciljeva i socijalizacije, te se vrednosti srednje klase pre povezuju samodirekcijom i individualnim naporima, što dovodi do vrednovanja tih karakteristika kao socijalizacijskih ciljeva (Kohn, 1979). Za razliku, porodice koje pripadaju radničkoj

klasi podležu standardizaciji i nadzoru i više zavise od kolektivne akcije koja smanjuje naglasak na individualnosti i naglašava konformizam i poslušnost. Roditelji sa niskim primanjima i okruženja sa visokom kriminalitetom skloniji su restriktivnom, strogom roditeljskom nadzoru (Baldwin, L., Baldwin, P. & Cole, 1990).

Sve više istraživanja o društveno-kulturnim uticajima na roditeljstvo i mlade sugerišu da sociokulturni kontekst može oblikovati stepen vrednovanja i kvalitet autonomije, način na koji je ona koncipirana i vidove postizanja dogovora na relaciji roditelj-adolescent. Pristupi koji ističu sopstvo i motivaciju pripisujući razvoj autonomije internim procesima, treba da uključe različite procese interakcije između pojedinca i životne sredine u nastanku autonomije. Podrška autonomiji se mora obezbediti u društvenom kontekstu koji razvija sposobnost adolescenta da samostalno funkcioniše i da u samoregulaciji ostvaruje pozitivne uticaje na druge aspekte svog funkcionisanja, kao i funkcionisanja sa drugima. Optimalni uslovi za psihološka usklađivanja i razvoj podrazumevaju ravnotežu između nezavisne, samouverene akcije i pozitivnih odnosa sa drugima (Helgeson, 1994; Sessa, & Steinberg, 1991).

Prema Banduri, delovanje ukazuje da akcije, verovanja, emocije i motivacije proizlaze iz kontinuiteta u interakciji između pojedinaca i životne sredine. Tako, autonomija nije urođena potreba pojedinaca i okruženje ne izdvaja jednostavno pojedince koji imaju mogućnost da budu autonomni i samo-regulisani. Umesto toga, pojedinci grade sposobnost da regulišu sopstvene spoznaje, emocije, ponašanje i motivaciju i rast iz kontinuiranog obrasca između individue i okruženja. Pojedinci moraju da se uključe u samoregulatorne prakse za razvoj autonomnog funkcionisanja. Sve ove perspektive ističu da pojedini oblici odnosa sa drugima podržavaju razvoj osećanja za delovanje. Iako ova teorija ne ističe odvajanje od drugih, individuaciju, odbranu od roditelja ili sukob sa njima, ona veoma naglašava značaj socijalne interakcije u razvoju autonomije.

Ključna pitanja za one koji žele da razumeju adolescenta i njegov razvoj su kako promene u pojedincu, tako i uticaji ostalih i životne sredine, zahtevi i ograničenja koji se kombinuju u nastanku u funkcionisanju autonomije. Ovo je pitanje od praktičnog značaja. Ona treba da obezbede osnov za intervenciju kod adolescenata koji se suočavaju sa poteškoćama na planu samoopredeljenja, inicijative, planiranja, rešavanja problema, suočavanja sa izazovima i problemima ponašanja (Larson, 2000).

ZAKLJUČAK AUTONOMIJA KAO FAKTOR OTPORNOSTI

Kao što autonomija ima svoje kulturno-socijalne odrednice koje određuju njenu vrednost, funkcionalnost i interpretaciju u specifičnom kulturnom i društvenom kontekstu, tako i koncept otpornosti može dati ličnoj autonomiji značaj individualnog zaštitnog faktora na osnovu pretpostavke o njenoj univerzalnoj vrednosti, ili relativnoj primenljivosti sa stanovišta specifičnih okolnosti. U tom smislu, treba ustanoviti šta čini opšti značaj individualne autonomije i koliko ona varira u odnosu

na socijalne i kulturne specifičnosti. Konstrukt otpornosti i faktori otpornosti ne treba da budu shvaćeni kao prepuštanje pojedinaca samostalnoj životnoj borbi koju vode učaureni u individualizam kompetitivne materijalističke kulture. Pitanje da li konstrukt otpornosti treba posmatrati kao pragmatični odgovor na globalne promene ili kao pristup koji je validan u lokalnim kulturama i praksama mladih koji žive izvan zapadnog kulturnog obrasca može biti prevaziđeno postavljanjem koncepta otpornosti u moralni kontekst. Tako on postaje primenljiv u smislu revalorizacije vrednosti individualizma i prihvatljiv za društva i kulture koja su individualnu autonomiju nisko vrednovala, smeštajući je u prostor antisocijalnih vrednosti.

To je posebno značajno za postsocijalistička društva pred kojima je zadatak razvijanja otpornosti kroz podsticanje individualne autonomije. Ona je u prethodnom periodu bila na različite načine suzbijana i deformisana kroz praksu otpornosti kombinovane sa niskom ličnom autonomijom. To je podrazumevalo kontinuirano snalaženje i prilagođavanje na loše okolnosti bez razvijanja autonomnog značenja i značaja individualnog ljudskog delovanja. Pozitivna adaptacija mora biti zasnovana na određenom stepenu nezavisnosti koji će obezbeđivati samoodređenje i samoeфикаsnost, negujući autonomiju kao individualnu i društvenu vrednost. Nagrađivanje autonomije je odnos okruženja prema ovoj vrednosti i ona treba da počne da se razvija od ranog detinjstva, nastavljajući se kroz naredne životne faze. Zdrav stepen nezavisnosti se povezuje sa otpornošću koja predstavlja delovanje kao autonomno i kritičko razmišljanje, uz razvijen osećaj sopstvenog identiteta i sposobnost da se utiče na promenu okruženja. Samoeфикаsnost i lokus kontrole razvija viši stepen autonomije.

Autonomija podrazumeva nezavisnost i samostalnost, ali ne izolovanost i odbojnost u odnosu na okruženje. Koncept otpornosti je zasnovan na adaptivnoj sposobnosti individue da se izbori sa najrazličitijim nevoljama (rizici, traume, teški uslovi života), a individualna autonomija u sklopu ovog koncepta predstavlja samostalnost u izboru resursa, strategija i relacija koja uključuje moralni izbor za odgovorno i ispravno delovanje. Takav izbor isključuje devijantna i antisocijalna ponašanja jer je zasnovan na ostvarivanju pozitivnih ciljeva nasuprot negativnim okolnostima, preradi ličnih i socijalnih iskustava u kapacitet za rešavanje problema, veru u samoeфикаsnost koja je praćena samostalnim izborom adekvatnih socijalnih realacija, ličnom odgovornošću zasnovanoj na uvažavanju dobrobiti drugih i stalnim kritičkim preispitivanjem činjenica stvarnosti koje autonomna ličnost može da menja pronalazeći podršku u okruženju i istovremeno kreirajući podršku okruženja na principima autonomnog delovanja.

LITERATURA

- (1) Baldwin AL, Baldwin CP, Cole R. (1990) Stress-resistant families and stress-resistant children. In: Rolf J, Masten A, Cicchetti D, Nuechterlein K, Weintraub S, (Ed). *Risk and protective factors in the development of psychopathology*. New York: Cambridge University Press (pp.257–280)
- (2) Bandura, A. (1989) Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44, str.1175-1184.

- (3) Bandura, A. (2001) Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*. Vol. 52. str. 1-26
- (4) Bandura, A (2006) Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*, Vol.1. str. 164-180
- (5) Bernard, B. (1997) *Turning it around for all youth: From risk to resilience* [ERIC.CUE Digest No. 126]. New York: ERIC Clearinghouse on Urban Education
- (6) Bernard, B. (1991) *Foretelling resiliency in kids: Protective factor in the family, school and community*. Minneapolis, MN: University of Minesota, Colege of Continuing Education, National Resilience Resource Center.
- (7) Blos, P. (1979) *The adolescent passage: Developmental issues*. New York: International Universities Press, Inc.
- (8) Boeck, T., & Fleming, J. (2010) The role of social capital and resources in resilience to risk, in H. Kemshall and B. Wilkinson (Ed.) *Good Practice in Risk Assessment and Management*. Vol 3. Jessica Kingsley Publishers
- (9) Chaudhuri, J., Easterbrooks, M., & Davis, C. (2009) The relation between emotional availability and parenting style: Cultural and economic factors in a diverse sample of young mothers. *Parenting: Science and Practice*, 9 (3-4), str. 277-299.
- (10) Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985) *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum Press.
- (11) Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000) The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, str.227-268.
- (12) Douglas, M. (1992) *Risk and Blame: Essays in cultural theory*. London. New York. Routledge.
- (13) Freud, A. (1958) Adolescence. *Psychoanalytic study of the child*, 13, str. 255-278.
- (14) Furlong, A. (ed.) (2009) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New perspectives and Agendas*, Routledge, London.
- (15) Garmezny, N. (1993) Children in poverty: Resilience despite risk. *Psychiatry*, 56, str.127-136
- (16) Grolnick, W. S., Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1997) Internalization within the family: The self-determination theory perspective. In J.E. Grusec & L. Kuczynski (Eds.), *Parenting and children's internalization of values: A handbook of contemporary theory*. New York: John Wiley & Sons, str. 135-161.
- (17) Helgeson, V. S. (1994) Relation of agency and communion to well-being: Evidence and potential explanations. *Psychological Bulletin*, 116, str. 412-428.
- (18) Higgins, G. O. (1994) *Resilient adults: Overcoming a cruel past*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- (19) Hitlin, S., & Elder, G. H. (2007) Understanding 'agency': Clarifying a curiously abstract concept. *Sociological Theory* 25 (2) str.170-191
- (20) Jackson, S., & Scott, S. (1999) Risk Anxiety and the Social Construction of Childhood in: Lupton, D. (ed.) *Risk and Socio-Cultural Theory: New Directions and Perspectives* (Cambridge: CUP)
- (21) Kahane, R., & Rapoport, T. (1997) *The origins of postmodern youth: Informal youth movements in a comparative perspective*. New York: Walter de Gruyter.
- (22) Kemshall, H., & Wilkinson, B. (2011) *Good Practice in Assessing Risk: Current Knowledge, Issues and Approaches*, London: Jessica Kingsly
- (23) Kohn, M.L. (1979) The effects of social class on parental values and practices. In D. Reiss and H.A. Hoffman (Eds.) *The American Family: Dying or Developing* (pp.45-68). New York, NY: Plenum Press
- (24) Larson, R. W. (2000) Toward a Psychology of Positive Youth Development, *American Psychologist* 55 (1). str. 170-183. 35.

- (25) Larson, R. W. (2011) Positive development in a disorderly world. *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 21, str. 317-334.
- (26) Lerner, R. M., von Eye, A., Lerner, J. V., & Lewin-Bizan, S. (2009) Exploring the foundations and functions of adolescent thriving within the 4-H study of positive youth development: A view of the issues. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30 (5), str. 567-570.
- (27) Lindsey EW, Cremeens PR, Caldera YM. (2010) Mother-child and father-child mutuality in two contexts: Consequences for young children's peer relationships. *Infant and Child Development*, 2010;19, Str.142–160.
- (28) Luthar, S. S. i Cicchetti, D. (2000) The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Development and Psychopathology*, 12, str. 857-885.
- (29) Majkić, V. (2003) *Procesi rezilijentnosti adolescentnih porodica u uslovima društvene krize*. Doktorska disertacija odbranjena na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
- (30) Masten, A. (1994). Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. In Wang, M. C. & Gordon, E.W. (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* (pp. 3-25). Hillsdale, NY: Lawrence Erlbaum.
- (31) McElhaney, K., Allen, J., Stephenson, J., & Hare, A. (2009) Attachment and autonomy during adolescence. *Handbook of adolescent psychology, Vol 1: Individual bases of adolescent development* (3rd ed.) (pp. 358-403). Hoboken, NJ US: John Wiley & Sons Inc.
- (32) McElhaney, K. B., & Allen, J. P. (2012) Sociocultural perspectives on adolescent autonomy. In P. Kerig, M. Schulz & S. T. Hauser (Eds.), *Adolescence and Beyond* (pp. 161-176). Oxford: Oxford University Press.
- (33) Mustakova-Possardt, E. (2004) Education for Critical Moral Consciousness. *Journal of Moral Education*, Vol. 33, No. 3, str. 245-269
- (34) Pavićević, O. (2014) Mladi kao skupina u riziku. *Kriminologija i socijalna integracija*. Vol. 22. Br. 2. str. 46-76
- (35) Phinney, J., Kim-Jo, T., Osorio, S. & Vilhjálmsdóttir, P. (2005) Autonomy and relatedness in adolescent-parent disagreements: Ethnic and developmental factors. *Journal of Adolescent Research*, 20, str. 8-39.
- (36) Popović-Citić, B. (2013) Osnove razvojne prevencije problema u ponašanju dece i omladine. *Socijalna misao*, Vol. 4. Str. 111-127.
- (37) Richardson, G.E., Neiger, B.L., Jensen, S., & Kumpfer, K.L. (1990) The resiliency model. *Health Education*, 21(6), str. 33-39.
- (38) Ryan, R. M., & Lynch, J. H. (1989). Emotional Autonomy versus detachment: Revisiting the vicissitudes of adolescence and young adulthood. *Child Development*, 60, str. 340-356
- (39) Ryan, R. M. (1995) Psychological needs and the facilitation of integrative processes. *Journal of Personality*, 63, str. 397-427.
- (40) Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2006) Self-regulation and the problem of human autonomy: Does psychology need choice, self-determination, and will? *Journal of Personality*, 74, str. 1557-1585.
- (41) Sessa, F. M., & Steinberg, L. (1991) Family structure and the development of autonomy during adolescence. *Journal of Early Adolescence*, 11, str. 38-55.
- (42) Skinner, E. A. (1996) A guide to constructs of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, str. 549-570.
- (43) Smetana, J. G. (2002). Culture, autonomy and personal jurisdiction in adolescent-parent relationships. *Advances in Child Development*, 29, str. 51-87.

- (44) Smith, C. (2003) *Moral, Believing Animals: Human Personhood and Culture*. United States of America: Oxford University Press
- (45) Smith, G. (1999) *Confronting the Present Towards a Politically Engaged Anthropology*. Oxford: Berg
- (46) Taylor, C. (1991) *The Ethics of Authenticity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- (47) Ungar, M. (2005) *Handbook for Working with Children and Youth*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- (48) Ungar, M. (2008) Resilience across Cultures. *British Journal of Social Work*. 38, str. 218-235
- (49) Vansteenkiste, M., & Ryan, M. R. (2013) On Psychological Growth and Vulnerability: Basic Psychological Need Satisfaction and Need Frustration as a Unifying Principle. *Journal of Psychotherapy Integration*. American Psychological Association, Vol. 23, No. 3, str. 263-280
- (50) Wolfgang, E., & Nunner-Winkler, G. (2005) Between Aristotle and Kant-Sketch of a Morality of Recognition, In Wolfgang, E., & Nunner-Winkler, G. (Eds.), *Morality in Context*. (pp. 137-141) Amsterdam: Elsevier
- (51) Wolin, S. J. & Wolin, S. (1993) *The resilient self: How survivors of troubled families arise above adversity*. New York, NY: Villard.
- (52) Zimmer-Gembeck, M. J., & Collins, W. A. (2003) Autonomy development during adolescence. In G. R. Adams & M. Berzonsky (Eds.), *Blackwell Handbook of adolescence* (pp. 175- 204). Oxford: Blackwell Publishers.

INDIVIDUAL AUTONOMY AS A FACTOR OF RESILIENCE OF YOUNG PEOPLE

The concept of resilience directs the approach to deficits and risks young people face when activating personal abilities and capabilities in solving of problems. This concept implies that such personal capabilities appear under the influence of the milieu which recognizes, cherishes and develops them. Resilience implies a risk and the response to it in the process of positive adaptation of adolescents and young people faced with new challenges in circumstances of uncertainty arisen by the loss of strict and well-known life guidelines and trajectories. The search for authenticity and autonomy must be a part of establishing of moral coordinates based on a critical and responsible view on reality and human action. Independence in choosing implies assuming of responsibility for it. Responsibility as the pivot of individual autonomy requires respecting social partners and selecting relations and resources which lead to a healthy and successful development based on the values which overcome competitive individualism of a materialistic culture, as well as resilience with a low degree of individual autonomy relying too much on various types of vertical hierarchy.

KEY WORDS: *resilience / risk / individual autonomy / protective factors / authenticity / human action*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 79-93
Pregledni naučni rad
UDK: 343.85
343.2.01

KONCEPT TERAPEUTSKE JURISPRUDENCIJE KAO MODEL FORMALNOG DRUŠTVENOG REAGOVANJA NA KRIMINALITET*

Aleksandra Bulatović*
Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Institucionalna reakcija na kriminal je zasnovana na formalnopravnom normiranju i primeni normi. Terapeutska jurisprudencija menja tradicionalnu krivičnopravnu perspektivu na krivično delo, zasnivajući je novu perspektivu na analiziranju interakcija među akterima u pravnim procedurama i posledicama koje nastaju tim interakcijama. Polazeći od razumevanja prava kao regulatora društvenih odnosa koji omogućava njihovo unapređivanje, u centru koncepta terapeutske jurisprudencije su posledice normiranja i primene normi koje su usmerene na čoveka, emocije i psihološku dimenziju funkcionisanja pravnog poretka.

Autorke u radu ukazuju na mogućnosti terapeutske jurisprudencije da utiče na konvergenciju subjektivne i objektivne dobrobiti kao rezultata optimizacije društvenih odnosa u kontekstu kompletne, realne slike vrednosti u društvu. Cilj ovog rada je da ukaže na perspektivu primene terapeutske jurisprudencije i njen potencijal da intenzivira traženje boljih načina i puteva da se problemi koji se tradicionalnom krivičnopravnom represijom ne mogu rešiti, rešavaju na jedan drugi, adekvatniji način.

KLJUČNE REČI: *terapeutska jurisprudencija / krivičnopravni proces / krivično delo / izvršilac krivičnog dela / dobrobit.*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs.

* E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com.

UVOD

Krivičnopravnim normiranjem uspostavlja se sistem prakse i institucija društvene kontrole kriminala, sankcionisanja izvršilaca inkriminiranih dela, kao i njihove rehabilitacije. Krivičnopravni sistem ima ogroman značaj za celokupno društvo, a obim i kvalitet njegovog uticaja je širok i raznorodan. Sudski postupak ima socijalne, ekonomske i relacione efekte koji pogađaju sve ljude, a posebno pojedince koji se pojavljuju kao stranke u sudskom postupku. Efektima sudskih procesa i odluka izložene su i njihove porodice, žrtve, svedoci, kao i službenici suda.

Savremena epoha obeležena je i značajnom transformacijom pravosuđa. Ideja kazne kao odmazde i ispaštanja zamenjuje se humanističkim odnosom prema čoveku i antropološkim optimizmom koji se zasniva na ideji da se prestupnik može prevaspitati, resocijalizovati i reintegrirati u društvo (Jugović, Brkić, 2010: 437). Tradicionalno funkcionisanje sudova zasnovano na klasičnom mehanizmu neutralnog arbitriranja, doživljava promene tako da se, u određenim slučajevima, sud angažuje u rešavanju niza problema od kojih su mnogi socijalne i psihološke prirode. U pravnim sistemima kontinentalne pravne tradicije javlja se posebna vrsta krivičnih sankcija, tzv. bezbednosne mere čija je svrha specijalna prevencija i rehabilitacija, pored kažnjavanja koje je usmereno na odvratanje i opštu prevenciju.

Pravni realizam je teorijski pristup koji se suprotstavlja strogom pravnom formalizmu po kome sudije mehanički primenjuju pravne norme. Pravni realizam funkciju pravnih normi određuje kao legalizaciju, sistematizaciju i sankcionisanje autonomno razvijenih društvenih odnosa, te se pravno proceduralno postupanje vidi kao rešavanje konflikata među ljudima, a profesionalci u pravosuđu kao akteri koji razumeju socijalne i psihološke posledice sukoba između zainteresovanih strana. Rešavanje konflikata se sagledava kao model koji uključuje rehabilitacione, restorativne i terapeutske efekte. Od krivičnopravnog sistema očekuje se da obezbedi održavanje uslova za funkcionisanje bezbednog društva i bezbednog pojedinca i da otkloni sve opasnosti u tom smislu.

Terapeutska jurisprudencija je interdisciplinarni pristup u okvirima pravnog sistema koji je fokusiran na mentalno zdravlje i psihološko blagostanje svih koji su učesnici u postupku — sudije, advokati, veštaci i drugi učesnici, tj. učesnici u postupku predstavljaju "terapeutske aktere" (Diesen, 2007). Uloga zakona se razume kroz njegovo "terapeutsko delovanje", a zasnovana je na korišćenju teorijskih i empirijskih rezultata društvenih nauka od strane profesionalaca u pravosuđu, u svrhu poboljšanja sprovođenja pravde (Winick, 1997). Međutim, shvatanje zakona kao šireg i dubljeg, u odnosu na instrumentalne koncepcije rešavanja konflikata u kome se psihološki i socijalni faktori uvažavaju u donošenju sudskih odluka, ne znači da presuda nije rezultat tradicionalnog sudskog procesa. Obogaćivanje delovanja sudije ne smanjuje značaj pravnih normi, odn. njihove primene u pravičnom

sudjenju koji podrazumeva uobičajene komponente kao što su teret dokazivanja i finansijska kompenzacija.

OSNOVI I RAZVOJ TERAPEUTSKE JURISPRUDENCIJE

Terapeutska jurisprudencija usmerena je na socijalne posledice rešavanja sukoba u kontekstu prava čime se povezuje sa pravnim realizmom kao jednim od dominantnih savremenih pravnih doktrinarnih pristupa koji insistira na tome da razumevanje koncepata, terminologije i vrednosti bude zasnovano na iskustvu, opservaciji i eksperimentu, tj. da bude realno. Zoran Stojanović podseća da se krivičnopravni mehanizam aktivira ne samo zato što je učinjeno krivično delo, već i zato da se ne bi vršila krivična dela (Stojanović, 2011: 4). Glavna promena se odnosi na shvatanje uloge zakona u specifičnim i složenim psiho–socijalnih kontekstima koji su u osnovi dela kojim je prekršena pravna norma i za šta je normirana sankcija (Wexler, Winick, 1997). Tradicionalna sudska praksa u specifičnim slučajevima kriminaliteta povezanog sa složenim socijalno–psihološkim ili mentalnim problemima nema dugoročni efekat suzbijanja takvih ponašanja. Problemi ostaju nerešeni, a ishod procesa po tradicionalnom sudskom modelu "tretira" samo simptom, a potrebe žrtve ignoriše (Halder, 2015: 106).

Nerešeni problemi uzrok su recidiva, a krivična dela se ponavljaju zahtevajući ponovnu sudsku intervenciju koja i dalje nema sredstava i mogućnosti da ih rešava. Novi pristup u razumevanju prirode sudskog postupka zahteva da sudovi rešavaju nešto što izmiče njihovoj tradicionalnoj ulozi. Procesuiranje učinioa krivičnog dela postaje deo rešavanja problema koji je uzrok njegovog kriminalnog ponašanja. Reč je o pokušaju da se razumeju i "reše", u relativnom smislu, osnovni problemi koji uzrokuju vršenje inkriminisanog dela, kao i da se neutralisanjem problema kao potencijalnog uzroka ponavljanja činjenja dela, na konstruktivan način pristupi izvršiocima krivičnih dela protiv kojih se sprovodi postupak (Winick, 2002). Kroz multidisciplinarni pristup, terapeutska jurisprudencija se obraća potrebama učinilaca dela koje se ispoljavaju na antisocijalan način kao što su zloupotreba psihoaktivnih supstanci, alkoholizam, mentalne bolesti, porodično nasilje i druge složene situacije koje su dovele do kriminalnog ponašanja. Terapeutska jurisprudencija uključuje zajednički, interdisciplinarni pristup rešavanju problema u kome sudija ima vodeću ulogu (Winick, 2002). Ovaj pristup podrazumeva da sudija i sudnica postaju mesto svojevrstne "terapeutske drame", a sudija dobija ulogu glavnog aktera koji koordinira uloge ostalih učesnika obezbeđujući im potrebnu motivaciju i inspirišući ih za preuzimanje novih uloga. Socijalni i edukativni pristup, uz adekvatnu informisanost, čine okvir u kome se odvija saradnja sa izvršiocima dela i istovremeno, njihovo suočavanje sa svojim specifičnim problemom. Izvršiocima krivičnih dela su time motivisani da prihvate terapeutski tretman, uz sudsko nadgledanje njegovog toka i napretka (Winick, 2002). Aktivno, aktivirajuće i holističko procesuiranje učinilaca dela predstavlja konstruktivan pristup i za učinioa i za zajednicu, jer smanjivanjuje individualnu patnju i time povećava kvalitet života u njoj (King, 2008).

Promovisanje psihološke i fizičke dobrobiti ljudi putem korišćenja društvenih nauka u pravnoj praksi upućuje na sociološku prirodu pravosudne aktivnosti (Slobogin, 1996). U tom pravcu se kreću predlozi za promene zakona u skladu kako se ostvarivali ovakvi ciljevi, jer se na taj način omogućava podrška primeni zakona čiji je cilj vladavina prava. Christian Diesen smatra da primena zakona na način koji otežava situaciju za sve uključene strane, po završetku procesa predstavlja znak da država nije ispunila svoju odgovornost održavanja vladavine prava (Diesen, 2007).

Razvoj terapeutske jurisprudencije u Sjedinjenim američkim državama (dalje u tekstu skraćeno: SAD) čiji pravni sistem je oblikovan u tradiciji precedentnog prava (*common law*), odvijao se paralelno sa nastankom nove pravne regulative kojom su uspostavljene posebne sudske strukture nastale kao reakcija na uočenu potrebu da se modifikuje funkcionisanje krivičnog pravosuđa u odnosu na učinioca krivičnih dela sa mentalnim poremećajima, zavisnike od psiho-aktivnih supstanci itd, te promovisanje njihovog lečenja (Hora, Schema, Rosenthal, 1999). Ove specifične institucionalne forme u okviru pravosudnog sistema nazvane su "sudovi za rešavanje problema" (*problem-solving courts*) shodno pristupu kojim se rukovode u radu koji retribuciju stavlja u funkciju prevencije. Američki teoretičari prava, David Wexler i Bruce Winick autorski se vezuju za paradigmu terapeutske jurisprudencije koja ulazi u diskurs kasnih 80tih godina XX veka (McMahon, Wexler, 2003: 7). Jurisprudencija koja je orijentisana na ispitivanje terapeutskih i neterapeutskih efekata pravnih procesa inicijalno je zaživela u sferi pravnog normiranja mentalnog zdravlja, ali se potom, u skladu sa menjanjem stavova o politici kontrole kriminaliteta, proširila na celokupan pravni sistem (Wexler, Winick, 1996).

Osnov funkcionisanja specijalizovanih "sudova za rešavanje problema" ima korene u praksi i eksperimentalnom pristupu sudske prakse prema učiniocima dela – zavisnicima od upotrebe psihoaktivnih supstanci. Tradicionalno krivično pravosuđe posmatra korišćenje droge kao voljan izbor učinioca koji je sposoban da usmeri svoje ponašanje tako da ono bude u skladu sa zakonom dozvoljenim, pa je zbog toga delo koje učini krivično delo za koje snosi krivicu. Specifične sudske strukture koje putem tretmana zavisnika od psihoaktivnih supstanci nastoje da utiču na smanjivanje vršenja dela u vezi sa zloupotrebom droge (*drug courts*), posmatraju delo u terapeutskoj, medicinskoj perspektivi, kao "bio-psiho-socijalnu bolest". Vremenom ova praksa dobija na značaju, pa se širi i na postupanje u drugim slučajevima (Cooper, 2000). Tako su nastajale specijalizovane sudske strukture u drugim modalitetima, od sudova specijalizovanih za nasilje u prodići (*family violence courts*) do specijalizovanih sudova koji kombinuju sudski nadzor nad tretmanom mentalnog zdravlja učinioca i oblicima podrške koju ostvaruje u zajednici sa ciljem smanjivanja vršenja inkriminiranih dela (*mental health courts*). Osnova ovog pristupa je preoblikovanje i noveliranje zakona u svrhu ostvarivanja dva cilja, putem minimizovanja anti-terapijskih efekata sudskog postupka i povećavanjem terapeutske potencijala kada je to u skladu sa drugim pravnim ciljevima (Winick, 1997).

Sličnosti u perspektivama *problem-solving court* pristupa i terapeutske jurisprudencije često za posledicu imaju pogrešno tumačenje da je terapeutska

sudska praksa ograničena na sudove za rešavanje problema. Međutim, njen pristup je mnogo širi i obuhvata analizu i primenu u različitim oblastima sudske prakse (Wexler, Winick, 1997).

TERAPEUTSKA JURISPRUDENCIJA I RESTORATIVNA PRAVDA: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Sveobuhvatan pristup u sudskom postupku zahteva kontekstualnu pravdu, pre nego konzistentnu pravdu, i ozbiljan angažman sa posebnostima specifičnih slučajeva u traženju rešenja problema, te najboljih pravnih lekova za sve nepravde koje se kriju iza tih posebnosti što je komplikovano realizovati (Braithwaite, 2002). Pitanje o tome šta je prava kazna, zamenjuje pitanje o pravom rešenju problema jer je "pravo kažnjavanje", po retributivnoj teoriji, skoro uvek loše rešenje za problem.

Restorativna pravda i terapeutska jurisprudencija su utemeljene na strukturi dokaza koja uključuje rigorozne metode društvenih nauka u težnji za razumevanjem efekata pravne prakse na ljude (Braithwaite, 2002). Za razliku od tradicionalnog sudskog postupaka, u okviru kog je i alternativno rešavanje sporova orijentisano na usko područje konkretnog postupka i ne traga se za dugoročnim rešenjem, teorijska jurisprudencija je najbliža principima restorativne pravde – oba pristupa su usmerena na potrebe žrtve krivičnog dela.¹

Restorativna pravda promovise reintegraciju učinilaca u zajednicu potvrđivanjem njihove vrednosti kao ljudskih bića, putem njihovog redefinisavanja kao podjednako vrednih građana, nasuprot javnom poniženju i osudi (Harris, Walgrave, Braithwaite, 2004). Centralna premisa restorativne pravde konstruisana je u komunitarističkoj teorijskoj tradiciji, jer su ključni akteri u restorativnom procesu žrtva i učinilac, ali i sama zajednica, pa bi zbog toga, kada je to moguće, u proces za otklanjanje posledica krivičnog dela trebalo uključiti sve aktere tako što će se istovremeno pružati pomoć i podrška potrebna i žrtvi i učiniocu, što je način da zajednica bude angažovana u restorativnom procesu (Bulatović, 2015: 138).

Terapeutska jurisprudencija, za razliku od restorativne pravde, insistira na pozitivnim efektima zakona na restorativni proces koji se okončava "zaceľjivanjem" narušenih odnosa između učesnika. Ovaj pristup je usmeren na identifikovanje terapeutskih i neterapeutskih posledica normi i njihove primene. Na taj način se utiče na povećavanje terapeutskih, a smanjivanje neterapeutskih posledica (Wexler, Winick, prema Halder, 2015: 106). Sredstva kojima se terapeutska jurisprudencija služi obezbeđuju bihevioralne nauke, ali je neophodno tragati za ključnim pravnim vrednostima kako bi se norme i pravne procedure preoblikovali na način koji će

¹ I restorativna pravda i terapeutska jurisprudencija su pristupi u okviru krivičnopravne reakcije na delo koji se zasnivaju na psihologiji i drugim bihevioralnim naukama, kao i na rezultatima istraživanja u društvenim naukama.

unapređivati psihološko funkcionisanje i subjektivan osećaj dobrobiti aktera koji učestvuju u procesu (Halder, 2015: 106).

Restorativna pravda i terapeutska jurisprudencija su dva izdvojena vektora u sveobuhvatnijem pravnom konceptu koji uključuje više elemenata kao što su preventivni zakon, proceduralna pravda, facilitativna i transformativna medijacija, kreativno rešavanje problema i specijalizovane sudske strukture (Daicoff, 2005). Slično proceduralnoj pravdi, restorativna i terapeutska praksa vrednuju aktivno učešće stranaka u rešavanju slučaja (King, 2008). Međutim, dok restorativna pravda kritikuje krivični pravosudni sistem zbog preuzimanja odluke o pitanju krivice od žrtava i učinilaca od strane krivičnog pravosuđa, te ističe potrebu da im se proces vrati, rad terapeutske jurisprudencije i prakse je usmeren na unapređivanje sudskih procesa i uvođenje terapeutskih principa, kao što je samoodređenje (Winick, 1992). Terapeutska jurisprudencija uvažava terapeutske vrednosti restorativnog procesa, ali za razliku od nje, ne vidi oportunitet u njihovom pozicioniranju kao primarnih.

Restorativni i terapeutski procesi u sudskoj praksi ističu vrednost pravde osnažujući njene učesnike da promovišu sopstvenu socijalnu i psihološku obnovu (King, 2008). Terapeutska jurisprudencija predlaže promovisanje samoopredeljenja u različitim kontekstima pravnog sistema dajući učiniocima mogućnost da učestvuju u sudskom programu za rešavanje problema tako što će biti uključeni u određivanje sadržaja sopstvenog programa rehabilitacije. U saradnji sa institucijama i zajednicom odvija se proces donošenja odluka o načinu rešavanja problema koji uključuje i pojedinca i nadležne institucije. Na ovaj način, terapeutska sudska praksa aktivira motivaciju i druge unutrašnje resurse potrebne za uspešno funkcionisanje u društvu, polazeći od stava da prinuda i paternalizam imaju negativan efekat koji je suprotan promovisanju psihološke otpornosti.²

Različito pozicioniranje težišta u procesu redizajniranja pravosudnog sistema najizraženija je razlika u pristupu između restorativne pravde i terapeutske jurisprudencije. Dok restorativna reforma podrazumeva restorativni zahvat koji uključuje širi institucionalni i socijalni kontekst u rešavanju problema, terapeutska jurisprudencija stavlja akcenat na aktere i osnaživanje njihovog delovanja kao načina da se problem dugoročno reši. U tom smislu za terapeutsku jurisprudenciju je potrebno razumevanje osnovnih principa psihologije i ljudskog ponašanja, dok restorativna pravda zahteva razumevanje funkcionisanja društvene strukture i njenih nejednakosti. To naravno, ne znači da su ova specifične oblasti rezervisane kao isključive oblasti jednog od ova dva inovativna pristupa, već da je reč o

² Sposobnost izlaženja na kraj sa problemima i relativno brzog oporavka od stresa u psihologiji se naziva rezilijentnost, odnosno, psihološka otpornost. Rezilijentnost podrazumeva veru da smo sposobni da savladamo izazove pred kojima se nalazimo, kao i istrajnost u njihovom rešavanju. Takođe, rezilijentnost možemo razumeti kao sposobnost da se nakon stresnih događaja uspešno oporavimo ili prebolimo značajne gubitke, a može se razvijati na različite načine, čime se potvrđuje potreba da se "prizna" uticaj sudskog postupka u tom kontekstu.

preovlađujućem polazištu u težnji da se krivičnopravno postupanje oplemeni tako što će se zadirati i u problematiku iza formalne procedure.

DOBROBIT I TERAPEUTSKA JURISPRUDENCIJA

Koncepti dobrobiti i terapeutske jurisprudencije povezuju se na liniji mogućnosti pravnog sistema da doprinese dobrobiti koja se smatra vrhunskom vrednošću u društvu. Dobrobit povezana sa sudskom praksom podrazumeva uticaj sudskog postupanja u smislu njegove adekvatnosti i ispravnosti. Na ovaj način omeđeno, poštovanje sudskog ishoda znatno manje zavisi od ishoda, a mnogo više od pravičnosti sudskog postupka. Adekvatnosti i pravičnost sudskog postupka se ogledaju u težnji za ostvarivanjem punog i kompletnog predstavljanja slučaja od strane nezavisnih sudskih službenika na osnovu pažljivog slušanja iskaza okrivljenih i uvažavanja tog iskaza u donošenju odluke. U tom smislu je uočeno, da se u većoj meri poštuje nepovoljan sudski ishod ukoliko osuđeno lice smatra da je suđenje pravično (Hunter, 2002; Tyler, 1996 prema King, Ford, 2006).

Dobrobit je integralni deo mnogih postupaka pred sudom, uključujući i veliki deo krivičnih postupaka koji uključuju neku vrstu psihološke disfunkcije koja je prikazuje kao faktor u nastanku kriminalnog ponašanja. Na žrtve i izvršioce krivičnog dela utiču psihološki problemi koji nastaju kao uzrok i posledica kriminalnog ponašanja.

Postupak u porodičnom pravu vodi se usled nedostatka dobrobiti u porodici na koju utiču stranke u postupku. U mnogim slučajevima, rešavanje neke disfunkcije može biti preduslov za rešenje pravnog problema ili sprečavanje njegovog recidiva (King, Ford, 2006).³ Terapeutska sudska praksa uvodi adekvatno "dizajnirane" sudske postupke i promovise poboljšanje stanja učesnika u postupku, u rešavanju osnovnih problema dobrobiti koje doprinosi rešavanju pravnog problema. Usled toga, kao ona mera koja krajnjem ishodu određuje ljudsko ponašanje, dobrobit bi trebalo da bude od presudnog značaja za svakog aktera iz pravosuđa, kao i za pravni sistem u celini.

Terapeutski aspekt ne isključuje druge kritične faktore i razloge, a pojam "terapeutske" perspektive se različito određuje. Ekstenzivne definicije omogućavaju traganje za odgovorom u okviru intuitivnog i zajedničkog smisla koji samo naznačuje konture terapeutskog koncepta: "široko definisanje terapeutske sudske prakse dozvoljava učesnicima širok opseg u izboru njihove naučne agende" (Winick, 1997: 656). Da bi bilo moguće identifikovati aspekt dobrobiti koji se procenjuje i da bi se označilo ono što bi pravosudni sistem trebalo da definiše kao aspekte dobrobiti koje uzima u obzir zahteva se rigidniji pristup u definisanju (King, Ford, 2006). U tom smislu, terapeutska jurisprudencija se određuje i kao "upotreba društvenih nauka za

³ Na primer, ako okrivljeni ne reši problem zavisnosti od droge, u velikom je riziku da nastavi sa vršenjem inkriminiranih dela. Takođe, ako strane u narušenom partnerskom odnosu ne mogu da reše svoje probleme, odnos prema deci nastavlja da trpi usled njihovih emocionalnih sukoba.

utvrđivanje mere prema kojoj pravno pravilo ili praksa promovise psihološku i fizičku dobrobit ljudi na koje utiče" (Slobogin, 1996: 767). U skladu sa ovim je i koncept dobrobiti koji u okviru sudskog postupka može imati veoma usko i veoma široko utvrđen fokus. Uzak fokus se odnosi na specifične parametre blagostanja, a to je pre svega, zadovoljavajući aspekt sudskog procesa. On, takođe, uključuje ispitivanje recidiva, zloupotrebu supstanci, anoreksiju, bes, probleme psihološke kontrole ili depresije. Navedeni primeri se odnose na određene aspekte disfunkcije koje su deo tipičnog iskustva stranaka u sudskim postupcima. Kako je terapeutska jurisprudencija zainteresovana za ispitivanje efekata normi i postupka na dobrobit, uključujući i emotivnu dobrobit učesnika, umesto fokusiranja na dobrobit u smislu prisustva ili odsustva disfunkcije, dobrobit bi se mogla istraživati sa stanovišta ostvarivanja u punoj meri integrisanog ljudskog bića (King, 2008). Ova dva pristupa nisu međusobno isključiva, jer prisustvo disfunkcije podrazumeva odsustvo zdravlja. Odgovor na pitanje šta znači biti zdrava i zadovoljna ličnost traži se u sferi specifičnog fizičkog i psihološkog statusa, postizanja određenog materijalnog standarda ili njihovoj kombinaciji. Najvažniji elementi u ostvarivanju dobrobiti odnose se na motivacioni status, samoakutelizaciju (aktuelizacija potencijala, kapaciteta i talenata i ispunjenje svrhe života) kao i prihvatanje suštinske vlastite prirode (Maslov prema King, Ford, 2006: 16). Maslovljev fokus nije ograničen samo na pojedinca, već i na društvo i njegove institucije koje mogu biti okarakterisane kao podstičuće ili ometajuće u samoaktuelizaciji svojih pojedinaca. Samo efikasan razvoj svih pojedinaca koji čine društvo omogućuje ostvarivanje svih ljudskih potencijala. Tu su uključene sve oblasti ljudskog života uključujući obrazovanje, rad, zdravlje i pravosuđe.

Rehabilitacija učinioca je plodno tlo za šire definisanje, promovisanje i istraživanje koncepta dobrobiti. Ograničena perspektiva koja definiše rehabilitaciju kao odsustvo vršenja inkriminiranih dela ne uvažava veoma značajne pojmove samoaktuelizacije i drugih modela ljudskog razvoja koji presudno utiču na promovisanje i uspeh rehabilitacije. Perspektiva koja promovise puni razvoj sopstva i samoaktuelizaciju, u nekom smislu, kriminal vidi kao aspekt ljudskog ispunjenja kroz nezakonita sredstva, kao rezultat nedostatka u razvijanju sopstva. Stoga bi rehabilitacija trebalo da teži ispravljanju ovih nedostataka, da se usmeri ka psihološkoj disfunkciji i uvede zdravu aktivnost uz podršku socijalnog okruženja. Krajnji cilj i rezultat rehabilitacije treba da bude osnaživanje osobe da vodi produktivan, harmoničan i ispunjen život u zajednici. Popravni sistem fokusiran na upravljanje rizikom propušta da promovise sposobnosti i veštine koje su neophodne za lično ispunjenje šticećenika (Birgden, 2002). Fiziološko, psihološko i socijalno osnaživanje prekršioca sankcionisane norme treba da razvija veštine potrebne za postizanje dobrog života. Ovo je deo rastućeg trenda u rehabilitaciji učinioca koji fokusira potenciranje prednosti prestupnika, umesto ispravljanja njihovih nedostataka (Maruna, LeBel, 2003).

Uloga pravosudnog sistema u rehabilitaciji predmet je kontinuirane doktrinarne debate (King, Ford, 2006). Rehabilitacija kao ključni princip tretiranja osuđenika može biti efikasna samo kada je u nju uključen samorazvoj, samoaktuelizacija i

razvijanje životnih vještina i zahteva tretiranje cele osobe, kroz proces, a ne jednokratno. Alternativne sankcije kao što su programi lečenja, podrške, obrazovanja, obuke, koji se odvijaju pod nadzorom i uključuju odgovornost pravosudnog sistema, mogu biti dostupni članovima lokalnih zajednica i izvan konteksta ostvarivanja pravde, odn. delovanja pravosuđa.

Obim terapeutske jurisprudencije prevazilazi efekat pravnog procesa namenjen optuženima za krivična dela. Uticaj civilnog, porodičnog prava, radnih, rodnih, sudskih i drugih društvenih praksi, čine njen zajednički sadržaj, a uključuje sudske službenike, advokate, žrtve kriminala, svedoke, osoblje pravosudnog sistema, medije i širu zajednicu. Kriminalitet onih koji se procesuiraju u postupku ne posmatra se izdvojeno, već u okviru drugih disfunkcionalnih ponašanja koja ne samo da utiču na njihove žrtve, već i na sve one sa kojima stupaju u odnose (članovi porodice prijatelji, kolege, poslodavci i šira zajednica).

Terapeutska jurisprudencija potencijalno utiče na mrežu oko okrivljenog u kojoj su njemu bliske osobe, kao i putem uključivanja okrivljenih u aktivan rad sa drugim ljudima koji imaju isti problem. Rezultati primene alterantivnih sankcija pokazuju da su dve trećine ispitanika koji su prošli tretman alternativnih sankcija u okviru terapeutske jurisprudencije, unapredili odnos prema sebi i ojačali svoju rezilijentnost. Istraživanje je takođe, pokazalo da sudije u specijalizovanim sudskim strukturama imaju viši stepen subjektivne dobrobiti od onih koji rade u drugim sudovima i da sudske procese ocenjuju kao vredne i efikasne (Hora, Chase, 2004). Zadovoljstvo u praćenju napretka učesnika u različitim aspektima programa, smanjeni recidivi i smanjen broj žrtava zločina pokazao je izuzetno pozitivne ishode za zajednicu ovako koncipirane sudske prakse.

Kultura koja postoji u okviru sudske administracije, posebno kada je u pitanju osoblje suda koje stupa u interakciju sa učiniocima dela značajno se promenila poslednjih decenija i danas sudsko osoblje ima važnu ulogu u radu suda. Jedan od ključnih aspekata dobrobiti za osoblje je da deluju samostalno u okviru terapijskih procesa. Postoji interakcija sa klijentima koja nije neprijateljska, ona nudi ohrabrenje u okviru rada sa prestupnicima u pravcu rešavanja problema. Iskustvo u radu Geraldton suda u Australiji ukazuje na to da terapijski sudski procesi mogu biti prošireni kroz interakciju sudskog osoblja sa klijentima, što pozitivno utiče na obe strane (King, Ford, 2006). Dok su "sudovi za rešavanje problema" ograničeni na specifične učinioce (zavisnici od psihoaktivnih supstanci, vršioци nasilja u porodici itd.), režim alternativnih sankcija nije tako ograničen. Iskustvo terapeutske jurisprudencije zasnovane na holističkom pristupu rehabilitaciji poboljšava dobrobit širokog spektra učinilaca dela u smislu terapeutskog pristupa njihovih problema vezanih za alkohol, droge, zlostavljanje, nasilje u porodici, kockanje, suočavanje sa stresom. Problemi u ovako koncipiranim sudskim rešenjima mogu biti izazvani inertnim mentalitetom koji podržava birokratski pristup bez spremnosti za saradnju i multidisciplinarnost.

STRATEGIJA I PRIMENA TERAPEUTSKE JURISPRUDENCIJE

Konceptualna i praktična sfera primene terapeutske jurisprudencije polazi od činjenice da "rezultat procesa nije proces sam, koji je obično stavljen u fokus, već da je predmet procesa primarno restorativan" (Diesen, 2007: 136). Jedan od osnovnih ciljeva je razumevanje prirode pojedinih kategorija problema sa kojima su povezana krivična dela koja ne mogu biti kažnjena putem uobičajene pravne procedure, već da autentično zadovoljavanje pravde i fer tretmana isključuje paternalistički, represivni, arogantni pristup, kakav se često primenjuje kod takvih slučajeva (tipično kod mentalnih bolesnika). Takva stigmatizacija ima ozbiljne pravne i društvene posledice za pojedinca, jer oni postaju lišeni građanskih prava (sistem starateljstva), a time gube neke dimenzije ljudskog dostojanstva kao nesposobni i žigosani (Wexler, Winick, 2003).

Jedan od primera inovativnosti primene terapeutske jurisprudencije koji donosi rezultate je istraga i krivično gonjenje učinilaca seksualnih delikata. Odbijanje učinioca da pruži iskaz i objašnjenje, kao i relativni stepen pouzdanosti dečijeg svedočenja predstavljaju veliki problem u ovakvim sudskim procesima. Činjenica da se seksualno zlostavljanje dece smatra posebno odbojnim i gotovo neizostavno poricanje krivice izvršioca dela, izuzetno otežavaju rasvetljavanje činjenica o tome šta se zaista dogodilo (Klotz, 1996). U tom smislu, trebalo bi pretpostaviti da osumnjičeni pati od "kognitivnog poremećaja" koji se manifestuju u poricanju i minimiziranju krivice, kao i analizi seksualnog ponašanja kao takvog (Wexler, 2003). Treba pretpostaviti da osumnjičeni oseća veliku potrebu da prizna šta se dogodilo i da treba delovati u pravcu njegovog podsticanja da prizna krivicu. Ukoliko se to ne uradi, postoji veliki rizik da će poricajući refleksi biti ojačani i da će optuženi nastaviti da negira postojanje problema što će ga najčešće vraćati u zatvor. Pridobijanje osumnjičenog na priznavanje krivice i shodnog rešavanja problema se u ovakvim slučajevima ostvaruje primenom terapeutskog sudskog postupka.

Terapeutska jurisprudencija posvećuje veliku pažnju žrtvama zločina i njihovoj ulozi u pravnom procesu. U tom kontestu se zahteva primena mera koje su u već u dužoj upotrebi u Švedskoj, kao što je uloga žrtve u postupku kao tužioca, a ne samo svedoka, pravo da bude prisutna tokom celog postupka, pravo na branioca bez nadoknade, pravo na nadoknadu, čak i ako počiniac ostaje nepozant (ekvivalent žrtvi kriminala u Švedskoj) (Diesen, 2007). Pored ovakvih poboljšanja pojačava se korišćenje posredovanja između žrtve i učinioca jer se efekti medijacije ogledaju u poboljšanju šansi za psihički oporavak žrtava i povratak na stanje pre zločina uz značajno smanjivanje osećanja beznađa. Jedan od važnih uslova je da je medijacija dobrovoljna i da žrtva ne oseća nikakvu vrstu indirektno ili direktne prisile. Mnogi autori napominju da posredovanje ne bi trebalo koristiti u slučajevima nasilja u porodici ili u slučajevima ekstremnog nasilja, manifestacije emocionalne nestabilnosti, ekstremne promene raspoloženja, samoubilačkih misli, zloupotrebe supstanci, ekstremne ljubomore, kompromitovanih socijalnih kompetencija i jakih rodni stereotipa (Diesen, 2007).

Terapeutska sudska praksa može da doprinese funkcionisanju sudskog postupka u pravcu efikasnijeg uticaja na recidivizam. Intreakcija sudija i problema pojedinaca ukazuje na karakteristike metoda koji sudije treba primene u ostvarivanju rehabilitacije i usklađenosti sa tretmanom. Ti predlozi su izvedeni iz psihološke literature koja se odnosi na druge kontekste i zato je neophodna analiza i empirijsko istraživanje njihove primene u sudskoj praksi. Ovaj poduhvat širenja koncepcije o ulozi sudova je u skladu sa osnovnim konceptom terapeutske sudske prakse koja unapređuje međuljudske, psihološke, socijalne i radne veštine aktera uključenih u sudske procese.

INDIVIDUALNI PRISTUP TERAPEUTSKE SUDSKE PRAKSE

Pokušaji da se akteri u sudskom procesu tretiraju kroz usluge dizajnirane za rešavanje osnovnog problema koji je doveo pojedinca pred sud, praćenje i nadziranje procesa lečenja čini nove zadatke koji su postavljaju pred sudije i oni bi trebalo da budu osposobljeni za njih, a opšti osnov specifičnih veština koje zahteva terapeutska jurisprudencija je tzv. dvosmerna komunikacija zasnovanu na veštini aktivnog slušanja i poznavanju neverbalne komunikacije, dok eventualno posebno znanje određuje ekskluzivitet materije u određenoj vrsti slučajeva.

Pojedinci se pojavljuju pred sudovima sa socijalnim ili psihološkim problemima koje nisu prepoznali ili nisu bili sposobni da se efikasno nose sa njima. Alkoholizam ili zloupotreba psihoaktivnih supstanci doprinose ponavljanju kriminaliteta, nasilja u porodici ili zapuštanju i zlostavljanju dece (Babb, Moran, prema Winick, 2002: 1067). Poreklo takvih postupaka može biti u kognitivnoj distorziji, u odnosima supružnika ili dece, nedostaku socijalnih veština potrebnih za upravljanje besom (*anger management*) i nasilnoj komunikaciji. Neki od uzroka mogu biti povezani sa mentalnim bolestima koje narušavaju svrsishodnost medijacije, preuzimanje odgovornosti za transgresiju norme, racionalizaciju negativnih uticaja i sl. Mnogi od njih su problemi koji efikasno reaguju na dostupni tretman ukoliko je osoba motivisana da mu se podvrgne (Clark, 2001). Ključna je spoznaja o potrebi dobijanja terapeutske pomoći, jer sudija ne može da reši probleme umesto njih samih. Pojedincu mora da se suoči i krene u rešavanje svog problema preuzimajući primarnu odgovornost, a sudija sa ostalim članovima terapeutske grupe može da mu pomogne da zajedničkim snagama nađu novi smisao i da on mobilize sopstvene snage u borbi sa problemom. Osnajivanje predstavlja deo procesa koji je suprotan preovlađujućem osećanju nemoći i bespomoćnosti. Sudija treba da bude svestan psihološke vrednosti izbora (Winick, 1997). Samoopredeljenje se uvažava kao bitan aspekt psihičkog zdravlja. Unutrašnja, a ne spoljašnja motivacija čini važan deo procesa izlečenja, a paternalistički i prisilni metod umanjuje interiorizaciju ciljeva programa i istinsku promenu stava i ponašanja. Pojedincu treba da bude omogućen izbor ne samo u odlučivanju da li da prihvati učestvovanje u rešavanju problema na sudu, već i učešće u izradi plana rehabilitacije kada je to moguće (Winick, 1997). Linija između prinude i izbora može da bude tanka, a koncept pravne prinude se ne mora podudarati sa psihološkom percepcijom prinude. Kada se sudije i sudsko

osoblje odluče za rehabilitacionu alternativu umesto krivičnog suda, trebalo bi da se oslone na savetovanje i podsticaj i izbegavaju prinudu i negativne oblike pritiska. Kada počinitelj bira opciju lečenja sve njegove buduće akcije su ograničene tim izborom koji je dobrovoljno prihvaćen. U suprotnom sud može da primeni sankcije koje su mu unapred poznate, da ga isključi iz programa i vrati na krivični sud ili osudi zbog kršenja uslovne kazne, ukoliko je pojedinac priznao krivicu (Winick, 2002). Potencijalne sankcije mogu da vrše neku vrstu pritiska na pojedinca da poštuje dogovor, a da ih pri tome ne doživljava kao psihološku prinudu (benevolentna prinuda).

Sudija bi trebalo da traži uključivanje članova porodice i značajnih drugih lica u programu lečenja, a posvećenost svih aktera treba da dobije formalni i relativno javni karakter. Pažljivo praćenje i nadzor procesa lečenja na osnovu čestog izveštavanja sudu (koje pacijent podnosi na svakih deset do četrnaest dana) omogućava sudiji povratne informacije o rezultatima i uspešnosti tretmana. Lečenje se posmatra kao primena ugovora o ponašanju, uključujući nepredviđeni menadžment, a pravilna primena terapeutskih i sudskih tehnika u rešavanju problema značajno povećava uspeh lečenja.

ZALJUČAK

Terapijska jurisprudencija je posebna disciplina koja obuhvata različite specifične aspekte prava i različitih društvenih nauka, ali se ne može svesti ni na jednu od njih. Primena terapeutske jurisprudencije prevashodno je namenjena prevazilaženju tehničke i formalne dimenzije pravne procedure putem razmatranja ljudske dobrobiti. Koncept terapeutske jurisprudencije nije ograničen na krivično pravo, već je to samo jedna oblast njegove primene. U krivičnopravnoj oblasti, terapeutska jurisprudencija se aktivno primenjuje u okviru specijalizovanih sudskih struktura koje su specijalizovane za određena dela ili određene učnioce, i za nju je ključan način sprovođenja alternativnih mera, a ne njihovo izricanje. Specifičnost terapeutske jurisprudencije je u ulozi suda, tj. sudskoj aktivnosti tokom realizacije izrečenog tretmana putem kontinuiranog nadzora i saradnje sa svim učesnicima u terapeutskom procesu.

Terapeutska jurisprudencija je doktrinarni pristup zasnovan na ideji da su zakon i njegova primena u sudskom postupku način postizanja dobrobiti svih aktera, kako neposrednih učesnika tako i za šire zajednice. Zakon i njegova primena ne odražavaju samo način na koji su regulisane pojedine oblasti u društvu, već utiču na celokupnu dobrobit društva. Postoji čitav niz inovativnih elementa koje karakterišu dijametralne razlike u odnosu na tradicionalne sudske procese (otvorenost, personalni i timski pristup, saradnja, zajedničko donošenje odluka, horizontalno odlučivanje i dr.). U slučajevima teških krivičnih dela, manjak formalizma i šira perspektiva na ljudsko ponašanje mogu, takođe, poboljšati krivični postupak, posebno u pravcu sprečavanja vršenja novih dela (Diesen, 2007).

Očekivanje da pravosuđe omogućava i formalne uvide i postupanje koje uvažava individualne potrebe kao i potrebe zajednice u specifičnim okolnostima koje predstavlja sudsko postupanje, predstavlja indikator poverenja javnosti u rad pravosuđa kao institucionalog mehanizma društvene kontrole. Ujedno, isticanje zaštite i interesa svih učesnika u postupku iskazuje socijalno-političku dimenziju sudskog postupka kao cilj i sadržaj terapeutske jurisprudencije. Potencijal terapeutske jurisprudencije kao modela formalnog društvenog reagovanja na kriminalitet koji određuje njen uticaj na optimizaciju društvenih odnosa, sagledava se kroz spremnost sudija da iskazuju saosećanje i brigu za učesnike u postupku. Zato bi karijerni razvoj sudija trebalo da uključuje i kontinuirano praćenje saznanja koja su rezultat savremenih psiholoških i socioloških istraživanja kako bi sudski postupak mogao da bude ambijent za konstruktivno pomirenje i zadovoljenje "pravde" kao preuzimanje odgovornosti i praštanje i, istovremeno, kako bi bio okrenut budućnosti u kojoj će se subjektivna i objektivna dobrobit razvijati u konvergenciji.

LITERATURA

- (1) Birgden, A. (2002) Therapeutic Jurisprudence and "Good Lives": A Rehabilitation Framework for Corrections. *Australian Psychologist*, 37(3), str. 180–186.
- (2) Bulatović, A. (2015), Restorativna pravda i odnos učinioca i žrtve, *Temida*. 13 (3–4), str. 131–144.
- (3) Braithwaite, J. (2002) Restorative Justice and Therapeutic Jurisprudence, *Criminal Law Bulletin*, 38(2), str. 244–262.
- (4) Brehm, J. W., Brehm, S. S. (1981) *Psychological reactance: A theory of freedom and control*. San Diego, CA: Academic Press.
- (5) Clark, D. M. (2001) Change-Focused Drug Courts: Examining the Critical Ingredients of Positive Behavior Change, *National Drug Court Institute Review*. 35(44–46), str. 48–56.
- (6) Cooper, C. S. (2000) *U.S. Dep't of Justice, Drug Court Survey Report: Program Operations, Services and Participant Perspectives Executive Summary*, www.american.edu/academic.depts/spa/justice/publications/execsum.pdf, pristupljeno 14. aprila 2016.
- (7) Daicoff, S. (2005) Law as a Healing Profession: The "Comprehensive Law Movement". *Pepperdine Dispute Resolution Law Journal*. 6(1), str. 1–61.
- (8) Daicoff, S. (2000) The Role of Therapeutic Jurisprudence within the Comprehensive Law Movement. U: Stolle, D. P., Wexler, D. B., Winick, B. J. (urs.) *Practicing Therapeutic Jurisprudence: Law as a Helping Profession*. Durham: Carolina Academic Press, str. 465–492.
- (9) Diesen, C. (2007) Therapeutic Jurisprudence – an Introduction from a Swedish Perspective, *Scandinavian studies in law*. 51, str. 131–162.
- (10) Freiberg, A. (2007) Non-Adversarial Approaches to Criminal Justice. *Journal of Judicial Administration*. 16(4), str. 205–223.
- (11) Goldkamp, S. J. (1999) The Origin of the Treatment Court in Miami. U: *The Early Drug Courts: Case Studies in Judicial Innovation*. Terry, C. B., Hills, E., California: Sage Publications.
- (12) Halder, D. (2015) Cyber stalking victimisation of women: Evaluating the effectiveness of current laws in India from restorative justice and therapeutic jurisprudential perspectives. *Temida*. 13 (3–4), str. 103–130.

- (13) Harris, N., Walgrave, L., Braithwaite, J. (2004) Emotional dynamics in restorative conferences. *Theoretical Criminology*, 8(2), str. 191–210.
- (14) Hora, F. P., Chase, J. D. (2000) The Implications of Therapeutic Jurisprudence for Judicial Satisfaction, *Court Review*, str. 12–20.
- (15) Hora, F. P., Schema, T. J., Rosenthal, A. (1999) Therapeutic Jurisprudence and the Drug Treatment Court Movement: Revolutionizing the Criminal Justice System's Response to Drug Abuse and Crime in America. *Notre Dame Law Review*, 74 (2), str. 439–537.
- (16) Jugović, A, Brkić, M. (2010) Socijalna zaštita i prevencija maloletničkog prestupništva: Uloge, kontroverze i dobre prakse, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka, IV deo: Socijalna politika i socijalni rad*, str. 435–452.
- (17) King, S. M. (2009) Restorative justice therapeutic jurisprudence and the rise of emotionally intelligent justice. *Melbourne University Law Review*, 32, str. 1096–1126.
- (18) King, S. M. (2008) Therapeutic Jurisprudence, Child Complainants and the Concept of a Fair Trial. *Criminal Law Journal*, 32(5), str. 330–313.
- (19) King, S. M. i dr. (2009) *Non-Adversarial Justice*. New South Wales: The Federation Press.
- (20) King, S. M, Ford, S. (2006) Exploring the Concept of Wellbeing in Therapeutic Jurisprudence: The Example of the Geraldton Alternative Sentencing Regime. *eLaw Journal*, Special Series 9, str. 9–26.
- (21) Klotz, J. (1996). Sex offenders and the law: New directions. U: Wexler, D. Winick, B. (urs.), *Law in a Therapeutic Key*. Durham, NC: Carolina Academic Press, str. 131–143.
- (22) McMahon M., Wexler, D. B. (2003) *Therapeutic Jurisprudence*. USA: Federation Press.
- (23) Maruna, S., LeBel, T. P. (2003) Welcome Home?: Examining the Reentry Court Concept From a Strengthsbased Perspective. *Western Criminology Review*, 4(2), str. 91–107.
- (24) Meichenbaum D., Turk D.C. (1987) *Facilitating Treatment Adherence: A Practitioner's guidebook*. New York: Plenum Press, str. 72–79.
- (25) Miller, W. R., Rollnick, S. (1991) *Motivational Interviewing: Helping People Change*. New York, NY: The Guilford Press.
- (26) O'Keffe, D. J. (2002) *Persuasion: Theory and Research*. London: Sage.
- (27) Petrucci, C. (2002) Respect as a Component in the Judge–Defendant Interaction in a Specialized Domestic Violence Court that Utilizes Therapeutic Jurisprudence. *Criminal Law Bulletin*, 28(2), str. 263–295.
- (28) Petty, E. R., Cacioppo, T. J. (1986) The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, str. 123–62.
- (29) Pound, R. (1912) Social Problems and the Courts. *American Journal of Sociology*, 18(3), str. 331–341.
- (30) Randal, B. F., Simon, M. J. L. (2000) The Development of a Specialized Domestic Violence Court in Vancouver, Washington Utilizing Innovative Judicial Paradigms. *UKMC Law Review*, 69(2), str. 139–177.
- (31) Silver, A. M. (1999) Love, Hate, and Other Emotional Interference in the Lawyer/Client Relationship, *Clinical Law Review*, 6(259), str. 259–263.
- (32) Simon, L. (1996) A Therapeutic Jurisprudence Approach to the Legal Processing of Domestic Violence Cases. *Psychology, Public Policy and Law*, 1, str. 43–79.
- (33) Slobogin, C. (1995) Therapeutic Jurisprudence: Five Dilemmas to Ponder. *Psychology Public Policy and Law*, 1(1), str. 193–219.

- (34) Stojanović, Z. (2011) Preventivna funkcija krivičnog prava, *Crimen*, 2 (1)/2011, str. 3–25.
- (35) Wexler, B. D., Winick, J.B. (1997) *Law in a Therapeutic Key: Developments in Therapeutic Jurisprudence*. Durham, NC: Carolina Academic.
- (36) Winick J.B., Wexler, B. D. (2003) *Judging in a Therapeutic Key*. Durham, NC: Carolina Academic.
- (37) Winick, J. B. (1998) Legal Counseling About Advance Directive Instruments: Client Denial and Resistance in the Advance Directive Context: Reflections on How Attorneys Can Identify and Deal With a Psycholegal Soft Spot, *Psychology, Public Policy, and Law*, 4(3), str. 901–909.
- (38) Wincik, J.B. (ur.) (1997) *The Right To Refuse Mental Health Treatment*. USA: American Psychological Association.
- (39) Winick, J.B. (1992) On Autonomy: Legal and Psychological Perspectives. *Villanova Law Review*. 37(6), str. 1715–1721.
- (40) Winick, B. J. (2002) Therapeutic Jurisprudence and Problem Solving Courts, *Fordham Urban Law Journal*, 30(3), str. 1055–1103.

THE CONCEPT OF THERAPEUTIC JUSTICE AS A MODEL OF FORMAL SOCIAL REACTION TO CRIME

Institutional reaction to crime is based on formal norms and their implementation. Therapeutic jurisprudence alters traditional perspective on crime as it is outlined by criminal procedure. The new perspective is founded on analysis of interactions between actors in proceedings and consequences of those proceedings. Law is being understood as a regulator of social relations that supports their advancement. In the center of the concept of therapeutic jurisprudence, consequences of legal norms applications are placed as they are directed towards emotions and psychological dimension of functioning of legal system. In the article, authors highlight therapeutic jurisprudence capacity to influence convergence of subjective and objective well-being as a result of optimisation of social relations within a wider framework set by social values. The aim of this article is to point towards perspective of implementation of therapeutic justice to intensify a quest for the better ways and approaches to confronting problems in a way that is more appropriate than the one of traditional criminal procedure.

KEY WORDS: *therapeutic jurisprudence / criminal procedure / crime / perpetrator of crime / well-being*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 95-104
Pregledni naučni rad
UDK: 342.738
351.75:621.397.4; 343.988

PRIVACY ONLINE: NEW FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE AGE OF DIGITAL SURVEILLANCE*

Ivana Stepanović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Digital surveillance is ubiquitous and uses various intrusive technologies which pose a threat to privacy. From in-built cameras which capture images and videos to sensors, GPS systems and massive databases, these new technologies are incorporated into everyday life, and they are exposing the private zone in new and unexpected ways. As a result, new forms of domestic violence start to emerge.

This paper is investigating the impact and implications these new forms of domestic violence have on the concept of privacy. It seems that these new technologies are radically redefining privacy, considering the fact that domestic violence is being exported from the privacy of home into the public domain of internet. Furthermore, it can be argued that various contradictory definitions of privacy are being used to create strategies to either justify violence or protect victims, which is why the concept is further relativised and devalued.

KEY WORDS: *privacy / domestic violence / surveillance / technology*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: ivana.stepanovic@gmail.com

1. INTRODUCTION

In the twenty first century, digital technologies affect lifestyles and patterns of behaviour, but they also radically transform some of the old concepts which remain to be operational. Privacy seems to be one of the crucial concepts which reflect these technological changes of the society, but at the same time, it is itself evolving and this transformation should be closely monitored and analysed.

One of the phenomena that can shed light on transformations of the concept of privacy is domestic violence. Private/public relation is essential to the problem of domestic violence as Lockean definition of privacy implies that it refers to the family as well as the individual (Kelly, 2003: 12), and hence new forms of domestic violence must have major implications on the concept of privacy.

These new forms of domestic violence stem from the use of modern technologies which are exporting the private realm via in-built cameras, microphones and sensors, populating the virtual space of internet which can be defined as the new public or political sphere (Chadwick and Howard, 2009: 1). This cyber version of domestic violence occurs on social networks, blogs and websites rather than in the physical space, and its most extreme form is non-consensual pornography which often has severe consequences in victim's real life (Citron and Franks, 2015: 345), and yet it is not considered as a criminal offence in most countries around the world including Serbia. Non-consensual pornography is a severe violation of privacy as well, and the fact that so many countries do not recognise it as crime implies that privacy itself has been devaluated in the age of digital technologies.

The aim of this paper is to analyse relationship between these modern forms of domestic violence on internet and the concept of privacy. In the first chapter I will discuss different definitions of privacy and analyse how its meanings depend on specific historic and cultural contexts. I will then discuss the contemporary western concept of privacy and its relation to modern technologies and analyse various ways in which technology enables violations of privacy and affects how people perceive private versus public. In the second chapter I will investigate what the privacy implications of new forms of domestic violence are, the ways in which the concept of privacy is being used in the context of this type of violence and implications on the meaning of the private versus public.

2. WHAT IS PRIVACY TODAY?

The notion of privacy encompasses various meanings which always depend on a particular context (Arijes, 2000: 5), and it is virtually impossible to establish a permanent definition of this concept. Ever since modern technology enabled collecting and storing great quantities of personal data, there had been numerous attempts to define privacy, and yet it has great variability across historical periods,

different societies and even individuals (Nissenbaum, 2010: 107). Hence it is considered to be a social construct which was not always present in the public discourse. Privacy has become one of the key social issues in the second half of 1960's when first big computer databases emerged (Nissenbaum, 2010: 108), but the major concern for private as defined in contrast with public appears in the 18th century when "modern type of house, with rooms which were independent" emerged (Aries, 1962: 415) and when John Locke defined the principles of liberalism which are based on this difference.

According to Lockean theory, the answer to the question "what is privacy?" would have to depend on the existence of some kind of borderline between private and public. Locke defined private as opposed to public, as a realm that lies outside the political and is not subjected to governmental control (Locke 1823: 105). Private therefore refers to home, family and individual. It is the space where one can exercise his or her freedom as the state has no right to interfere unless there is a very good reason.

But while Locke considered the sphere of private a-political, feminist critics pointed out that even the sphere of private family life is in fact political and that the private/public divide cannot be identified with a difference between political and a-political realm (Arneil 1999, Jaggar, 1983 and Pateman 1988). It may even be argued that Locke envisaged family as a "naturally peaceful and paternally run association" and ignored the problem of familial conflict or domestic violence (Kelly, 2003: 13).

In this sense there is no borderline between private and public, because they both remain the sphere of political. Furthermore, contemporary technologies erased even the physical boundaries between private and public spaces by exporting the entire domain of private into the domain of internet (and intranet) via digital media and surveillance technologies.

Contemporary societies with ubiquitous digital surveillance in contemporary societies was described in many ways from the "societies of control" (Deleuze 1992), "surveillance societies" (Lyon, 1994) and "transparent societies" (Brin, 1998) in the 1990's to "sensor societies" (Andrejevic and Burdon, 2015) which refers to the latest form of surveillance in the age of big data.

As Zygmunt Bauman puts it, contemporary surveillance is almost like a snail's house which has to be carried at all times in the form of smart phones, tablets and laptops which can be perceived as the extension of the body (Bauman and Lyon, 2013: 54). These devices often contain everything from miniature offices to entertainment and all sorts of private data, but considering the nature of these devices and reproducibility as well as shareability of the digital information, this virtual private space can easily be penetrated and exported into the virtual public sphere without the owner even knowing.

Physical private spaces are populated with surveillance technology. Hidden or exposed cameras are cracks on walls like keyholes. Miniaturisation has made surveillance technology easily accessible and difficult to detect, and possibilities for recording and storing photographs and videos are greatly enhanced (Clough, 2010:

449). Surveillance therefore becomes almost invisible, and it can lead to various abuses.

Technically, nothing can be considered as private in this strict Lockean sense because physical and virtual space merged into a unified public space. But some authors argue that it is legitimate to claim the right to privacy in public spaces as well as in private spaces (Moreham, 2006, Nissenbaum, 1998). Surveillance in public spaces is not necessarily targeting criminals, but occasionally ordinary people performing ordinary activities and anybody can watch anybody. Public realm had always throughout history been seen as a space where citizens spend their private time dedicated to socialising and entertainment. It is now extended to the virtual space of internet and it makes sense to raise the issue of privacy within the public sphere considering the ubiquitous surveillance technologies.

There are numerous cases of privacy violations in public city spaces populated with security cameras. One of them is the case of abuse of a footage filmed by a police camera in Belgrade. In 2011 a pornographic video recorded by a police camera located in a car park by the Combank Arena has become viral and appeared on several pornographic websites. The film shows a couple in a sexual intercourse and the media assumed that the police is responsible for making and distributing it as only the police had access to the recorded materials, even though the perpetrator was never caught and there was no criminal procedure (Stojković and Sekulić, 2011). This example clearly shows how easy it can be to misuse surveillance technologies and expose private lives of citizens.

Merging of private and public is especially significant for the issue of domestic violence. The introduction of women's and children's rights means that governmental interference into the private sphere has been de facto legalised and that family matters such as domestic violence are no longer strictly private. But additionally, new technologies enabled new kinds of domestic violence by exposing the private sphere on internet.

This has major implications on privacy. Despite the omnipresent surveillance, the concept of privacy is still operational and as it is one of the core values of contemporary democratic societies. Privacy is considered as one of the pillars of democracy whereas totalitarian regimes tend to eradicate it and establish a system of partial or total surveillance in order to control the citizens.

From the legal perspective, the right to privacy guarantees privacy of correspondence, personal data and family life, but this human right is constantly being challenged by the right to security. The two opposing values, privacy and security, are in fact undermining each other and constantly creating challenges to determine which right should have the priority in a specific situation. The question is therefore not "what is private?", but rather "what private should be".

With proliferation of the digital image and development of new communication and surveillance technologies, sexuality becomes more public and transparent. Private pornography and real sex videos are populating the internet and spread virally, often leading to abuses such as non-consensual pornography or revenge pornography and

therefore severe infringements of privacy. As the vast majority of victims are women, children and homosexuals, it seems that transparency of sexuality reinforces the traditional gender roles. This new digital violence can be defined as extension of traditional domestic violence and a form of cybercrime.

3. REVENGE PORNOGRAPHY: PRIVACY VIOLATIONS AND NEW FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE?

The invention of photography radically changed the understanding of sexuality by making transparent what was meant to stay invisible and private, especially pornography as one of its genres. As Walter Benjamin argues, the camera has the ability to see what cannot be perceived with the bare eye (Benjamin, 2008: 21) which is precisely why photography was seen as a threat to privacy ever since it was invented. It was the first handheld camera by Eastman Kodak introduced in 1884 that announced the new possibilities of image which had devastating consequences for privacy, and it motivated Samuel Warren and Louis Brandeis to write their famous article *The Right to Privacy* published in *Harvard Law Review* in 1890 (Parsons, 2012: 107).

Digital image has virtually unlimited possibilities to reveal the body and sexuality not just because of the quality of reproduction, but also because of the speed of reproduction and sharing. Pornography is now being reproduced on a mass scale and on a daily basis, but while it was mainly professional pornography throughout the twentieth century, nowadays the amateur production overtakes the market. Some research show that in the UK more than 50% younger population exchanges private pornographic content with their partners (*Revenge Porn*, 2015), and at the same time amateur pornography is becoming increasingly popular on pornographic websites around the world. In the age of big data, private pornography is one of the most sought after private content which can be stolen, sold, shared and abused.

The fact that pornographic content is so frequently being voluntarily shared today indicates that something changed in terms of valuing privacy of sexuality. What was once considered as intimate and hidden behind closed doors has been voluntarily exported into the public sphere which shows that the expectation of privacy is now lower. However, the problem arises when private content that is being spread virally through the virtual space is in fact private data which had been hacked, stolen or published without the owner's permission and were never intended to be published online.

Revenge pornography or non-consensual pornography is defined as explicit material published on internet together with personal data without the consent of the person who owns them, and is most commonly publicly shared by ex- spouses whose aim is to revenge on their previous partners (Ridley, 2015). There was a number of pornography websites that specialise in publishing this type of content until Google excluded them from internet searches in 2015 with the aim to limit the damage to victims. Even though the leading search engine resists censorship on internet, they

decided to make an exception with revenge pornography ("Google to exclude 'revenge porn' from internet searches", 2015).

Non-consensual pornography is a new type of crime enabled by proliferation of technology. It is often referred to as a serious form of harassment and a form of domestic violence as victims are threatened with sexual assault, harassed, forced to cancel their schools, jobs and names, and even sometimes led to suicide (Rotenberg, 2015). Since nude photos and sex tapes are considered as "the most private and intimate facts", then the conclusion many privacy defenders make is that revenge porn should be "criminalised", and yet in most countries in the world this is not considered as a criminal offense (Rotenberg, 2015).

A number of countries including USA, Germany, Israel and United Kingdom introduced laws to fight against unauthorised sharing of nude images. In the UK law it is considered as criminal offence and is described as "disclosing private sexual photographs and films with intent to cause distress" (Criminal Justice and Courts Act 2015, s 33).

However, many countries including Serbia still have not introduced any legislation to deal with this problem. Criminal Code of the Republic of Serbia recognises "showing, obtaining and possessing pornographic materials and abusing minors for pornography" as a criminal offense (Criminal Code of the Republic of Serbia, article 185), and yet revenge pornography itself is not regulated by law in Serbia.

Even though the term 'revenge pornography' was coined to describe a specific phenomenon of sharing ex-partner's photos in order to discredit them and get revenge on them, it actually refers to any un-consensual sharing of pornographic material. Researches show that victims are also persons whose images or videos had been stolen from their computers or cell phones (*Revenge Porn*, 2015).

Researches show that victims of revenge pornography are usually women and homosexuals which is why this phenomenon is understood as a manifestation of domestic violence (Ridley, 2015). This fact suggests that the privacy of sexuality is not equally important to the perpetrator and the victim or persons of different gender, and it is often the victim who is being blamed for the incidents (Kelly, 2002: 31).

Considering the nature of the digital image which can be infinitely multiplied and momentarily shared, revenge pornography is a problem which is difficult to resolve by introducing new legislations. While perpetrators can be prosecuted and punished, victims cannot be protected in an adequate way. The key problem is dissemination of images which can be very fast and quickly ruin victim's reputation at work, in school and in fact within the society as a whole. Internet tends to extend the life of any such malicious post (Citron, 2014: 4). Once they are published on internet, they can be virally spread and it is virtually impossible to trace all copies of them.

Even though the most popular internet browser Google excluded revenge pornography from searches and enabled victims the possibility to erase all the discriminating material, this did not solve the problem as revenge pornography can

appear anywhere including different social media or electronic mail and also continues to live on the so called ‘dark web’.

‘Dark web’ refers to encrypted networks which cannot be censored or in any way controlled. This means that it is a safe harbour for privacy on the one hand and a platform for many criminal activities on the other. While offering a possibility of private browsing and access to contents which are not available on the light web, encrypted internet is also being used for organising terrorist attacks, drug dealing, child pornography and other illegal activities. It therefore illustrates the paradox of privacy: while it is a pillar of democracy and a human right, it is also a potential danger for the society as a whole. But not only that privacy can be perceived as a threat to security, but it can also be argued that protecting one’s privacy can endanger someone else’s privacy. In case of revenge pornography, encryption on dark web protects perpetrator’s privacy while exposing victim’s privacy at the same time. Privacy can therefore be used as an argument to justify crimes and protect criminals just as much as it can be used to protect victims.

Some authors suggest that new forms of domestic violence enabled by internet and social networks are some kind of a proof of the existing gender inequality, discrimination of women, domination of patriarchal ideology and stereotyping of gender roles (Jens, 2015). However, it can be argued that the key issue is not the gender perspective, but the arbitrariness of the concept of privacy itself.

Privacy of sexuality can have different meanings for men and women, homosexuals and heterosexuals, children and adults and, ultimately, for victims and perpetrators. These different definitions of privacy can be used to both justify the abuse itself and protect the victim of domestic violence.

Just like classical forms of domestic violence, its new forms operate through this dualism of privacies, and it seems that the traditional gender roles are being reinforced, given that victims of revenge pornography are mostly women, children and homosexuals. However, unlike classical domestic violence which happens behind closed doors and inside the so called private sphere, modern types of domestic violence such as revenge pornography are essentially public shaming by revealing someone’s privacy online, in the virtual public sphere. In both cases the perpetrator devalues the privacy of the victim while protecting his or her own privacy.

3.1. What Remains Private?

Difference between privacy of the perpetrator and privacy of the victim makes it increasingly difficult to determine the limitations of privacy and control. The question is therefore what remains private?

Limitations of privacy can only be determined within a particular context and therefore privacy itself can only be contextual. Authors such as Helen Nissenbaum suggest that there should be a contextual approach to protecting privacy since developing some kind of a general approach to resolving conflicts between opposed values seems to be impossible within a pluralistic system of values (Nissenbaum,

2010: 110). She argues that privacy is "neither a right to secrecy not a right to control, but a right to *appropriate* flow of personal information" and this can be applied to the case of revenge pornography as a new form of domestic violence.

Social networks introduced the co called "privacy settings", and the concept refers to allowing users to adjust their privacy, or decide for themselves whether the content will be private or public or shared with a specified audience, be it a circle of friends or just one person. Privacy settings are the new definition of privacy on the internet and the model might be applied to the entire public domain which includes physical as well as virtual public spaces.

If we start from the premise that the traditional private/public opposition is no longer relevant and that what was thought to be a divided space into private and public domain is now one single realm which is public, then the privacy settings concept could resolve the problem related to contextualisation of privacy.

Contemporary pornography proves that the discourse on privacy no longer includes the traditional distinction between private and public. This opposition presupposes that sexuality is something which should always remain in the domain of private, but since it de facto does not, then we can only speak about the privacy settings.

Theresa Payton and Theodore Claypoole stress out that everyone should be able to decide what should remain private (Payton and Claypoole, 2014: 2). In this sense the right to privacy is the right to decide what is private and what is public.

CONCLUSION

In twenty first century, domestic violence is no longer associated only with the private space of home and family as it also happens in a new public space of internet. Non-consensual pornography is one of the most prominent new forms of domestic violence, and yet it is not considered as a criminal offence in most countries around the world including Serbia. Since it can be considered as a severe violation of privacy as well as a type of domestic violence, the fact that it is not considered as crime in many countries suggests that privacy is not highly valued.

Furthermore, in the context of non-consensual pornography, different meanings of privacy are being used for making arguments to protect either victims or perpetrators, which suggests that the concept of privacy does not have a definition which is operative and can be used when tackling these problems. Establishing some kind of a contextual approach to privacy would help resolve problems related to new forms of domestic violence such as revenge pornography.

The traditional division between private and public realm has become obsolete which means that privacy cannot be *a priori* defined or located, but can be determined within a specific context. This means that there has to be some criteria which will enable to determine what should remain private in a particular case or particular moment, within the unified public realm which includes physical and virtual space. Invention of the social media called "privacy settings" can serve as

some kind of a signal that points out the direction in which strategies of privacy protection should be moving.

REFERENCES

- (1) Andrejevic, M., Burdon (2015) "Defining the Sensor Society", *Television and New Media*, Vol 16, pp. 19-36
- (2) Aries, P. (1962) *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Alfred A. Knopf
- (3) Arijes, F., Dibi, Ž. (2000) *Istorija privatnog života 1*. Beograd: Clio
- (4) Arneil, B. (1999) *Politics and Feminism*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- (5) Bauman, Z., Lyon, D. (2013) *Liquid Surveillance*. Cambridge: Polity
- (6) Benjamin, W. (2008) *The Work of Art in the Age of its Technological Reproducibility and Other Writings on Media*. Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap of Harvard University Press
- (7) Brin, D. (1998) *The Transparent Society: Will Technology Force Us to Choose Between Privacy and Freedom?* Reading, PA: Addison-Wesley
- (8) Chadwick, A and Howard, P. N. eds. (2009) *Routledge Handbook of Internet Politics*. London: Routledge
- (9) Citron, K. D. (2014) *Hate Crimes in Cyberspace*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press
- (10) Citron, K.D., Franks, A.M. (2015) "Criminalising Revenge Porn", *Wake Forest Law Review*, Vol. 49, pp. 345 - 391
- (11) Clough, J. (2010) *Principles of Cybercrime*. Cambridge: Cambridge University Press
- (12) Criminal Justice and Courts Act 2015, s 33
<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/2/contents/enacted> (Accessed: 09/06/2016)
- (13) Criminal Code of the Republic of Serbia, article 185 Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014
- (14) "Google to exclude 'revenge porn' from internet searches" 2015, *Guardian*, 21 June, <http://www.theguardian.com/> (Accessed: 09/06/2016).
- (15) Jaggar, A. M. (1983) *Feminist Politics and Human Nature*. Brighton, Sussex: The Harvester Press Limited
- (16) Jens, K. (2015) "*Twinkle, Twinkle, Little Whore*": *Looking For Evidence Of Gender Inequality In Sexual Harassment on Twitter*. Ph.D. thesis, London School of Economics
- (17) Kelly, K. A. (2003) *Domestic Violence and the Politics of Privacy*. New York: Cornell University Press
- (18) Locke, John. 1823. *Two Treatises of Government*. London: Printed for Thomas Tegg et. al.
- (19) Lyon, D. (1994) *Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- (20) Moreham N. A. (2006) "Privacy in Public Places", *The Cambridge Law Journal*, Volume 65, Issue 03, pp 606-635
- (21) Nissenbaum, H. (1998) "Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public", *Law and Philosophy*, 17, pp 559-596
- (22) Nissenbaum, H. (2010) *Privacy in Context: Technology, Policy and the Integrity of Social Life*. Stanford: Stanford University Press.

- (23) Parsons, S. (2012) "Privacy, Photography and the Art Defense" u Carucci, M. (ed) *Revealing Privacy: Debating the Understandings of Privacy*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- (24) Pateman, C. (1988) *Sexual Contract*. Stanford, California: Stanford University Press
- (25) Payton, T. and Claypoole, T. (2014) *Privacy in the Age of the Big Data*. London: Rowman & Littlefield.
- (26) *Revenge Porn* 2015, television program, Channel 4, 28. January
- (27) Ridley, L. (2015) "Revenge Porn is Finally Illegal: Who are the Victims and Perpetrators of this Growing Phenomenon?", *Huffington Post*, http://www.huffingtonpost.co.uk/2015/04/12/revenge-porn-law_n_6630730.html (Accessed: 09/06/2016)
- (28) Rotenberg, M., Scott, J. and Horwiz, J. eds. (2015) *Privacy in the Modern Age: The Search for Solutions*. New York: New Press
- (29) Stojkovic, I., Sekulic, N. (2011) Veliki brat the posmatra: snima nas 150.000 kamera http://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?nav_id=497059 (Accessed: 09/06/2016)

PRIVATNOST NA INTERNETU: NOVI OBLICI NASILJA U PORODICI U ERI DIGITALNOG NADZORA

Digitalni nadzor je sveprisutan i koristi različite tehnologije koje ugrožavaju privatnost. Od ugrađenih kamera do senzora, GPS sistema i ogromnih datoteka, ove tehnologije su inkorporirane u svakodnevni život i razotkrivaju privatnost na nove i neočekivane načine. Kao rezultat toga, pojavljuju se novi oblici nasilja u porodici.

Ovaj rad ima za cilj da istraži uticaj i implikacije ovih novih oblika nasilja u porodici na koncept privatnosti. Čini se da ove nove tehnologije radikalno redefinišu privatnost, s obzirom na činjenicu da se nasilje u porodici izvozi iz privatnosti doma u javnost interneta. Štaviše, može se tvrditi da se različite kontradiktorne definicije privatnosti koriste za kreiranje strategija da se nasilje opravda ili da se zaštite žrtve, a na taj način se koncept privatnosti još više relativizuje i devalvira.

KLJUČNE REČI: privatnost / nasilje u porodici / nadzor / tehnologija

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 105-118
Pregledni naučni rad
UDK: 343.8
343.2.01

ETIČKO-PRAVNI ASPEKTI KAŽNJAVANJA I KAZNE ZATVORA*

Jasmina Igrački*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad obrađuje kaznu zatvora u savremenom društvu, njen uticaj na prevenciju kriminaliteta, prednosti i nedostaci koje kazna lišenja slobode nosi sa sobom. Takođe, dat je pregled različitih shvatanja kazne zatvora i kažnjavanja kroz istorijsku prizmu sa posebnim osvrtom na savremena etičko-pravna tumačenja kazne i kažnjavanja. Autorka u radu navodi da ništa posebno ne ukazuje da se izdvaja kazna u odnosu na druge mere, već se ona samo smatra najefektnijim sredstvom za smanjenje stope kriminala. Pretnja kaznom može da zastraši potencijalnog prestupnika ili odvraća osuđenog od ponovnog vršenja krivičnog dela kako bi izbegao dodatnu patnju. Onemogućavanje prestupnika putem kazne zatvora ili striktno kontrole slobode bi trebalo da spreči njegovo kriminalno delovanje u određenom vremenskom periodu.

Važna uloga kazne lišenja slobode u savremenom sistemu krivičnih sankcija temelji se na očekivanju da sama pretnja kaznom zatvora ima značajno generalno preventivno dejstvo. Nesporno je da je kazna zatvora jedna od najefikasnijih krivičnih sankcija u borbi protiv kriminaliteta, ali i nosi brojne negativne posledice po osuđenika i to je jedan od najznačajnijih razloga za merama alterativnog karaktera koje treba da otklone negativni efekti zatvaranja.

KLJUČNE REČI: kazna zatvora / prevencija / kažnjavanje / etičko-pravno tumačenje / retribucija / rehabilitacija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: jasminaignracki@yahoo.com

UVOD

Iako je danas sistem krivičnih sankcija proširen i obogaćen i drugim vrstama sankcija, kazna je i dalje najvažnija krivična sankcija. Oblici društvenog reagovanja na prestupe umnogome su evoluirali, ali kaznena reakcija je i danas jedna od osnovnih načina reagovanja društva na prestupništvo. U svim etapama društvenog razvoja kriminalitet se ispoljavao, naravno, u različitim oblicima i obimu, a sve mere koje je društvo preduzimalo imale su za cilj eliminaciju prestupničkog ponašanja. Uvođenjem kazni lišenja slobode, jednog novog instrumenta represije, došlo se do progressa u poređenju sa represivnim aparatom starog i srednjeg veka, čiji je sadržaj bio uglavnom u smrtnoj kazni i mnogim svirepim telesnim kaznama. Lišenje slobode kao kriminalno-politička mera koja se preduzimala prema određenim licama ima dugu istoriju. Kazna zatvora, odnosno lišenje slobode, smatra se ključnom kaznom u svim državama. Ona je najvažniji odgovor na teška kaznena dela, naročito na delikte nasilja, terorizma i organizovanog kriminaliteta, a smatra se i najdelotvornijim sredstvom za suzbijanje povrata. Kazna zatvora je namenjena za teže oblike kriminaliteta, dok se na lakši i srednji kriminalitet primenjuju ostale sankcije, prvenstveno uslovna osuda i novčana kazna. Kao krivična sankcija u pravom smislu, kazna lišenja slobode se pojavljuje prvi put u XIV veku, a pravnu samostalnost dobija krajem XVIII veka uvođenjem u francuski Code Penal iz 1791. godine. Kazna lišenja slobode javlja se s prvim buržoaskim kodifikacijama i predstavljala je napredak u odnosu na represivni aparat srednjeg veka, koji se temeljio na smrtnoj kazni i kažnjavanju tela. Kazna lišenja slobode je često zamenjivana smrtnom kaznom. U predburžoaskim epohama kazna lišenja slobode služila je kao preventivna mera a kao kazna se razvila tek u buržoaskom društvu, kao instrument krivične represije prema izvršiocima krivičnih dela. Kazna lišenje slobode je produkt humanističkih ideja francuske buržoaske revolucije. Današnje kaznene ustanove potiču od tamnica, u koje su zatvarana lica, koja je po tadašnjim shvatanjima trebalo "popraviti". U Engleskoj su u XVII veku postojali tzv. radni domovi (workhouses) u kojima su boravila lica o kojima se niko nije želeo brinuti, skitnice, radnici oterani sa drugih imanja, duševno i telesno bolesna lica, koja su tu dobijala hranu, ali nisu smeli da napuštaju te domove i morali su veoma naporno da rade. Krajem XVIII i početkom XIX veka kazna lišenja slobode se javlja kao posebna mera u registru krivičnih sankcija, a sa njom i kazneni zavodi kao ustanove za njeno izvršenje. Razlozi za pojavljivanje kazne lišenja slobode su razni, a tradicionalno se navode sledeći:

- (1) Humanistička nastojanja da se nađe zamena za brutalne smrtne i telesne kazne;
- (2) Promene u skali društvenih vrednosti (samo oduzimanje slobode se smatra dovoljnom kaznom za većinu krivičnih dela) i
- (3) Promene u skladu sa stepenom društveno-ekonomskog razvoja menjao je i odnos prema kažnjavanju: umesto ubijanja ili sakaćenja, traži se njegovo zatvaranje kako bi bio kontrolisan i disciplinovan.

ETIČKO-PRAVNI PRISTUP KAZNI I KAŽNJAVANJU

Etički problem kazne, nanositi nekome zlo, ako je to moralno dopušteno i ako za to postoje moralni razlozi, staro je pitanje kome je ponuđena viša teorija: idealističke i metafizičke teorije, teorija društvenog ugovora, pravne teorije, sociološke teorije i dr. Teorije o moralu (normativne etičke teorije) bave se traženjem odgovora na pitanje moralnosti ljudskog postupanja. Glavni pravci u ovoj oblasti filozofske etike su konsekvencijalizam, deontologija i etika vrlina. Filozofi konsekvencijalizma smatraju da se ispravnost neke ljudske akcije određuje isključivo na osnovu posledica koje iz nje proizlaze. Najpre se određuje dobro kome treba težiti (ili zlo koje treba otkloniti), a zatim se utvrđuje opravdanost određene prakse tako što se pokaže da je ona uspešno sredstvo za postizanje tog dobra. To se ostvaruje na taj način što se "pokazuje da ta praksa, kao prvo, donosi više koristi nego štete – da njene prednosti nadmašuju njene mane; i drugo, da nisu dostupna alternativna sredstva koja bi donela jednaku (ili veću) korist, uz manje (ili ne veće) štetne posledice"¹ Konsekvencijalizam kao etička teorija vrednuje postupke kroz prizmu posledica koje proizvode, bez obzira na prirodu tih postupaka, što je izraženo kroz Makijavelijev slogan "cilj opravdava sredstvo". Postoje različite forme konsekvencijalizma: etički egoizam i altruizam, rule-konsekvencijalizam, motiv-konsekvencijalizam, negativni konsekvencijalizam, teleološka etika. Jedna od najpoznatijih formi konsekvencijalizma je utilitarizam Džeremi Bentama i Džon Stjuart Mila. Osnovni princip Bentamovog utilitarizma sadržan je u stavu da su postupci ispravni u meri u kojoj vode uvećanju sreće. Stoga treba prihvatiti onaj etički stav koji po svojim posledicama vodi "najvećoj sreći najvećeg broja ljudi". Prema utilitarizmu, ljudi deluju iz moralnih motiva zato što žele dobro drugima, stavljajući ga ispred vlastitog dobra. Osnovna teza Milovog utilitarizma, u tom pogledu, jeste da nema razloga da sva ljudska iskustva budu izgrađena po istom modelu, već da svako ko ima razuma može sam najbolje rešavati svoje probleme. Nasuprot konsekvencijalnim stoje deontološke teorije, prema kojima čovek ima obavezu da postupa ili da se uzdržava od određenih postupaka, a da ta obaveza proizlazi iz prirode samog postupka, a ne iz njegovih posledica. Deontolozi smatraju da bi čovek trebalo da se pridržava obaveza bez obzira na njihove posledice (takva je npr. obaveza da uvek govori istinu).

Prema Kantu da bi postupali na moralno ispravan način, ljudi moraju postupati iz dužnosti.² On smatra da vrednovanje nekog postupka ne određuju njegove posledice, već motivi koji ga vode. Kant je uspostavio pravila moralnog postupanja koja je nazvao kategoričkim imperativima, koje treba da slede svi ljudi. Jedna od definicija kategoričkog imperativa je: "radi tako da princip tvoga rada može postati princip rada svih drugih"³. Kao osnovni etički stav, kategorički imperativ štiti slobodu svakog pojedinca. Etika vrlina je treći pravac u filozofiji morala, prema

¹ Duff, A. (2001) *Punishment, Communication and Community*. New York: Oxford University Press str. 3

² Vasiljević-Prodanović, D. (2011) *Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije*, Specijalna edukacija i rehabilitacija, Beograd, Vol. 10, br. 3, str.

³ Kant, I. (2008) *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta., str. 86

kome prioritet u vrednovanju imaju karakterne osobine ljudi, a ne njihovi postupci kao što navode deontolozi, ili posledice postupaka, što je stav konsekvencijalista. Kaže se da konsekvencijalna i deontološka etika daju odgovor na pitanje: "Šta da radimo?", dok etika vrlina govori kakvi bi trebalo da budemo. Dakle, u središtu interesovanja etike vrlina je čovek, dok su konsekvencijalisti i deontolozi fokusirani na postupak. Pobornici etike vrlina smatraju da deontološko nabranje dužnosti i konsekvencijalističko proračunavanje posledica ne ostavljaju prostora za čoveka i njegove osobine. Međutim, konsekvencijalna etika ne mora biti po svaku cenu suprotstavljena etici vrlina. Na primer, efekti nekog postupka na karakter čoveka se mogu smatrati relevantnom posledicom. Takođe, konsekvencijalisti mogu postaviti kao cilj popravljnje osobina i razvoj vrlina čoveka, što je pozitivna posledica neke akcije.

KONSEKVENCIJALNE TEORIJE KAŽNJAVANJA

Normativne teorije kažnjavanja se obično klasifikuju na konsekvencijalne i nekonsekvencijalne (retributivne). Konsekvencijalne teorije su okrenute ka budućnosti i u centar interesovanja postavljaju prestupnika (popravljanje i reintegracija). Retributivne su okrenute prošlosti i fokusirane su na izvršeno krivično delo (kažnjavanje proporcionalno težini dela). Postoji i treća grupa teorija koje se razlikuju od ova dva pristupa, a ne predstavljaju mešavinu konsekvencijalnih i retributivnih teorija. Ove teorije, koje se različito označavaju kao edukativne ili komunikativne, svrhu kažnjavanja pronalaze u budućnosti (moralni preobražaj i edukacija prestupnika). Treba na kraju pomenuti i restorativni pristup, koji je usmeren ka žrtvi krivičnog dela i koji promovise ideju da je svrha kažnjavanja vraćanje stvari u prvobitno stanje i popravljanje odnosa koji su narušeni izvršenjem krivičnog dela. Logika konsekvencijalizma je intuitivno bliska čovekovom umu zato što opravdanje za primenu kazne (koja podrazumeva namerno nanošenje bola osuđenom) pronalazi u traganju za korisnim posledicama kazne. Ta korist bi trebalo da nadmaši negativne efekte namernog nanošenja bola, postupka koji je problematičan sa moralne tačke gledišta. Za utilitariste koji smatraju da je sreća (zadovoljstvo) jedino suštinsko dobro, a nesreća (patnja) jedino suštinsko zlo, kažnjavanje je moralno problematično zato što podrazumeva nanošenje bola i patnje. Konsekvencijalisti prihvataju činjenicu da namerno nanošenje patnje predstavlja suštinski zlo, ali da efekat kažnjavanja kojim se smanjuju patnje žrtve, potencijalnih žrtava i zajednice nadmašuje štetne efekte kazne po prestupnika, njegovu porodicu i blisko okruženje. Oni smatraju da se kažnjavanje može opravdati samo pokazujući da pruža dovoljno zadovoljstva, ili sprečava dovoljno bola kako bi se nadvladalo zlo. S druge strane, moralisti koji slede Kantove vrednosti autonomije i slobode pojedinca smatraju kažnjavanje problematičnim zato što je prisilno, zato što se nameće protiv volje osuđenog. Kažnjavanje je moralno problematično kao čin kojim čovek drugome nanosi bol i patnju, što nije ni pravedno, niti prirodno. Kada je reč o kažnjavanju, čista konsekvencijalna teorija polazi od konačnog dobra prema kome bi trebalo usmeriti aktivnost (na primer sreća, kao što je teza Bentamove klasične teorije utilitarizma). Učenje Bentama počiva na shvatanju čoveka kao

racionalnog bića kojim rukovodi hedonizam. Zbog toga on ponašanje bira u skladu sa racionalnim računanjem pri kome vaga zadovoljstvo i patnju koja proističe iz tog izbora. Kažnjavanjem treba odvratiti pojedinca od vršenja zločina i kršenja prava drugih ljudi. Zlo koje se prestupniku nanosi kaznom trebalo bi da bude uravnoteženo sa zadovoljstvom (dobitkom ili prijatnošću) koje mu donosi vršenje dela, preciznije - zlo treba da ga prevaziđe i to samo koliko je dovoljno da potencijalnog izvršioca dela navede da odustane... Pri tom, bitnije je da kažnjavanje bude brzo i izvesno, nego da bude oštro jer se samo na taj način postiže njegova efikasnost⁴. Za konsekvencijaliste, opšte dobro koje sistem kažnjavanja može doneti je redukcija kriminala, jer ukoliko se pod kriminalom podrazumeva ponašanje koje nanosi štetu ili izaziva pretnju, redukovanje takvog ponašanja se može smatrati dobrom. Konsekvencijalne teorije kažnjavanja su usmerene ka budućnosti i efektima kazne. Konsekvencijalisti opravdavaju kažnjavanje kao efikasno sredstvo za ostvarivanje određenih ciljeva krivičnog sistema, kao što su: zastrašivanje, onemogućavanje i rehabilitacija (popravljanje). U centar interesovanja postavlja se prestupnik, upoznavanje njegovih karakteristika i procena efekata različitih sankcija na njegovo ponašanje. Zastrašivanje je označeno kao racionalno i promišljeno odvracanje prestupnika od izvršenja krivičnih dela. Racionalno je u tom smislu što pruža prestupniku razlog da se uzdrži od vršenja krivičnih dela, a promišljeno zato što se ne oslanja na svest prestupnika o štetnosti krivičnog dela, već na njegov interes da izbegne neprijatnost kažnjavanja. Onemogućavanje prestupnika kaznom ima ograničeno i privremeno dejstvo na prevenciju, pa je stoga neprihvatljivo kao opšti cilj kažnjavanja. Prema konsekvencijalistima, rehabilitacija kao sredstvo prevencije kriminala treba da teži unapređenju kapaciteta i mogućnosti prestupnika, a ne transformisanju njihovih predispozicija i motiva. Savremeni teoretičari konsekvencijalizma identifikuju različite ciljeve kažnjavanja, ne zadržavajući se na tradicionalnom trojstvu: zastrašivanje, onemogućavanje i rehabilitacija, što pojedini autori označavaju kao "prevencionizam". Neki prevencionisti ograničavaju svoje interesovanje na onemogućavanje i zastrašivanje aktuelnih prestupnika, drugi na rehabilitaciju, neki na zastrašivanje potencijalnih prestupnika, a drugi kombinuju te ciljeve. U određivanju osnova prava na kažnjavanje, konsekvencijalisti koriste cost-benefit analizu za odmeravanje različitih elemenata, kao što su troškovi održavanja sistema kažnjavanja, pozitivni efekti kazne, satisfakcija koju kazna donosi onima koji su oštećeni krivičnim delom, moguće štetne posledice kazne po osuđenog, negativno dejstvo kazne na druge građane (anksiozni strah od krivičnog sistema) itd., što podrazumeva komplikovane proračune i dokazivanje različitih empirijskih pretpostavki. Glavna zamerka čistim konsekvencijalnim teorijama kažnjavanja se odnosi na problem zaštite prava individue, odnosno neuspeh teorije da objasni moralni aspekt osude nevinog pojedinca. Stav čistih konsekvencijalista da su samo posledice kazne relevantne za pitanje opravdanosti njene primene može značiti da je kažnjavanje nevinog pojedinca ili prekomerno kažnjavanje krivca opravdano jer se na taj način ostvaruje preventivni cilj kazne - zastrašivanje potencijalnih učinilaca, iako su takve kazne u suštini nepravedne. Odgovor na ove primedbe nude teoretičari

⁴ Ignjatović, Đ. (1997). Kriminološko nasleđe. Beograd: Policijska akademija, str. 8-9.

ograničenog konsekvencijalizma (side-constrained consequentialism) koji tvrde da opravdanost kazne, kao što navodi Herbert Hart, "leži u njenim korisnim efektima, ali da traganje za tim ciljevima podleže ograničenjima koja zabranjuju, na primer, namerno kažnjavanje nevine osobe ili prekomerno strogo kažnjavanje krivca". Ova ograničenja se mogu objasniti sa stanovišta teorije retribucije stavom da je nepravedno kazniti nevinu osobu. Onaj ko nije izvršio krivično delo ne bi trebalo da bude kažnjen, a takođe je nepravedno kazniti krivca više nego što zaslužuje. Ovakvo gledište se u teoriji označava kao negativni retributivizam. Autori koji ne prihvataju retributivistička načela dovode u pitanje ovakvo objašnjenje uz ocenu da ne postoji etička povezanost između krivičnog dela i kazne "prema zasluži". Hart predlaže tezu prema kojoj ograničenja štite lične slobode građanina da u okviru krivičnog prava određuje svoju budućnost na osnovu saznanja da samo onaj ko svojevolejno krši zakon može biti kažnjen. Sa stanovišta moralnosti, nijedan prestupnik ne bi trebalo da bude kažnjen više nego što zaslužuje, ali je ponekad dopušteno izricanje kazne koja je blaža nego što je zaslužio. Gornju granicu strogosti kazne određuje pitanje ljudskih prava osuđenog, a donju granicu odnos prema žrtvi krivičnog dela, prema građanima koji poštuju zakon i prema drugim prestupnicima koji su kažnjeni za slična krivična dela⁵. U savremenoj teoriji krivičnog prava se veoma retko mogu naći autori koji zastupaju "čiste" varijante konsekvencijalnih i retributivnih teorija. Umesto toga, značajan uticaj na kaznenu politiku imaju različite forme ovih teorija i njihove kombinacije, tzv. mešovite teorije, koje pokušavaju da prevaziđu nedostatke čistih teorija i premoste razlike među njima. Tako se javljaju: ograničeni konsekvencijalizam, negativni retributivizam, ograničeni retributivizam, retributivni konsekvencijalizam. Neki teoretičari govore o paradoksu kažnjavanja koji proizilazi iz prihvatljivosti suprotstavljenih stanovišta: retributivnog i konsekvencijalističkog. Oni smatraju da se ciljevi ova dva filozofska pravca mogu postići na taj način što se i retributivni i konsekvencijalni kriterijumi postave kao neophodni uslovi za opravdavanje kažnjavanja. Konsekvencijalni kriterijumi se mogu koristiti za opravdanje postojanja institucija, a retributivni za opravdavanje njihovog delovanja; odnosno, konsekvencijalni za uspostavljanje zakonskog okvira kažnjavanja, a retributivni za opravdanje praktične primene zakona⁶. Konsekvencijalne teorije kažnjavanja i penalna praksa zasnovana na njima su obeležile period od završetka drugog svetskog rata, pa sve do kraja 1960-ih godina. U to vreme, retributivne ideje su još uvek imale uticaj na kažnjavanje, a princip negativnog retributivizma (prema kome samo krivac treba da bude kažnjen) je prećutno prihvaćen. Prema konsekvencijalnim teorijama, penalna politika bi trebalo da bude orijentisana u pravcu tretmana i obuke prestupnika, i osnovna rasprava se odnosila na to kojom tehnikom se najbolje može ostvariti popravljanje prestupnika. Neuspeh mnogih programa rehabilitacije, rasprostranjena zabrinutost da su takvi programi podložni različitim administrativnim zloupotrebama i poražavajuća činjenica porasta stope

⁵ Frase, R. (2003). What are the objectives of punishment and what sentences best serve those objectives. dostupno na: <http://www.abanet.org/crimjust/kennedy/richardfrase.pdf>, pristup: 11.02.2016.

⁶ Goldman, A. (1995). Paradox of punishment. U: Simmons, J. i sar. (ur.) Punishment. Princeton: Princeton University Press, str. 30

kriminaliteta, doprineli su smanjenju poverenja u rehabilitaciju. Ovaj proces razbijanja iluzija se mogao i očekivati, jer su tvrdnje pobornika tretmanskog pristupa očigledno bile preuveličane i nerealne. Mali procenat populacije prestupnika je podvrgnut institucionalnom tretmanu, i to u relativno kratkom vremenskom periodu. Teško je bilo očekivati da takve mere mogu imati značajniji uticaj na stopu kriminaliteta, pa čak i dejstvo na pojedinačnog prestupnika. Osim toga, savremeni penalni sistemi su razvili brižljive metode za evaluaciju svoje prakse, tako da se neuspešnost nekog tretmana nije mogla ignorisati. Isti naučni metodi i kriminološko znanje koji su od kaznenih sistema stvorili sisteme za popravljavanje i rehabilitaciju prestupnika, pokazali su da se ti ciljevi u praksi veoma retko postižu. Do sredine 1970-ih, ideja rehabilitacije je došla pod udar kritike, kao i konsekvencijalni pristup uopšte, a pesimističko verovanje da "ništa ne pomaže" (Martinson, 1974) se proširilo brže nego optimizam iz prethodnog perioda. Tokom 1980-ih je došlo do preporoda retributivnih shvatanja o kažnjavanju i jačanje pokreta za prava osuđenika (posebno u SAD), koji je kritikovao tretmanski pristup i sistem neodređenih kazni. Primedba da konsekvencijalni pristup nije uspeo da uvaži moralni status prestupnika je poslužila protiv strategije "selektivnog onemogućavanja" koja je imala za cilj zatvaranje "opasnih" prestupnika na duži vremenski period, dok je istovremeno dopuštala primenu blažih kazni za povremene ili "bezopasne" prestupnike, čak i za isto krivično delo. S obzirom na nepouzdanost tehnika procene, i suviše mnogo "lažnih pozitivnih" pojedinaca koji su pogrešno procenjeni kao opasni prestupnici bilo je podložno primeni kazne zatvora. Međutim, suštinska primedba takvom preventivnom zatvaranju, čak i kada je zasnovano na pouzdanoj proceni, jeste da se ne uvažava moralni status osuđenog. On nije zatvoren zbog onog što je učinio, već zbog onog što bi mogao da učini ukoliko ne bude zatvoren.⁷ Teorija koja je obeležila poslednje dve decenije je teorija limitiranog retributivizma (limiting retributivism) Norvala Morisa (Norval Morris). Moris je pokušao da otkloni jedan od osnovnih nedostataka retributivnih teorija – rigidan princip kažnjavanja prema zaslugi. Kako je u praksi nemoguće odrediti pravu meru zasluge, Moris smatra da se principom zasluge određuje samo opseg kazni koje su dopustive. U okviru "zaslužnih kazni" može se tragati za različitim ciljevima kažnjavanja (onemogućavanje, rehabilitacija, prevencija) ali samo u onoj meri u kojoj je to neophodno u konkretnom slučaju. Taj princip Morris označava kao štedljivost, i on podrazumeva primenu najblaže moguće sankcije. Savremeni penalni diskurs je obojen balansiranjem između konsekvencijalnih i retributivnih ciljeva i pokušajima "pomirenja" ova dva istorijski dijametralno suprotna koncepta, što se odražava i na penalnu politiku i kaznenu praksu. Stavovi o kažnjavanju, koji su ugrađeni u krivičnopravne sisteme, re'ektuju se u penalnoj politici i praksi, ograničavaju i direktno oblikuju uloge i zadatke profesionalaca koji rade u penalnim ustanovama. Konsekvencijalisti smatraju da kažnjavanje doprinosi redukciji kriminala putem zastrašivanja, onemogućavanja ili popravljavanja prestupnika. Primarni cilj krivičnopravnog sistema je da se korišćenjem raspoloživih resursa redukuje kriminal i smanji rizik koji prestupnik predstavlja po

⁷ Duff, A., Garland, D. (1994). Introduction: 'inking about punishment. U: Duff, A., Garland, D. (eds.) A reader on punishment. Oxford: Oxford University Press, str. 10-11.

zajednicu. Jedan od zadataka profesionalaca i, prema ovom shvatanju, trebalo da bude procena rizika prestupnika i upravljanje rizikom. Pored toga, odluke koje se odnose na prioritet, redosled i tempiranje intervencije su pod snažnim uticajem principa koji su ugrađeni u krivičnopravni sistem. Naglasak na zastrašivanju, prevenciji i onemogućavanju podrazumeva stvaranje takvog okruženja u kome će procena i upravljanje rizikom biti od ključnog interesa. Primarni zadatak se odnosi na razvoj postupaka za pouzdano merenje statičkih i dinamičkih faktora rizika. Akcenat se stavlja na procenu opasnosti prestupnika po društvo i uspostavljanje procedura za redukovanje rizika na što ekonomičniji način. Teoretičari konsekvencijalizma dokazuju da kažnjavanje može imati više uticaja na redukciju kriminala od bilo koje druge prakse, i da je to ono što opravdava primenu kazne. Ne postoji, dakle, ništa posebno što izdvaja kaznu u odnosu na druge mere, već se ona samo smatra najefektnijim sredstvom za smanjenje stope kriminala. Pretnja kaznom može da zastraši potencijalnog prestupnika ili odvraća osuđenog od ponovnog vršenja krivičnog dela kako bi izbegao dodatnu patnju. Onemogućavanje prestupnika putem kazne zatvora ili striktno kontrole slobode bi trebalo da spreči njegovo kriminalno delovanje u određenom vremenskom periodu. Popravljanje karaktera prestupnika bi trebalo da redukuje njegovu motivaciju i interesovanje za antisocijalno ponašanje. Kao što je već napomenuto, u novijoj istoriji filozofije kažnjavanja primetan je zaokret (pre svega u američkom krivičnopravnom prostoru) sa konsekvencijalnih ka retributivnim teorijama kažnjavanja. Uobičajna tema među novim retributivistima je da prestupnici treba da dobiju kaznu "prema zaslugi", da treba da budu kažnjeni proporcionalno težini učinjenog krivičnog dela. Von Hirsch smatra da princip proporcionalnosti treba da bude glavna smernica za sankcionisanje i da bi zakonodavci, kreatori kaznene politike, sudije, trebalo da teže ka tome da svaki prestupnik bude kažnjen proporcionalno težini krivičnog dela, kako bi ta kazna izražavala pravi stepen osude.⁸ Retributivisti objašnjavaju da kažnjavanje predstavlja imperativ pravde, zato što građani koji poštuju zakon trpe nepravdu ako se prestupnicima dozvoljava da prođu nekažnjeno ostvarujući nepoštenu korist. U jednom periodu ovakvo objašnjenje je smatrano prihvatljivim, ali je ova verzija retributivizma u novije vreme postala predmet ubedljivih kritika. Centralno pitanje retributivista tiče se značenja i osnove slogana "prema zaslugi". Zašto prestupnici zaslužuju da budu kažnjeni? Na koji način se procenjuje ta "zasluga" i kako se odmerava zaslužena kazna? Kritičari retributivnog koncepta iznose primedbu da u praksi nije moguće postići odgovarajući stepen proporcionalnosti između krivičnog dela i kazne. Pored toga, postoje i drugi principi koji mogu biti u kontaktu sa principom proporcionalnosti, kao što je princip ekonomičnosti. Preterano insistiranje na proporcionalnosti takođe otežava efektivnu primenu alternativnih sankcija. Alternativne sankcije predstavljaju primer kako se u okviru krivičnopravnog sistema mogu kombinovati retributivni i konsekvencijalni ciljevi. Javljaju se tokom 1980-tih kao reakcija na problem prenaseljenosti zatvora, povećanje zatvorske populacije i troškova sistema izvršenja sankcija, ali delom i zbog "sve veće spoznaje da je kazna zatvora kontraproduktivna mera koja više pojačava

⁸ Von Hirsch, A. (2003). *Censure and sanctions*. Oxford: Oxford University Press

nego što smanjuje kriminalne tendencije".⁹ Očigledno je da se alternativne sankcije ne uklapaju u retributivno obrazloženje kažnjavanja, a pojedine u znatnoj meri odstupaju od retributivnog kriterijuma proporcionalnosti. Primera radi, novčana kazna u dnevnim iznosima, čiji je jedan od ciljeva ostvarivanje što ravnomernijeg dejstva na prestupnike različitog materijalnog statusa nije naišla na "topao prijem" u Engleskoj i Velsu, gde je "anatemisana" kao nepravedna i izbačena iz upotrebe. Prema konsekvencijalnim teorijama, primena alternativa kazni zatvora se može posmatrati sa utilitarnog stanovišta kao sredstvo kojim se svrha i ciljevi kažnjavanja postižu uz manje štetnih efekata u odnosu na kaznu zatvora. Novčana kazna je korisna jer se njome osuđenom nameće teret koji se može usklađivati sa težinom prestupa, država nema troškove za njeno izvršenje, a pritom ima korist od naplate kazne. Negativna strana novčane kazne je njeno sporedno dejstvo na lica koja osuđeni izdržava (članovi porodice i sl.) i otežana mogućnost naplate od osuđenog koji nema redovne prihode. Probacija je korisna jer se njenom primenom ne narušavaju socijalni odnosi osuđenog, ima manje stigmatizirajući efekat i manje košta u odnosu na kaznu zatvora. S druge strane, ona ne onemogućava osuđenog da izvrši novo krivično delo. Rad u javnom interesu je po definiciji koristan jer se izvršava u korist neke ustanove ili organizacije iz lokalne zajednice. Ono što je potrebno dokazati je da se primenom alternative kazne zatvora ne povećava rizik po bezbednost društva, da stepen recidiva osuđenih nije veći u odnosu na kaznu zatvora i da, generalno, njeni korisni učinci nadmašuju štetne efekte. Među konsekvencijalnim teoretičarima postoji interesantna diskusija o tome da li prilikom procene pozitivnih i negativnih aspekata kažnjavanja treba uključiti subjektivne elemente, kao što je osećanje osuđenog, njegovo doživljavanje kazne. Činjenica je da se ljudi značajno razlikuju, tako da jedna ista kazna, za isto krivično delo, može imati različito dejstvo na dve različite osobe (pretpostavimo da je jedan senzibilan, a drugi neosetljiv). Neki teoretičari zastupaju stav da je važno samo objektivno objašnjenje i ignorišu subjektivno iskustvo osuđenog. Takve teorije su prema Kolberu (Adam Kolber) osuđene na neuspeh jer ne mogu da opravdaju onu količinu bola koja se nanosi putem kažnjavanja, pa sledstveno tome ne mogu da pruže ni šire objašnjenje o osnovu primene kazne¹⁰. Autor brani tezu da je subjektivno iskustvo kažnjavanja važan faktori iako teoretičari kažnjavanja u velikoj meri ignorišu pitanje na koji način možemo proceniti težinu kazne, i da li breme kazne treba shvatiti u objektivnom smislu (kao deprivaciju slobode), subjektivnom smislu (kao određenu vrstu fizičkog i emocionalnog bola), ili kombinacija jednog i drugog. Ovo pitanje je važno i za penalnu politiku i za kaznenu praksu, jer se u zakonima ne posvećuje dovoljna pažnja razlikama koje postoje u senzibilitetu ljudi. Uvažavanje subjektivnog doživljaja i načina na koji prestupnik doživljava krivični postupak i kaznu može doprineti boljoj individualizaciji kazne i efikasnijem ostvarivanju ciljeva kažnjavanja. Činjenica je da sudije u praksi prilagođavaju kaznu na osnovu sopstvene procene subjektivnog iskustva prestupnika (što je dopušteno i zakonom), ali njihova analiza

⁹ Duff, A., Garland, D. (1994). Introduction: 'inking about punishment. U: Duff, A., Garland, D. (eds.) A reader on punishment. Oxford: Oxford University Press, str. 19.

¹⁰ Kolber, A. (2009). Subjective experience of punishment. Columbia Law Review. 109, 184.

je obično skrivena od očiju javnosti. Iako je teško obaviti pouzdanu procenu pojedinih parametara (senzibilnost osobe, da li neko laže ili ne, da li se iskreno kaje,...), što bi bilo povezano i sa administrativnim problemima i troškovima, to ne znači da ove elemente treba unapred odbaciti. Poznato je da se u nekim oblastima prava (građanske parnice) primenjuju postupci individualne procene iskustava kao što su emocionalni ili fizički bol. Ove teze nisu u suprotnosti sa konsekvencijalnim shvatanjem kažnjavanja i mogu biti prihvaćene u konsekvencijalno zasnovanom kaznenom sistemu, za razliku od retributivnih gledišta koja ovakvu praksu mogu smatrati¹¹ problematičnom. Konsekvencijalisti nemaju obavezu proporcionalnog kažnjavanja i prilikom obavljanja cost-bene analize mogu uzeti u obzir faktor subjektivnog doživljaja kazne osuđenog. Oni ne moraju da teže maksimiziranju kazne; dovoljno je da kreiraju kaznenu politiku koja ima za cilj da nanese onoliko "neprijatnosti" osuđenom koliko je dovoljno za ostvarivanje ciljeva kažnjavanja.

Neki teoretičari koji su podržavali ovaj tradicionalistički pristup su navodili kao glavni razlog pojave kazne lišenja slobode to da se vremenom brutalno kažnjavanje za imovinske presteupe pokazalo kao preterano, a bilo je takođe jasno je smrtna kazna nije odgovarajuća za sitnija imovinska dela, te su sudije zbog toga počele da oslobađaju prestupnike, a poslovni ljudi, uplašeni za svoju imovinu su počeli da opsedaju britanski Parlament da se iznađe neko prikladno rešenje, neki novi način kažnjavanja koji će pomoći da krivci ne izbegnu kažnjavanje. Radikalni kriminolozi su, s druge strane, pokušali da nađu neki dublji razlog pojave kazne lišenja slobode, pa su nastanak te kazne povezali sa uspostavljanjem novog društvenog poretka u XIX veku, koji je raskinuo dotadašnje stege lokalizma, te doveo do porasta gradskog stanovništva i uspostavljanja novog ("kapitalističkog") modela društvenih odnosa. Međutim, i pored brojnih kritika i osporavanja, kazneni zavod je kao institucija duboko ukorenjen u društvo i zbog toga je i opstao do današnjih dana. Kazna lišenja slobode nema realnog osnova za svoju primenu dok se ne stvore jaki državni organi. Ova kazna zahteva dovoljno bogatu materijalnu osnovu društva jer je reč o skupoj krivičnoj sankciji. Lična sloboda kao dobro čoveka mora zauzimati visoko mesto na vrednosnoj skali i svim članovima društva mora biti poznato pravo na ličnu slobodu.

KAZNA ZATVORA – PREDNOSTI I NEDOSTACI

Kazna zatvora predstavlja opšteprihvaćenu krivičnu sankciju u krivičnom zakonodavstvu i sudskoj praksi. Važna uloga kazne lišenja slobode u savremenom sistemu krivičnih sankcija temelji se na očekivanju da sama pretnja kaznom zatvora ima značajno generalno preventivno dejstvo. Nesporno je da je kazna zatvora jedna od najefikasnijih krivičnih sankcija u borbi protiv kriminaliteta ali i nosi brojne negativne posledice po osuđenika i to je jedan od najznačajnijih razloga za merama alterativnog karaktera koje treba da otklone primenu kazne zatvora kako bi se izbegli negativni efekti zatvaranja. U psihološkom pogledu kazna zatvora ima višestruko

¹¹ Vasiljević-Prodanović, D. (2011) Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije, Specijalna edukacija i rehabilitacija, Beograd, Vol. 10, br. 3. str. 512-527.

negativni uticaj na osuđenika zbog mnogobrojnih neprijatnosti. Ograničenje životnih aktivnosti, skučen prostor boravka, ograničenje slobode kretanja se doživljava kao poniženje i degradacija, te ugrožava sopstveno "ja" tih lica. To ima za posledicu gubitak samopouzdanja, dovodi do emocionalne napetosti koju mnoga od tih lica ne mogu da savladaju. Režim koji do sitnica reguliše svaki trenutak osuđenikovog života dovodi do stvaranja nesnosne monotonije, koja opet izaziva sklonost fantazijama, irealnim događajima, kao odbrambenom mehanizmu takvih lica, zbog čega se zatvori s pravom nazivaju "Kraljevstvom opsesije, iluzija i obmana". Takođe, dolazi i do stvaranja ravnodušnosti i otupljivanja intelektualne sfere ličnosti. Osuđenima naročito teško pada prekid veza sa spoljnim svetom, pre svega porodičnih, zatim rodbinskih i prijateljskih. Kod jednih dovodi prvo do teškog šoka, a zatim do emocionalne atrofije, tačnije neke vrste okamenjenosti. Kod drugih opet, zbog slabljenja vere u budućnost i moralne snage, izaziva strah od života na slobodi koji se više ne želi – prizonizam ili institucionalizacija. Pored ovih navedenih, osuđenici su izloženi i brojnim drugim deprivacijama (lišavanjima), kao što su: lišavanje heteroseksualnih odnosa koje izaziva čitav niz seksualnih devijacija, koje se objašnjavaju činjenicom da je zajednica sastavljena od više lica istog pola; nemogućnost korištenja mnogih drugih materijalnih dobara, što posebno teško pada licima koja su naučila da poseduju određen simbol društvenog statusa; lišavanja osećaja sigurnosti, kako zbog napada drugih osuđenika, tako i zbog napetosti u kojoj osuđenici žive da bi bili spremni odupreti se tim napadima. Čitav niz zatvorskih procedura koje znače ponižavanje ličnosti: uniforma, identifikovanje pomoću brojeva, zaključavanje i otključavanje ćelija pri svakom njenom napuštanju i ulasku i sl., snažno deluje na psihu zatvorenika. Kao posledica svih deprivacija javljaju se određeni mehanizmi prilagođavanja zatvorenika na teške uslove zatvorske režime kao što su: bekstvo iz ustanove; psihičko povlačenje; inovacija (pokušaj da se mirnim putem izmene životni uslovi); konformizam; ritualizam; manipulacija.

Novija istraživanja su pokazala da zatvorska izolacija dovodi do psihoze, teških depresivnih stanja, inhibirajuće teskobe, povlačenja u sebe... Takođe, trenutna stanja u penitencijarnim zavodima dodatno pojačavaju ovaj negativan uticaj kazne zatvora na psihičko stanje zatvorenika. U društvenom pogledu, negativan uticaj kazne zatvora se ogleda kroz probleme sa kojima se susreće prvenstveno porodica osuđenog lica¹². U prethodnom izlaganju navedeni su brojni argumenti protiv kazne zatvora, istučući njene negativne efekte. Međutim, kazna zatvora je u našem zakonodavnom sistemu jedna veoma važna sankcija i nije opravdano mišljenje da se ona mora, po svaku cenu, zameniti alternativnim merama. Postavlja se pitanje šta sa onim krivičnim delima kod kojih alternativne mere nemaju svrhe, ili šta sa učiniocima na koje alternativne mere nemaju uticaja ili onim koji su se oglušili na

¹² Podaci govore da se brakovi bez dece osuđenih lica razvode u 70% slučajeva. Takođe, izaziva emocionalne probleme kod dece, koji su posledica odnosa sredine prema osuđenom licu i članovima njegove porodice. Još od samoga nastanka kazne zatvora u javnom mnjenju, tj. u jednom značajnom delu javnog mnjenja, se formirao stav da je lišenje slobode samo po sebi nečasno i da je sam dodir sa kaznenom ustavonom beleg koji nanosi ljagu za celi život. Time se ne samo otežava povratak osuđenih lica u društvo, nego se prenosi i na članove njihovih porodica. Absurd je to što se nečasnim ne smatra sâmo krivično delo, nego upravo izdržavanje kazne zatvora.

alternativne mere? Kazna zatvora mora da ostane kao samostalna sankcija u našem zakonodavstvu, jer u slučaju da alternativne sankcije nemaju uticaja na učinioca krivičnog dela, onda će po sili zakona doći do primene kazne zatvora sa svim njenim negativnim efektima po učinioca. Neki bi rekli da ovo nema smisla, te da je neetično, ali ako se pogleda, kada već alternativna sankcija koja nastoji da zaštiti određeno lice od svih štetnih efekata kazne zatvora izgleda da ne dotiče to lice, pa se ono ogлуši na nju i ponovo izvrši krivično delo, ili ga ne izvrši, ali se jednostavno ogлуši na izvršenje alternativne sankcije, onda je logično da to lice čak zasluđuje da ga pogode svi negativni efekti koje kazna zatvora nosi sa sobom. Pored ovih navoda, postoje krivična dela za koja nema adekvatnije sankcije od kazne zatvora. Takođe, postoje učinioci krivičnih dela, koji radi sigurnosti društva i javnog mnjenja moraju da budu uklonjeni iz društva, a s obzirom da smo izašli iz srednjeg veka i ušli u doba humanih odnosa, tako da smo smrtnu kaznu izbacili iz krivičnog zakonodavstva, jedino pravedno rešenje je kazna zatvora. Iako sve zemlje sveta danas teđu ka tome da kaznu zatvora zamene njenim alternativama, preovladavaju mišljenja da će ova sankcija opstati u krivičnom zakonodavstvu, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što je duboko ukorenjena u tradiciju krivičnog zakonodavstva i što se u velikom broju slučajeva pokazala kao adekvatna sankcija za određena krivična dela i određene tipove učinioca krivičnih dela. Svrhu izvršenja zatvorske kazne treba posmatrati u kontekstu opšte svrhe krivičnog sankcionisanja i svrhe kažnjavanja. Opšti cilj propisivanja i izricanja krivičnih sankcija jeste suzbijanje ponašanja kojima se povređuju ili ugrođavaju vrednosti zaštićenim zakonodavstvom, pri čemu kažnjavanje ima za cilj sprečavanje počinioca da vrši krivična dela, uticati na njega da u budućnosti ne vrši krivična dela, uticanje na druge da ne čine krivična dela, jačanje morala i učvršćivanje obaveze poštovanja zakona. Svrha izvršenja kazne zatvora jeste usvajanje društveno prihvatljivih vrednosti od strane osuđenog lica, primenom savremenih vaspitnih mera, s ciljem lakšeg uključivanja u uslove života posle izdržane kazne, kako ubuduće to lice ne bi činilo krivična dela.

ZAKLJUČAK

Kazna lišenja slobode predstavlja opšteprihvaćenu krivičnu sankciju u savremenom krivičnom zakonodavstvu. Uloga kazne zatvora u savremenom sistemu krivičnih sankcija temelji se na očekivanju da sama pretnja kaznom zatvora ima značajno generalno preventivno dejstvo. Svakako da je kazna zatvora jedna od najefikasnijih krivičnih sankcija u borbi protiv kriminaliteta, ali ona proizvodi brojne negativne posledice po zatvorenika, njegovu porodicu i užu socijalnu sredinu. To je jedan od najznačajnijih razloga za iznalaženje sankcije i mere alterativnog karaktera koje treba da otklone primenu kazne zatvora kako bi se izbegli negativni efekti zatvaranja. U psihološkom pogledu kazna zatvora ima višestruko negativni uticaj na osuđenika zbog mnogobrojnih neprijatnosti. Ograničenje životnih aktivnosti, skućen prostor boravka, ograničenje slobode kretanja se doživljava kao poniženje i degradacija, te ugrođavanje sopstvenog "ja" tih lica. To ima za posledicu gubitak samopouzdanja i dovodi do emocionalne napetosti koju mnoga od tih lica ne mogu da savladaju.

Često se pod hipotekom neophodnosti preduzimanja energičnih mera u sprečavanju kriminaliteta preduzimaju ishitrene i nedovoljno izučene mere u reformisanju krivičnog zakonodavstva. Ishitrena rešenja, po pravilu, dovode do neuspešnih reformi pravosuđa- koja je često divergentna u odnosu na reformu zakonodavstva. Sve se to odražava na neefikasnost pravosuđa, slabe rezultate u prevenciji kriminaliteta, slabe rezultate u ostvarenju ciljeva kažnjavanja i, na kraju, do visokog procenta recidivizma u vršenju krivičnih dela. Kao posledica takvog stanja došlo je do odustajanja od ideje rehabilitacije, a istovremeno došlo je do jačanje zahteva za efikasnijom primenom zakona i strožem kažnjavanju što dovodi do nesigurnosti i javnog stava ogorčenosti i ljutnje, umesto racionalno shvaćene humanosti i rehabilitacije prestupnika.

LITERATURA

- (1) Duff, A. (2001). *Punishment, Communication and Community*. New York: Oxford University Press, str. 3
- (2) Duff, A., Garland, D. (1994). Introduction: 'inking about punishment. U: Duff, A., Garland, D. (eds.) *A reader on punishment*. Oxford: Oxford University Press, str. 19.
- (3) Durkheim, E. *Forms of social solidarity - Repressive Solutions and Mechanical Solidarity* in: *Selected writings*, Cambridge University Press, ed. Anthony Giddens, p.123-138.
- (4) Frase, R. (2003). What are the objectives of punishment and what sentences best serve those objectives. dostupno na: <http://www.abanet.org/crimjust/kennedy/richardfrase.pdf>, pristup: 11.02.2016
- (5) Fuko, M. (1990) *Kazneno društvo*, u: *Predavanja*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1990. godine, str. 25-39.
- (6) Goldman, A. (1995). Paradox of punishment. U: Simmons, J. i sar. (ur.) *Punishment*. Princeton: Princeton University Press, str. 30
- (7) Ignjatović, Đ. (1997). *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija, str. 8-9.
- (8) Kant, I. (2008) *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta., str. 86
- (9) Kolber, A. (2009). Subjective experience of punishment. *Columbia Law Review*. 109, 184.
- (10) Kolber, A. (2009). Subjective experience of punishment. *Columbia Law Review*
- (11) Mathiesen, T. (1994) General Prevention as Communication, *A Reader on Punishment*, ed. by A. Duff & D. Garland, Oxford, str. 230.
- (12) Milutinović, M. (1977) *Penologija*, Beograd: Savremena administracija.
- (13) Stojanović, Z. (2011) Preventivna funkcija krivičnog prava, *CRIMEN (II)* 1,
- (14) Vasiljević-Prodanović, D. (2011) Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Beograd, Vol. 10, br. 3. str. 512-527.
- (15) Von Hirsch, A. (2003). *Censure and sanctions*. Oxford: Oxford University Press

ETHICAL AND LEGAL ASPECTS OF PUNISHMENT AND IMPRISONMENT

The paper deals with a prison sentence in contemporary society, its impact on crime prevention, the advantages and disadvantages of the penalty and liberty

deprivation effects. The paper also provides an overview of different imprisonment and punishment understandings through the historical prism, with special emphasis on contemporary ethical-legal interpretation of the sentence and punishment. The author argue that nothing in particular stands out the punishment in relation to the other measures, but it is only considered the most effective means to reduce crime rates. In order to avoid further suffering, the threat of punishment can deter potential offenders and convicted of repeat commission. Disabling offenders by imprisonment or strict control of freedom, should prevent the criminal activities within a certain time period. The important role of prison sentence in contemporary system of criminal sanctions is based on the expectation that the mere threat of imprisonment has significant general preventive effect. It is indisputable that a prison sentence is one of the most effective criminal sanctions in the fight against crime. In the other hand, prison sentence carries many negative consequences for the convicted person, and this is one of the most important reasons for the alternative measures which should remove negative effects of the prison sentence.

KEY WORDS: prison sentence / prevention / punishment / ethical- legal interpretation / retribution / rehabilitation

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 119-136
Pregledni naučni rad
UDK: 343.541/.546(497.11)
364-787.7/.8

KRIVIČNOPRAVNI I KRIMINOLOŠKI ASPEKTI SEKSUALNOG NASILJA U REPUBLICI SRBIJI*

Nikola Vujičić*

Predmet ovog rada su krivičnopравни i kriminološki aspekti seksualnog nasilja, sa osvrtom na krivično delo silovanja i krivično delo nedozvoljene polne radnje. U prvom delu rada, dat je osvrt na krivična dela protiv polne slobode, odnosno na novine na međunarodnom planu, u kontekstu Istanbulske konvencije. Drugi deo rada, ujedno i najopširniji, posvećen je analizi statističkih podataka, odnosno komparaciji ovog oblika kriminaliteta u pojedinim evropskim državama, na osnovu podataka koji su objavljeni u poslednjem, petom izdanju Evropskog izvornika. U ovom delu rada, dat je i pregled aktuelne sudske prakse iz koje je uočljivo na koji način najviši sudovi u Republici Srbiji rešavaju pojedina sporna pravna pitanja. Viktimološkoj analizi, posvećen je poslednji deo rada, u kome je ukazano formalne i neformalne načine pružanja pomoći i podrške žrtvama seksualnog nasilja.

Osnovni cilj rada je da se da prikaz trenutnog stanja u Republici Srbiji, odnosno da se ukaže na osnovne probleme sa kojima se sudska praksa, ali i žrtve seksualnog nasilja, susreću. Takođe, komparativni pristup, omogućava da se sagledaju razmere ovog oblika nasilja na evropskom kontinentu, kao i da se sagledaju trendovi u pogledu vršenja seksualnih delikata.

KLJUČNE REČI: seksualni delikti / seksualno nasilje / statistika / sudska praksa / prevencija

* Ovim radom, zaokružena je autorova analiza seksualnih delikata, iz ugla krivičnopравnih i kriminoloških nauka, odnosno rad predstavlja celinu sa radom koji je objavljen u Zborniku br. 2/2015.

* E-mail: nikola.vujicic.law@gmail.com

1. UVOD

Seksualno nasilje je tema o kojoj je dosta pisano, a o kojoj je uvek moguće iznova raspravljati. Posmatrano sa naučne tačke gledišta, razlozi su višestruki, počev od vođenja stalnih rasprava u pogledu pola pasivnog subjekta, odnosno pola žrtve, zatim pogodnih mogućnosti za stvaranje sekundarne i tercijarne viktimizacije, te odnosa učinioca i žrtve, kao i doprinosa žrtve izvršenju krivičnog dela. Krivično delo silovanja i sa njim povezana krivična dela, koja se u kriminologiji označavaju kao seksualni delikti, ubrajaju se u grupu tzv. tradicionalnih (klasičnih) oblika nasilničkog kriminaliteta.

Premda krivična dela protiv polne slobode, kako ih označava zakonodavac Republike Srbije, prema podacima iz zvaničnih evidencija, predstavljaju nisko zastupljenu grupu u strukturi kriminaliteta, univerzalno je i konzistentno da su mnogi njihovi aspekti komplikovani i teški - teške su posledice koje pogađaju žrtve, žrtve se teško odlučuju da prijave viktimizaciju nastojeći da izbegnu skoro sigurne dopunske negativne efekte, teško je njihovo dokazivanje, a na učinioce ovih delikata, kako stvari za sada stoje, malo šta deluje sa zadovoljavajućim specijalno-preventivnim učinkom (Đorđević, Simeunović-Patić, 2015:228).

Krivično delo silovanja, kao centralno krivično delo, poslednjih godina karakteriše proces redefinicije i mada više nije sporno da žrtva (pasivni subjekt) može biti bilo koja osoba, bez obzira na pol, Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i domaćeg nasilja (CETS No.210) od 11. maja 2011. godine, otvara nova pitanja u pogledu razgraničenja krivičnog dela silovanja sa krivičnim delom nedozvoljene polne radnje, ali i pitanja (ne)postojanja pristanka žrtve.

Najčešće žrtve seksualnog nasilja su žene, a opšteprihvaćeno stanovište je da deca, adolescenti i mlađa punoletna lica predstavljaju posebno ranjivu kategoriju i u vezi sa njihovom zaštitom od ovog oblika nasilja, na međunarodnom planu je donet niz propisa kojima se štite njihova prava, u toku i po završetku krivičnog postupka. U ovom radu, biće analizirani podaci koji se odnose na punolotne učinioce krivičnih dela protiv polne slobode, te pomoć i podrška koju društvo pruža žrtvama seksualnog nasilja.

1.1. Uticaj (seksualnog) morala na krivično pravo

Ukoliko se sagledaju prvi zakonski tekstovi koji su do danas sačuvani¹, vidljivo je da je krivično pravo oduvek reagovalo na seksualno nasilje, međutim, ono što je karakteristično za krivična dela protiv polne slobode, jeste činjenica da je dugo vremena osnovni problem bio postaviti granicu između dozvoljenog i kriminalnog. U

¹ Zbornici klinopisnog prava, poput Ur-Namuovog zakonika koji je donet oko 2100. godine pre nove ere ili Hamurabijevog zakonika donetog oko 1720. godine pre nove ere (Avramović, Stanimirović, 2010:77-79).

pogledu razgraničenja dozvoljenog i zabranjenog ponašanja, neophodno je sagledati odnos morala (preciznije: polnog morala²) i prava. Moral je dvostruko značajan u cilju sprečavanja vršenja seksualnih delikata. Sa jedne, vanpravne strane, seksualno nasilje je samo po sebi zlo i mimo normi krivičnog prava, te kao takvo, podložno je osudi od strane društvene zajednice. U navedenom smislu, čovek kao društveno biće svojim ponašanjem u seksualnoj sferi se mora kretati u okvirima očuvanja moralnih osećanja koja imaju društvenu vrednost, a u funkciji su zaštite i dostojanstva čoveka (Memedović, 1988:17). Sa druge - pravne strane, iako u pravu Republike Srbije nema više inkriminacija čiji je isključivi osnov zaštita seksualnog morala, seksualni moral i njegova zaštita i dalje imaju značajnu ulogu kao dodatni razlozi za inkriminisanje, za određivanje širine kriminalne zone, ili pak za primenu određenih inkriminacija (Stojanović, Delić, 2015:66). Budući da norme seksualnog morala, same po sebi, ne mogu biti objekt krivičnopravne zaštite³, u domaćoj literaturi se obično navodi da je grupni zaštitni objekt kod krivičnih dela protiv polne slobode - *pravo na seksualno samoopredeljenje* (Delić, 2014:37).

1.2. Normativni aspekt

Tradicionalno, kada je reč o krivičnim delima koja spadaju u grupu tzv. seksualnih delikata, krivično delo silovanja zauzima centralno mesto, kao najteže krivično delo iz navedene grupe krivičnih dela. U važećem KZ RS, glavom XVIII su obuhvaćena navedena krivična dela, a zakonodavac ih je nazvao krivičnim delima protiv polne slobode. Pored krivičnog dela silovanja, propisan je i niz drugih krivičnih dela kojima se štiti pravo na seksualno samoopredeljenje.⁴ Posmatrajući uporedno zakonodavstvo, krivično delo silovanja je inkriminisano u svim zakonicima i upravo zbog toga, ono spada u grupu krivičnih dela koja se označavaju kao *mala in se*.

Zakonska definicija silovanja, koja glasi: "*Ko prinudi drugog na obljubu ili sa njom izjednačen čin upotrebom sile ili pretnjom da će neposredno napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica, kazniće se zatvorom od tri do dvanaest*

² O seksualnom moralu na primer, F. von List kaže: "da je to apsolutna i nepromenljiva pojava, a da je promenama jedino podložan stav države prema potrebi inkriminisanja moralnih povreda". Slično navedenom, T. Živanović navodi da polni moral "obuhvata predstave društva o dopuštenom držanju u polnom pogledu praćene osećanjima moralne vrednosti" (cit. prema: Memedović, 2015:10).

³ Na ovo razgraničenje, u domaćoj literaturi je ukazivano i mnogo ranije. Vid. npr: M. Čubinski (1934), *Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika*. Beograd:Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon Beograd, str. 461.

⁴ Pored krivičnog dela Silovanja (čl. 178) i krivičnog dela Nedoovoljene polne radnje (čl. 182), a koja predstavljaju predmet ovog rada, zakonodavac je u okviru glave XVIII propisao i sledeća krivična dela: Obljuba nad nemoćnim licem (čl. 179), Obljuba sa detetom (čl. 180), Obljuba zloupotrebom položaja (čl. 181), Podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (čl. 183), Posredovanje u vršenju prostitucije (čl. 184), Prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskorišćavanje maloletnog lica za pornografiju (čl. 185), Navođenje maloletnog lica na prisustvovanje polnim radnjama (čl. 185a), Iskorišćavanje računarske mreže ili komunikacije drugim tehničkim sredstvima za izvršenje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu (čl. 185b). U pogledu pobrojanih krivičnih dela, vid. više npr. Stojanović, Z. (2012) *Komentar krivičnog zakonika*, Beograd: Službeni glasnik; Delić, N. (2014) *Nova rešenja u posebnom delu Krivičnog zakonika Srbije*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

godina"⁵ otvara niz pitanja koja mogu biti problematična u praksi, poput pitanja definisanja obljube i sa njom izjednačenog čina, elementa prinude (sile ili pretnje) odnosno njenog intenziteta i sl. Ne ulazeći u dublju analizu ovih elemenata, smatramo da je podjednako važno (ako ne i važnije) ukazati na regulativu u ovoj oblasti, koja je doneta na nivou Saveta Evrope, a koja bi prilikom nekih narednih izmena nacionalnog krivičnog zakonodavstva, mogla imati i nužne konsekvence na (re)definisanje pojedinih krivičnih dela iz grupe krivičnih dela protiv polne slobode.

Na nivou Saveta Evrope, 11. maja 2011. godine, doneta je Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i domaćeg nasilja (CETS No.210) - tzv. Istanbulska konvencija⁶ koju je do sada ratifikovala 21 članica Saveta Evrope. Republika Srbija je navedenu konvenciju potpisala 4. aprila 2012. godine, a Narodna skupština je 31. oktobra 2013. godine usvojila Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.⁷

Kada je reč o seksualnom nasilju (uključujući silovanje), čl. 36 Istanbulske konvencije decidno predviđa sledeće obaveze za države potpisnice:

1. Strane se obavezuju da preduzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i obezbede da sledeći vidovi namernog ponašanja budu inkriminirani:

a) vaginalna, analna ili oralna penetracija seksualne prirode na telu drugog lica bez njenog, odnosno njegovog pristanka, korišćenjem bilo kog dela tela, odnosno predmeta;

b) druge seksualne radnje sa licem bez njenog, odnosno njegovog pristanka;

c) navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji sa trećim licem bez njenog, odnosno njegovog pristanka.

2. Pristanak mora da bude dobrovoljan i nastao kao ishod slobodne volje lica procenjene u kontekstu datih okolnosti.

3. Strane se obavezuju da preduzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i obezbede da se odredbe iz stava 1. ovog člana, takođe, primenjuju na dela učinjena nad bivšim, odnosno sadašnjim supružnicama ili partnerkama u skladu sa domaćim propisima.

Strogim tumačenjem citiranog teksta Istanbulske konvencije, proizlazi da je radnja (odnosno način) izvršenja krivičnog dela silovanja znatno proširena, jer je jasno propisano da penetracija seksualne prirode može biti učinjena korišćenjem "bilo kog dela tela, odnosno predmeta". Ovo dovodi u pitanje razgraničenje krivičnog dela silovanja iz čl. 178 KZ RS i krivičnog dela nedozvoljene polne radnje iz čl. 182 KZ RS.

⁵ čl. 178 st. 1 KZ RS

⁶ Tekst konvencije je dostupan na zvaničnom sajtu Saveta Evrope:

<http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e>, stranici pristupljeno: 21.5.2016. godine.

⁷ Zakon je objavljen u Službenom glasniku RS - Međunarodni ugovori, broj 12/13.

Definišući nedozvoljene polne radnje, zakonodavac ih dovodi u vezu sa krivičnim delima iz čl. 178 do čl. 181 KZ RS (odnosno sa sledećim krivičnim delima: silovanje, obljuba nad nemoćnim licem, obljuba sa detetom i obljuba zloupotrebom položaja) s tim da je jedina razlika u tome što je umesto obljube ili sa njom izjednačenog čina, radnja izvršenja *neka druga polna radnja*.⁸ Nekom drugom polnom radnjom, više se ne bi mogla smatrati penetracija predmetom u vaginalni ili analni otvor, već bi se takva penetracija, u kontekstu Istanbulske konvencije, imala smatrati sa *obljubom izjednačenim činom*, odnosno takvom radnjom bi bili ostvareni svi bitni elementi bića krivičnog dela silovanja iz čl. 178 KZ RS.⁹

Pored navedenog razgraničenja, u praksi može biti sporna i primena odredbe iz čl. 36 st. 1 tač. 3 Konvencije, kojom je propisano da se država obavezuje da inkriminiše i "*navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji*". Budući da ovakvo ponašanje nije kažnjivo prema važećim odredbama KZ RS, u nekim narednim izmenama, trebalo bi uvesti i takvu inkriminaciju.¹⁰ Ovakvo rešenje bi moglo biti kritičkivano jer, ukoliko se sagledaju opšte odredbe krivičnog zakonodavstva, kao oblik saučesništva nije predviđena mogućnost kažnjavanja za "*navođenje drugog na pokušaj*". Jedina sličnost, uočava se sa podstrekavanjem, kod koga je kažnjivo "*umišljajno podstrekavanje na izvršenje krivičnog dela*".¹¹ Naravno, uz znatnu razliku između pokušaja i izvršenja.

2. PODACI O SEKSUALNOM NASILJU U REPUBLICI SRBIJI

2.1. Statistički pregled prijavljenog i presuđenog kriminaliteta za period 2010-2014. godine

Republički zavod za statistiku - RZS, sredinom jula meseca 2015. godine, objavio je saopštenja, odnosno predstavio podatke o kriminalitetu punoletnih učinilaca krivičnih dela, kojom analizom su obuhvaćeni i podaci o krivičnim delima protiv polne slobode za period od pet godina (*2010 - 2014. godine*).

Prijavljeni kriminalitet: Krivična dela protiv polne slobode, procentualno posmatrano, i u Republici Srbiji učestvuju veoma nisko u strukturi kriminaliteta sa oko 0,5% u odnosu na ukupan broj podnetih krivičnih prijava, ili sa oko 0,7% kada je reč o licima koja su optužena za izvršenje nekog od krivičnih dela protiv polne slobode. Najveći broj prijavljenih seksualnih delikata, odnosno nekog od krivičnih dela protiv polne slobode, bio je 2011. godine i iznosio je ukupno 414 podnetih krivičnih prijava (0,5% u odnosu na sva prijavljena krivična dela 2011. godine) dok je najmanji broj prijava bio 2014. godine, odnosno ukupno 252 podnete krivične

⁸ čl. 182 KZ RS

⁹ Suprotno, npr: Stojanović, Delić, 2015: 84-85.

¹⁰ Slično je učinjeno 2009. godine, prilikom izmena KZ RS, kada je propisano novo krivično delo - navođenje maloletnog lica na prisustvovanje polnim radnjama (vid. čl. 185a KZ RS).

¹¹ čl. 34 KZ RS

prijave (0,4% u odnosu na sva prijavljena krivična dela 2014. godine).¹² Ukoliko se u kontekst posmatranja stave pojedina krivična dela iz grupe krivičnih dela koja su u KZ RS označena kao krivična dela protiv polne slobode, primetno je da krivično delo silovanja, iako centralno u ovoj grupi, nije ujedno i najčešće vršeno krivično delo. U 2014. godini, od ukupnog broja podnetih krivičnih prijava protiv punoletnih lica za vršenje nekog od krivičnih dela protiv polne slobode, nešto manje od 24% je podneto za vršenje krivičnog dela silovanja (od 252 krivične prijave, 60 se odnosi na navedeno krivično delo) dok je najveći broj krivičnih prijava - 119, podneto zbog postojanja osnovane sumnje da je izvršen neki od oblika krivičnog dela nedozvoljene polne radnje, što procentualno čini 47%.

Presuđeni kriminalitet: Kada se posmatra presuđeni kriminalitet u određenom periodu, primetno je da je ukupan broj osuda znatno niži u odnosu na ukupan broj optuženja. Ova karakteristika, uočljiva je kod svih krivičnih dela i može se reći da je to logičan sled, budući da deo krivičnih prijava (kojih ujedno bude i najviše) bude odbačen, deo je podnet protiv NN lica, koja nikada ne budu otkrivena, a u nekim slučajevima, bilo da se radi o krivičnim prijavama ili optuženjima, dolazi do zastarelosti ili jednostavno ne bude dovoljno dokaza iz kojih bi se mogao izvesti zaključak da je određeno lice izvršilo krivično delo koje mu je stavljeno na teret.

Najveći broj osuđenih lica - 244, za neko od krivičnih dela protiv polne slobode, bio je 2012. godine, dok je taj broj bio najmanji 2010. godine, kada je osuđeno ukupno 164. lica. U poslednjoj posmatranoj godini (2014.), kao najčešća sankcija, izricana je kazna zatvora - u 183 slučajeva, zatim uslovna osuda - u 47 slučajeva, novčana kazna - u 10 slučajeva, vaspitna mera u jednom slučaju, dok je samo jedno lice oglašeno krivim, a oslobođeno od kazne. Zanimljivo je istaći da je za krivično delo silovanja, kao najteže krivično delo protiv polne slobode, od ukupno 73 osuda, u čak 70 slučajeva sud izrekao kaznu zatvora, u dva slučaja uslovnu osudu, a samo u jednom slučaju vaspitnu meru.

2.2. Komparacija kriminaliteta

Na početku prošlog veka velikan američke i svetske kriminologije Sheldon Glueck, dao je snažan podsticaj komparativnom proučavanju zločina tvrdeći da bez njega nema ni razumevanja sličnosti i razlika u delovanju činilaca koji vode u zločin, a ni sagledavanja prediktivnih faktora i efekata preventivnih i tretmanskih programa (prema: Ignjatović, 2013:1). Čini se da od tada, modernu kriminologiju ne možemo zamisliti bez primene komparativnog metoda. Za razliku od nekih ranijih perioda, kada je pristup određenim podacima o kriminalitetu (pogotovo podacima izvan matiče države istraživača) bio ograničen ili gotovo nemoguć, poslednjih decenija ova problematika je relativizovana, budući da države učestvuju u projektima kojima je upravo cilj da se, kroz dostupnost podataka i komparativnu analizu, lakše sagledaju podaci o stanju kriminaliteta. Ukoliko se posmatraju evropske države,

¹² http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/80/71/SK12_192_srb-punoletni-2014.pdf, stranici pristupljeno 25.7.2015. godine.

najkompletnija publikacija koja omogućava uvid u stanje kriminaliteta jeste Evropski izvornik o kriminalitetu i statistici krivičnog pravosuđa - *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* (u nastavku: Evropski izvornik).¹³ U poslednjem, petom izdanju Evropskog izvornika, koji je objavljen 2014. godine, obuhvaćeni su podaci za većinu evropskih država, a posmatrani period je od 2007-2011. godine.¹⁴

Kada je reč o seksualnim deliktima, u Evropskom izvorniku su podeljeni na tri celine i to: *seksualni napadi* (u KZ RS su to inkriminacije iz čl. 181 - obljuba zloupotrebom položaja i čl. 182 - nedozvoljene polne radnje) zatim *silovanje* (u KZ RS inkriminacija iz čl. 178 - silovanje) i najzađ *seksualna zloupotreba dece* (u KZ RS inkriminacije iz čl. 180 - obljuba sa detetom i čl. 185a - navođenje maloletnog lica na prisustvovanje polnim radnjama). Imajući u vidu predmet rada, biće analizirani podaci za seksualne napade i silovanje.¹⁵

Podaci o izvršenim krivičnim delima: Ukoliko se posmatra ukupan broj izvršenih krivičnih dela na 100.000 stanovnika, primetno je da u periodu od 2007-2011. godine ne postoje veća odstupanja, odnosno srednja stopa kod seksualnih napada iznosi 31-33, dok kod silovanja stopa iznosi 11-12, u zavisnosti od posmatrane godine. *Seksualni napadi* - u poslednjoj posmatranoj godini, najviša stopa je zabeležena na Islandu - 89, dok su najniže stope zabeležene u Albaniji i Jermeniji - 2. Zemlje sa najvišom stopom (preko 50) su skandinavske zemlje, zatim Belgija, Francuska, Švajcarska i Velika Britanija (Engleska i Vels, Irska i Škotska) dok su države sa nižom stopom, pored Albanije i Jermenije, Turska, Grčka, Poljska, Hrvatska, Kipar, Bugarska (ispod 10). Republika Srbija, sa stopom 7, spada među najniže u Evropi. *Silovanje* - najviša stopa, zabeležena je u Švedskoj - 69, dok su najniže, kao i u slučaju seksualnih napada, zabeležene u Jermeniji i Albaniji (ispod 1). U čak 12 država (Albanija, Austrija, Bugarska, Danska, Estonija, Rusija, Srbija i dr.) primetan je trend opadanja za +20%, dok je u 11 država (Kipar, Finska, Irska, Malta, Portugal i dr.) primetan trend porasta za +10%. Republika Srbija i u ovoj kategoriji, sa oko 1,1 u 2011. godini, spada u zemlje sa najnižom stopom vršenja krivičnog dela silovanja, sa trendom opadanja od 23% Ipak, važno je napomenuti da, iako je primetan trend opadanja vršenja silovanja, u periodu od 2007-2011. godine, u Republici Srbiji postoji porast vršenja seksualnih napada od 19%.

Stope prijavljenih učinilaca: Seksualni napadi - Srednja stopa u periodu od 2007-2011. godine iznosi oko 15,5. U poslednjoj posmatranoj godini, najviša stopa po

¹³ Poslednje izdanje Evropskog izvornika, dosuptno je na internet stranici: http://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/nEg1vtgIp/Final_Sourcebook_Bilgi.pdf, stranici pristupljeno: 28.5.2016. godine.

¹⁴ U 5. izdanju Evropskog izvornika, po prvi put su navedeni podaci i za Republiku Srbiju, što znatno olakšava komparativnu analizu podataka. U tom smislu, važno je napomenuti da, iako u 4. izdanju Evropskog izvornika, nema podataka o stanju kriminaliteta za Republiku Srbiju, komparativna analiza podataka je dostupna u monografiji *Komparacija kriminaliteta i kaznene reakcije: Srbija-Evropa* (Ignjatović, 2013). Postojanje navedene monografije, omogućava lakšu komparaciju podataka za period od 2003-2007. godine.

¹⁵ Detaljni podaci i metodologiji, načinu prikupljanja podataka, te eventualnim specifičnostima pojedinih zakonodavstava, dostupni su u samom Evropskom izvorniku.

ovom kriterijumu je bila u Švajcarskoj (42,8) a najniža u Albaniji (1,7). Srbija sa stopom od 5,4 se ubraja u države sa najnižom stopom, pored Albanije, Bugarske i Poljske, dok Švajcarsku, Francusku i Finsku karakteriše visoka stopa. *Silovanje* - Srednja stopa u posmatranom periodu iznosi oko 4,9, a u poslednjoj posmatranoj godini najviša je bila u Austriji (14,3) a najniža u Gruziji (0,7). Kao i u slučaju seksualnih napada, zemlje sa visokom stopom su Švajcarska, Francuska i Finska. Srbija sa stopom od 1,2, ubraja se u države sa najnižom stopom, a u tu grupu spadaju i Slovačka, Slovenija, Hrvatska i Bugarska. Za Republiku Srbiju, karakterističan je trend opadanja i to kod seksualnih napada za 2%, a kod silovanja za čak 21%.

Stope osuđenih lica: Seksualni napadi - Srednja stopa osuđenih lica u periodu od 2007 - 2011. godine iznosi oko 5,2. Najviša stopa osuđenih lica u 2011. godini zabeležena je u Velikoj Britaniji (Engleska i Vels) - 10,6, a najniža u Albaniji - 0,7. Republika Srbija, sa stopom od 3,1 se ubraja u zemlje sa nižom stopom i po ovom kriterijumu, primetan je trend opadanja od 6%. *Silovanje* - Srednja stopa u posmatranom periodu iznosi 1,7, a u 2011. godini najviša stopa je zabeležena u Litvaniji (8,7) dok je najniža u Jermeniji (0,2). Republika Srbija, sa stopom od 0,9 i u ovom slučaju se ubraja u zemlje sa nižom stopom, sa приметnim trendom opadanja od 12%.

2.3. Pregled aktuelne sudske prakse

Savremeniji pristup koji je naš zakonodavac prihvatio, propisujući krivično delo silovanje iz čl. 178 KZ RS, uticao je na proširivanje kriminalne zone, kako u odnosu na pol učinioca i pasivnog subjekta, tako i u pogledu radnje izvršenja. U pokušaju da se preciznije odredi, na primeru radnje krivičnog dela silovanja, šta bi to mogao biti drugi "čin izjednačen sa obljubom", nije moguće dati sasvim pouzdan odgovor. Naime, teško je potpuno isključiti mogućnost da kao takve radnje budu smatrane i penetracije predmetima u polne organe žrtve ako su preduzete radi zadovoljavanja polnog nagona (iako zadovoljavanje polnog nagona nije obeležje zakonskog biča krivičnog dela silovanja). Kada bi ovakve radnje trebalo smatrati radnjom silovanja, a kada nedozvoljenom polnom radnjom, trebalo bi ceniti prema okolnostima konkretnog slučaja. Pri tome je neizbežno da se, uz objektivne kriterijume vezane za način polnog iskorišćavanja (okolnosti da li je ili nije došlo do penetracije, da li je nedozvoljena polna radnja preduzeta na telu žrtve ili njenim dodirivanjem i slično) i ustanovljenje odgovarajućeg umišljaja učinioca, utvrdi i jačina povređivanja zaštitnog objekta, tj. u kojoj je meri, u konkretnom slučaju žrtva bila polno iskorišćena (Mrvić-Petrović, 2006). Odgovor na navedena, kao i sva druga problemska pitanja, trebalo bi da da sudska praksa, a u nastavku će biti dat kratak pregled aktuelne sudske prakse.

Nepostojanje odbrambenih povreda na telu oštećenog lica, ne mora nužno značiti da su izostale *sila i pretnja*, odnosno da nisu ostvareni svi elementi koji su potrebni da bi se određeno ponašanje - radnja, moglo kvalifikovati kao silovanje ili neko drugo kažnjivo delo iz grupe krivičnih dela protiv polne slobode. Ovakav stav, zauzeo je i Apelacioni sud u Nišu:

"Po nalaženju Apelacionog suda neosnovani su žalbeni navodi branioca optuženog, da nepostojanje odbrambenih povreda na telu oštećene i optuženog ukazuje na to da je izostala kako prinuda na obljubu, odnosno kvalifikovana pretnja, tako i otpor oštećene koji je trebalo da bude stvaran i trajan, a ne prividan i simulovan, da bi se radilo o krivičnom delu silovanja. Naime, kod krivičnog dela silovanja upotreba sile radi vršenja obljube ne mora da bude takvog intenziteta da ostavi fizičke tragove u vidu telesnih povreda na telu žrtve, već je dovoljna sila takvog intenziteta kojom se i pored toga što ne ostavlja tragove, ipak savladava otpor oštećene, dok pretnja treba da bude takva da žrtva, na osnovu svih okolnosti u konkretnom slučaju, osnovano drži da je pretnja ozbiljna i da izvršilac može da je ostvari" (Apelacioni sud u Nišu, Kž - 2202/10).

Vrhovni sud Srbije je, rešavajući o žalbi izjavljenoj protiv presude Okružnog suda u Kraljevu Posl. br. K-77/05 od 13.11.2006. godine, a kada je reč o *sili i pretnji*, zauzeo sledeći stav:

"Upotrebljena sila radi izvršenja nasilne obljube ne mora uvek da bude takvog intenziteta da ostavi fizičke tragove u obliku telesnih povreda na telu oštećene, već je dovoljna sila kojom se i pored toga što ne ostavlja tragove ipak savladava otpor oštećene. Takođe, otpor oštećene je individualan i zavisi od različitih faktora, ali u svakom slučaju treba da se kreće u granicama fizičke snage žrtve i njenih konkretnih mogućnosti za odbranu. [...] Takođe, nedostatak spermatozoida u vaginalnom brisu oštećene i telesnih povreda na njenom telu, ne mora da bude dokaz kojim bi se doveo u sumnju iskaz oštećene da je optuženi nad njom izvršio obljubu" (Vrhovni sud Srbije, Kž - I 705/07).

Pretnja kod krivičnog dela silovanja se sastoji u stavljanju nekome u izgled zla koje će mu se dogoditi ako ne učini ono što se od njega zahteva, a pri tome ne mora postojati stvarna namera okrivljenog da to ostvari jer je dovoljno da onaj kome se pretilo shvata kao moguće. U tom pogledu, indikativna je i presuda Okružnog suda u Novom Sadu Posl. br. K-775/08 od 6.4.2009. godine, koja je potvrđena presudom Apelacionog suda u Novom Sadu Posl. br. Kž-477/10 od 12.9.2010. godine, a u kojoj je okrivljeni prinudio na obljubu oštećenu upotrebom pretnje da će napasti na njeno telo, tako što je istoj rekao da će uzeti pištolj i da će je vezati liscama, ukoliko se i dalje bude opirala, te je na taj način savladao oštećenu. Okrivljeni se, u konkretnom slučaju, žrtvi predstavio kao zaposleni u Ministarstvu, te je žrtva mogla opravdano da veruje da okrivljeni u stanu zaista poseduje pištolj i lisice. Iz obrazloženja:

"Ovo stoga što se pretnja upravo sastoji u stavljanju nekome u izgled zla koje će mu se dogoditi ako ne učini ono što se od njega zahteva, a pri tome ne mora postojati stvarna namera okrivljenog da to ostvari jer je dovoljno da onaj kome se pretilo shvata kao moguće. U konkretnom slučaju pretnja je bila usmena, sastojala se u pretnji pištoljem i liscama koje oštećena nije videla, ali je mislila da ih okrivljeni zaista poseduje, imajući u vidu da je verovala da okrivljeni stvarno radi za Ministarstvo" (Okružni sud u Novom Sadu, K-775/08).

Kao problematično pitanje, u praksi se može javiti i *razgraničenje između pokušaja krivičnog dela silovanja i nedozvoljenih polnih radnji*. Krivično delo silovanje u pokušaju postoji u situaciji kada je jasno izražena volja okrivljenog

manifestovana kroz njegove postupke, sve postupke tokom izvršenja dela, iz kojih se jasno vidi njegova težnja da prinudi na obljubu oštećenu. Ovo razgraničenje, veoma je važno izvršiti u praksi, posebno imajući u vidu težinu dela, zaprećenu kaznu, ali i položaj žrtve u toku samog krivičnog postupka. U navedenom smislu, od koristi može biti i obrazloženje presude Višeg suda u Novom Sadu Posl. br. K-323/11 od 26.3.2012. godine:

"Razlika između nedozvoljenih polnih radnji i krivičnog dela silovanje u pokušaju u ovom slučaju je očigledna i to prema jasno izraženoj volji okrivljenog manifestovanoj kroz postupke, sve postupke tokom izvršenja krivičnog dela, iz kojih se jasno vidi njegova težnja da prinudi na obljubu oštećenu, a ne da se zadovolji samo pojedinim, nedozvoljenim polnim radnjama, jer je okrivljeni oštećenu protivno njenoj volji počeo da masira da bi ostvario fizički kontakt sa njom, potom je uhvatio u predelu kukova, a potom joj zadigao haljinu, pa je sprečen odustao i ponovo se vrativši, preskočivši prepreku u vidu zaključane kapije, dok je ona ležala seo na krevet i pokušao da strgne odeću sa nje, što dakle ukazuje na krajnji cilj, ne u vidu pojedinih polnih radnji, već konkretne, obljube" (Viši sud u Novom Sadu, K-323/11).

Lica sa posebnim potrebama, zbog određenih fizičkih ili psihičkih nedostataka, često nisu u stanju da pruže adekvatan otpor nasilju, a kao izvršioци uglavnom se javljaju osobe koje su bliske žrtvama. Presudom Višeg suda u Kraljevu Posl. br. 33/10 od 11.5.2010. godine, okrivljeni je osuđen za izvršenje krivičnog dela silovanja, a isto delo je izvršeno nad ženskom osobom, koja je bila fizički hendikepirana. Žrtva i učinilac su se poznavali ranije i bili su u prijateljskim odnosima. Iz obrazloženja presude:

"[...] Nakon što je odbio molbu oštećene da kuću napusti govoreći joj: "Neću da idem, ja moram da te jebem" a kada je oštećena, uplašena ovom pretnjom, pokušala da pobegne u drugu sobu i zbog svoje fizičke hendikepiranosti pala, prišao joj, govoreći da nema kuda da pobegne, uhvatio je rukama oko pojasa, podigao sa poda i bacio je na krevet, te koristeći svoju fizičku superiornost i prepast oštećene ovakvim njegovim ponašanjem zbog koga ona nije bila sposobna da pruži bilo kakav otpor, sa nje i sebe skinuo svu odeću i zatim nad njom izvršio obljubu" (Viši sud u Valjevu, K-33/10).

Presudom Višeg suda u Beogradu Posl. br. K-421/13 od 12.5.2014. godine, sud je optuženog oglasio krivim za izvršenje krivičnog dela obljuba nad nemoćnim licem iz čl. 179 KZ RS. U ovom primeru, okrivljeni je iskoristio zaostali duševni razvoj oštećene, usled koga oštećena nije bila sposobna za otpor tako što je:

"došao u kuću oštećene kada je ona u njoj bila sama pa je, nakon što su oboje skinuli odeću za sebe, na krevetu izvršio obljubu nad oštećenom tako što je svojim penisom penetrirao u vaginu oštećene i na taj način izvršio defloraciju oštećene, a posle izvršene obljube nad oštećenom se obukao i izašao iz njene kuće" (Viši sud u Beogradu, K-421/13).

U ova dva navedena primera, u kojima se kao žrtve pojavljuju lica sa posebnim potrebama, sud je izrekao minimalne kazne zatvora, u trajanju od po tri godine.

Budući da je, kako je već navedeno, praksi ostavljeno da određena ponašanja kvalifikuje kao nedozvoljene polne radnje, u aktuelnoj sudskoj praksi, neka od prepoznatih kažnjivih ponašanja su i: neželjno masiranje, nasilno skidanje garderobe i donjeg veša žrtve, dodirivanje žrtve prstima po vratu, zavlacenje ruku ispod majice žrtve, dodirivanje i maženje polnog organa žrtve, maženje i stiskanje grudi žrtve, neželjeno ljubljenje i lizanje, te grickanje određenih delova tela žrtve i dr. Naravno, ne treba ispustiti iz vida da je ova lista praktično neiscrpna i da se u praksi dešavaju i drugi načini vršenja nedozvoljenih polnih radnji.

3. POMOĆ I PODRŠKA ŽRTVAMA SEKSUALNOG NASILJA

Reagovanje društva na problem kriminalne viktimizacije uključuje više aspekata, od medijskog praćenja i obrade događaja, različitih kampanja vezanih za prevenciju kriminaliteta i kaznenu politiku, preko krivičnopravnog reagovanja i najzad do razvijanja mera podrške i pomoći žrtvama kriminaliteta, kako od strane vladinog sektora, tako i od strane nevladinih organizacija (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2011:97).

Bilo koji oblik seksualnog nasilja, može proizvesti različite negativne posledice po žrtvu, od fizičkih povreda i oštećenja zdravlja različitog intenziteta, do narušavanja psihičke ravnoteže, ali i do stvaranja neželjenih situacija koje nastaju usled primarne i sekundarne viktimizacije. Potrebe žrtava, uključuju sve one odgovore kojima se saniraju ili ublažavaju pretrpljene povrede, gubici i traume kod viktimizovanih osoba, nadoknađuje šteta i sprečava njihova sekundarna, odnosno tercijarna viktimizacija. Žrtve silovanja proživljavaju intenzivnu traumu tokom izvršenja krivičnog dela, ali i u dugom periodu nakon njega, a posledice takvih trauma / poremećaja mogu biti i doživotne i najčešće se javljaju u obliku posttraumatskog stresnog poremećaja i depresije. Pored navedenih problema, javljaju se i problemi u vidu narušavanja samopouzdanja žrtve, njenog funkcionisanja na seksualnom planu kao i problemi u socijalnom prilagođavanju. Iako je žrtvama koje dolaze u kontakt sa policijom i pravosudnim organima potrebno da budu zaštićene od sekundarne viktimizacije tokom samog krivičnog postupka, njima su potrebne i emocionalna podrška, psihološka, psihoterapijska, medicinska i pravna pomoć (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2011:100,108).

Nezadovoljstvo posledicama koje primarna i sekundarna viktimizacija imaju na žrtve bila je snažan pokretač za mobilizaciju pokreta za zaštitu žrtava širom sveta tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Feministički pokret je tokom 60-ih i 70-ih godina skrenuo značajnu pažnju na viktimitet u oblasti seksualnog nasilja i nasilja u porodici, kao i problem minimizovanja viktimizacije i okrivljavanja žrtava, da bi 80-ih godina došlo do ustanovljavanja nacionalnih službi za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta u nekim zemljama. Ipak, angažovanje volontherskih, odnosno organizacija civilnog društva do danas je ostalo najvažniji činilac u obezbeđivanju konkretnih usluga pomoći i podrške žrtvama kriminaliteta u lokalnim zajednicama širom sveta. Tako i u evropskim zemljama većinu usluga žrtvama kriminaliteta pružaju službe koje vode nevladine, odnosno organizacije civilnog društva. To je

posebno slučaj sa službama koje pružaju usluge namenjene žrtvama različitih oblika rodno zasnovanog nasilja - posebno nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ženama. Ove organizacije imaju prilično dugu tradiciju u vođenju skloništa za žene i SOS telefonskih linija za žrtve nasilja u porodici i žrtve seksualnog nasilja, kao i u pružanju drugih usluga žrtvama uključujući davanje pravnih saveta, obezbeđivanje medicinske pomoći i psihološkog savetovanja (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2015:188-189).

Sa stanovišta zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije, najznačajniji međunarodni dokumenti su: Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (85) 11 o položaju žrtava u okviru krivičnog prava i postupka iz 1985. godine, Deklaracija o osnovnim principima pravde u vezi sa žrtvama kriminalnih radnji i žrtvama zloupotrebe vlasti, usvojena od strane Ujedinjenih nacija 1985. godine i Preporuka Evropskog foruma službi za pomoć žrtvama, a za navedene dokumente je zajedničko to da zahtevaju od država potpisinica da poboljšaju položaj žrtava u pet oblasti i to: *informisanje o postupku, dozvoljavanje da se čuje mišljenje žrtve, obezbeđivanje žrtvi pomoći i podrške tokom celog postupka, smanjivanje na minimum neprijatnosti i maksimalno povećanje bezbednosti žrtava, izbegavanje nepotrebnog odugovlačenja postupka* (Nikolić-Ristanović, 2003:4).

Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta 2012/29/EU o uspostavljanju minimalnih standarda prava, podrške i zaštite žrtava krivičnih dela, snagom pravno obavezujućeg dokumenta zahteva da žrtvama moraju biti dostupne besplatne usluge pomoći i podrške, od prvog trenutka i nezavisno od toga da li su formalno prijavile krivično delo, a države su obavezne da ohrabruju upućivanje žrtava na službe za pomoć i podršku od policije i drugih nadležnih organa koji prime prijavu. Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope Rec(2006)8 uspostavlja minimalne standarde koje treba da zadovolje službe za pomoć i podršku i to:

- da budu lako dostupne;
- da pružaju žrtvama besplatnu socijalnu, emocionalnu i drugu pomoć pre, za vreme i nakon istraga i postupaka pred sudom;
- da budu sasvim kompetentne za rad na problemima sa kojima se žrtva kojoj pomažu suočava;
- da pružaju informacije žrtvama o njihovim pravima i dostupnim službama;
- da, kada je to potrebno, upućuju žrtve na druge službe;
- da poštuju pravila o poverljivosti u vezi sa pružanjem pomoći.

Navedena preporuka, sugeriše državama i osnivanje specijalizovanih centara za pomoć žrtvama kriminaliteta (poput žrtava seksualnog nasilja i nasilja u porodici) i nacionalnih SOS telefonskih linija kojima se pozivi upućuju besplatno (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2015:188-189).

U literaturi je prisutan i stav da inovativni modeli treba da budu mešovitoj karaktera, odnosno da se oslanjaju na pravne i vanpravne mehanizme, odnosno neformalne mehanizme i dobre prakse civilnog društva. Ovakvi modeli trebalo bi da omogućе da se žrtva oseća slobodnijom da podeli svoje emocije, odnosno da se čuje

njen glas, kako bi sam zločin bio rešen na najbolji moguć način, a učinilac adekvatno kažnjen. Kako bi žrtva bila što manje stigmatizovana i da bi se od nje dobio što bolji iskaz, neophodno je da postoji saradnja između centara koji pružaju zaštitu žrtvama i organa formalne socijalne kontrole (policije, tužilaštva i suda) budući da svoje "isповести" žrtve radije podele u ovakvim centrima, nego što prihvataju da detalje ispričaju organima formalne socijalne kontrole (Daly, 2011:II). Mimo centara, u pojedinim zemljama postoje i tzv. nezavisni savetnici za seksualno nasilje koji pomoć i podršku žrtvama pružaju na taj način što: pristupaju u sud / policiju, kako bi zajedno sa žrtvom dale podatke o izvršenom seksualnom nasilju; upućuju žrtve na savetovanje i u zdravstvene centre; objašnjavaju žrtvama na koji način funkcioniše sudski postupak; vode razgovore sa policijom i daju potrebna razjašnjenja, kako sama žrtva ne bi trpela sekundarnu / tercijarnu viktimizaciju kroz ponovljena ispitivanja (Sidhu, 2012:50).

Fondovi koji se obrazuju u većini evropskih zemalja, a koji služe upravo žrtvama nasilnih zločina, u koje se ubrajaju i žrtve seksualnog nasilja, veliki su pomak u pružanju pomoći žrtvama. Pored toga što se iz ovakvih fondova finansiraju različiti programi pomoći i podrške, iz istih se isplaćuje i jednokratna finansijska pomoć žrtvama nasilnih zločina, po olakšanom principu, odnosno bez potrebe upućivanja na parnicu radi ostvarivanja novčane naknade na ime pretrpljene nematerijalne štete. Usvajanjem Evropske konvencije o davanju nadoknade žrtvama nasilnih zločina iz 1983. godine, u okvirima Saveta Evrope, stvoreni su uslovi, ali i obaveza ugovornih strana (*potpisnica Konvencije*) da preduzmu neophodne korake za sprovođenje principa iznetih u uvodnom delu Konvencije, a koji se pre svega tiču isplate odštete žrtvama nasilnih zločina od strane države na čijoj su teritoriji takvi zločini učinjeni, a naročito kada učinilac nije identifikovan ili kada nema sredstava. Za položaj žrtve, a u kontekstu navedene Konvencije, od posebnog značaja je i odredba čl. 2, kojom je propisano sledeće:

1. Kada nadoknada nije u celosti dostupna iz drugih izvora, Država će doprineti plaćanju nadoknade:
 - onima koji su zadobili teške telesne povrede ili im je narušeno zdravlje kao direktna posledica namernog nasilnog zločina,
 - onima koji su zavisni od lica koja su preminula od posledica takvog zločina.
2. Nadoknada će biti dodeljena u gorepomenutim slučajevima čak i kada učinilac ne može biti gonjen ili kažnjen.

U okvirima Evropske Unije, doneta je i Direktiva Saveta EU vezana za nadoknadu štete žrtvama krivičnih dela iz 2004. godine, a kojoj je jedan od ciljeva i osnaživanje Evropske konvencije o davanju nadoknade žrtvama nasilnih zločina iz 1983. godine. Na osnovu ova dva dokumenta, mnoge članice EU su donele Zakone o novčanoj naknadi za žrtve nasilnih krivičnih dela, na osnovu koga su osnovani posebni

fondovi za pomoć žrtvama. Ovi fondovi, finansiraju se iz budžeta, a uslovi za dobijanje novčane naknade, regulisani su posebnim odredbama zakona.¹⁶

U Republici Srbiji, položaj i zaštita žrtava učesnika u krivičnom postupku, u osnovi je regulisan odredbama Zakonika o krivičnom postupku - ZKP¹⁷ i Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica - ZOMUKD.¹⁸ Posmatrajući trenutno važeće propise u Republici Srbiji, pre svega odredbe ZKP, ali i ustaljenu praksu, u odnosu na postupanje suda u krivičnom postupku u pogledu imovinsko-pravnog zahteva, najveći problem je prikupljanje dokaza kojima bi se utvrdila visina štete u situaciji kada sud donosi osuđujuću presudu. Sledeći problem je problem mogućnosti ostvarivanja naknade štete od lica kojima nikakva imovina u vezi sa krivičnim delom nije mogla biti oduzeta (Sinanović, 2013:30). Budući da kod nas ne postoji zakon koji se isključivo bavi pitanjem naknade štete žrtvama krivičnih dela, praktičari sa pravom ukazuju da bi bilo dobro formirati fond iz ukupne imovine oduzete u skladu sa odredbama Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela.¹⁹

Iako Republika Srbija nije članica EU, smatramo da bi iskustva sadašnjih članica, u pogledu zakonske regulative, trebalo da iskoristi i, uz uvažavanje svojih unutrašnjih propisa, u skladu sa Ustavom i potvrđenim međunarodnim ugovorima, putem pravne translatacije preuzme određena zakonodavna rešenja drugih zemalja.

Kada je reč o nevladinom sektoru u Republici Srbiji, ustaljenu praksu davanja podrške žrtvama seksualnog nasilja, imaju Autonomni ženski centar, Incest trauma centar, Služba za žrtve kriminaliteta koja je osnovana pri Viktimološkom društvu Srbije i dr. Ove organizacije u praksi, pre svega, pružaju emocionalnu podršku žrtvama, te upućuju žrtve na druge službe i stručnjake koji žrtvi mogu pružiti medicinsku, pravnu ili neku drugu vrstu pomoći.

4. ZAKLJUČAK

Krivično delo silovanja, u svim zakonodavstima, predstavlja centralno krivično delo, ukoliko se posmatraju seksualni delikti. Poslednjih godina, proces redefinicije, odnosno prelazak sa tradicionalnog - restriktivnijeg, ka modernijem - ekstenzivnijem shvatanju, doprineo je nizu najrazličitijih rasprava, kako na polju krivičnopravnih nauka, tako i u drugim naučnim disciplinama. I mada se činilo da je proces redefinicije okončan, usvajanje Istanbulske konvencije iz 2011. godine, otvorilo je nova pitanja i nove dileme, koje bi u državama potpisnicama trebalo da dovedu do novih izmena nacionalnih krivičnih zakonodavstava.

¹⁶ Vid. npr. Zakon o novčanoj naknadi za žrtve nasilnih krivičnih dela Republike Slovenije - Zakon o odškodnini žrtvam kaznivih dejan, *Uradni list RS*, št. 101/05 in 86/10. U odeljku II, regulisani su formalni i materijalni uslovi za dobijanje novčane naknade.

¹⁷ *Službeni glasnik RS* br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

¹⁸ *Službeni glasnik RS* br. 85/2005. O položaju žrtve u toku pretkrivičnog i krivičnog postupka u Republici Srbiji, vid. više: Ignjatović, Simeunović-Patić, 2015:192-203.

¹⁹ *Službeni glasnik RS* br. 32/2013.

Visoka tamna brojka, kod ovog oblika kriminaliteta, predstavljala je glavni "okidač" da brojni autori svoja istraživanja usmere upravo na istraživanje razloga zbog kojih određena lica ne prijavljuju da su bila žrtve nekog oblika seksualnog nasilja. Svojevrсна kombinacija straha i nepoverenja koja je prisutna kod žrtve - strah od osvete, reagovanja porodice, kao i način na koji postupa policija i predstavnici drugih državnih organa zaduženih za kontrolu kriminaliteta može potkopati poverenje žrtve u njihovu spremnost da reaguju efikasno, ali i njeno uverenje da ono što je pretrpela zaista konstituise krivično delo silovanja (Ignjatović, Simeunović-Patić, 2011:59).

Saznanja do kojih se došlo u viktimologiji, a koja se tiču odnosa učinioca i žrtve, doprinela su da društvo stvori različite mehanizme kojima se reaguje kako na planu generalne, tako i na planu specijalne prevencije. Iako nijedan mehanizam, bez obzira koje se krivično delo sagledava, nije dovoljan da se iskoreni bilo koji oblik deliktne ponašanja, smanjenje broja i zaštita postojećih žrtava, svakako su rezultati kojima bi trebalo težiti i zbog čega bi trebalo nastaviti borbu protiv kriminaliteta i to kako kroz reagovanje same države i međunarodnih organizacija, tako i kroz reagovanje pojedinaca i organizacija nevladinog sektora.

Kratak prikaz sudske prakse, odnosno nekoliko presuda koje su poslednjih godina donete, indirektno pokazuju položaj žrtve u krivičnom postupku. Razgraničenje između krivičnog dela nedozvoljene polne radnje i krivičnog dela silovanja u pokušaju, veoma je važno za samu žrtvu. Dati primeri, pokazuju da se krivično delo silovanja često vrši na brutalan način, te da žrtva, usled nepostojanja adekvatne društvene reakcije, može biti stigamizovana. Predmet ovog rada nije bila analiza svih presuda ili određenog broja presuda pojedinih sudova na teritoriji Republike Srbije, te se na osnovu datih primera ne bi smeli zauzimati stavovi o kaznenoj politici u Republici Srbiji, odnosno o položaju žrtve u krivičnom postupku. Ipak, iz nekoliko datih primera, uočljivo je da sudovi i pored toga što su učinioci, uglavnom ranije osuđivana lica i pored toga što ne postoje olakšavajuće okolnosti, a dela se vrše veoma nasilno, uglavnom izriču kazne koje su bliže zakonskom minimumu. Sa druge strane, prezentovana praksa u bitnom ne odstupa, od ranije zauzetih stavova u viktimologiji.

U tom smislu, u narednim istraživanjima, kada je reč o Republici Srbiji, autori bi trebalo da dodatno istraže kaznenu politiku sudova, te položaj žrtve u toku samog postupka, jer bi se na taj način mogli izvesti određeni zaključci koji bi potencijalno mogli doprineti kako boljem položaju žrtve u toku samog krivičnog postupka, tako i predlaganju određenih aktivnosti na planu prevencije nastanka seksualnih delikata. Takođe, na planu regulative i direktne akcije država, trebalo bi doneti i Zakon o pomoći žrtvama kriminaliteta, te na osnovu takvog zakona osnovati državno telo i fond za žrtve, što bi predstavljalo *conditio sine qua non* razvoja službi za žrtve, za koje se pokazalo da često doprinose boljem "oporavku" žrtava seksualnog nasilja od bilo kog drugog vida društvene reakcije.

REFERENCE

Bibliografija:

- (1) Avramović, S., Stanimirović, V. (2010) *Uporedna pravna tradicija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (2) Čubinski, M. (1934) *Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon Beograd.
- (3) Daly, K (2011) *Conventional and innovative justice responses to sexual violence*. Australia: Australian centre for the study of sexual assault.
- (4) Delić, N. (2014) *Nova rešenja u posebnom delu Krivičnog zakonika Srbije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (5) Đorđević, Đ., Simeunović-Patić, B. (2015) *Maloletna lica kao žrtve krivičnih dela protiv polne slobode, Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (6) Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B. (2015) *Viktimologija - opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (7) Ignjatović, Đ. (2013) *Komparacija kriminaliteta i kaznene reakcije: Srbija - Evropa*. Beograd: Pravni fakultet UN u Beogradu.
- (8) Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B. (2011) *Viktimologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (9) Memedović, N. (1988) *Krivično delo silovanja u jugoslovenskom pravu - doktorska disertacija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (10) Memedović, N. (2015) *Ogledi iz krivičnog prava*. Beograd: Dosije studio.
- (11) Mrvić-Petrović, N. (2006) *Radnja izvršenja krivičnog dela silovanja prema novim zakonskim rešenjima, Bilten Okružnog suda u Beogradu*, br. 72/06.
- (12) Nikolić-Ristanović, V. (2003) *Podrška žrtvama i sprečavanje sekundarne viktimizacije: savremena zakonska rešenja i praksa, Temida*, br. 1/2003, str. 3-10.
- (13) Sidhu, P. (2012) *Your rights, your body, your life: Sexual violence and the law: a young persons guide*, Haven Paddington.
- (14) Stojanović, Z. (2012) *Komentar krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.
- (15) Stojanović, Z., Delić, N. (2015) *Krivično pravo - posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.

Propisi:

- (1) Deklaracija UN o osnovnim principima pravde u vezi sa žrtvama kriminalnih radnji i žrtvama zloupotrebe vlasti iz 1985. godine.
- (2) Direktiva Saveta EU vezana za nadoknadu žrtvama krivičnih dela iz 2004. godine.
- (3) Konvencija Saveta Evrope o davanju nadoknade žrtvama nasilnih zločina iz 1983. godine.
- (4) Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i domaćeg nasilja (CETS No.210) od 11. maja 2011. godine.
- (5) Krivični zakonik Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
- (6) Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R (85) 11 o položaju žrtava u okviru krivičnog prava i postupka iz 1985. godine.

- (7) Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.
- (8) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005.
- (9) Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, *Službeni glasnik RS*, br. 32/2013

Sudska praksa:

- (1) Presuda Vrhovnog suda Srbije Posl. br. Kž. I 705/07 od 24.4.2007. godine.
- (2) Presuda Okružnog suda u Novom Sadu Posl. br. K-775/08 od 6.4.2009. godine, koja je potvrđena presudom Apelacionog suda u Novom Sadu Posl. br. Kž-477/10 od 12.9.2010. godine
- (3) Presuda Višeg suda u Valjevu Posl. br. K-33/10 od 11.5.2010. godine.
- (4) Presuda Apelacionog suda u Nišu Posl. br. Kž-2202/10 od 30.6.2010. godine
- (5) Presuda Višeg suda u Novom Sadu Posl. br. K-323/11 od 26.3.2012. godine, koja je potvrđena presudom Apelacionog suda u Novom Sadu Posl. br. Kž-2232/12 od 3.12.2012. godine.
- (6) Presuda Višeg suda u Beogradu Posl. br. K-421/13 od 12.5.2014. godine.

Izvori sa interneta:

- (1) European Sourcebook - 5th Edition, dostupno na: http://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/nEg1vtgIp/Final_Sourcebook_Bilgi.pdf, stranici pristupljeno: 28.5.2016. godine.
- (2) Republički zavod za statistiku - Punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2014, Saopštenje br. 192, godina LXV - dostupno na: http://webbrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/80/71/SK12_192_srb-punoletni-2014.pdf, stranici pristupljeno 25.7.2015. godine.

THE CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF SEXUAL VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Sexual violence in the Republic of Serbia, if we look at statistics, is not a big problem. Crimes against sexual freedom, in percentage terms, in the Republic of Serbia participating in the structure of a very low crime with a little less than 1%, compared to the total number of criminal charges for all crimes. Also, if we compare the Republic of Serbia with other European countries, it is clear that it is one of the countries with the lowest rate, as well as Turkey, Armenia, Croatian, Greek and Polish. The average rate per 100,000 population in the period 2007-2011. year is: for sexual assault (7) for rape (1.1). As in other countries, the problem with these offenses is in the high dark figure of crime. The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No.210) - Istanbul Convention, which was ratified by the Republic of Serbia, opens a series of questions on the plan of regulation. The current criminal legislation will have to be harmonized with that

Convention. The problem is particularly common in the demarcation of the criminal offense of Rape and the criminal offense of Prohibited Sexual Acts. Society reacts differently to sexual violence, and because the victims of this form of violence are a particularly weak group, they need a help. Help and support victims receive from the authorities of formal social control and from the non-governmental sector. These organizations in practice, above all, provide emotional support to victims, and refer victims to other services and professionals who can provide them medical, legal or other assistance. Unlike most European countries, the Republic of Serbia has not adopted the Victims of Crime Assistance Act. The Republic of Serbia must adopt that Law and on the basis of it to establish a state body and a fund for victims, which would be a conditio sine qua non of development services for the victims, which have shown that often contribute to a better "recovery" of victims of sexual violence from any other form of social reaction.

*KEY WORDS: sexual offenses / sexual violence / statistics /
jurisprudence / prevention*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2016 / Vol. XXXV / 1 / 137-148
Pregledni naučni rad
UDK: 342.726:343.261-053.6
343.137.5

ŽALBENI MEHANIZMI U USTANOVAMA ZA IZVRŠENJE ZAVODSKIH VASPITNIH MERA I KAZNE MALOLETNIČKOG ZATVORA

Milena Banić*

U radu se predstavljaju žalbeni mehanizmi koji su dostupni maloletnicima lišenim slobode u ustanovama za izvršenje zavodskih vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora. Rad daje osvrt na pravo deteta na žalbu u sistemu maloletničkog pravosuđa predstavljajući međunarodni i nacionalni pravni okvir i žalbene mehanizme koji stoje na raspolaganju maloletnicima na osnovu zakonodavstva Republike Srbije u slučaju kršenja njihovih prava u institucijama za izvršenje krivičnih sankcija. Posebno se razmatraju elementi žalbenih mehanizama, dostupnost, prilagođenost deci, sigurnost i efektivnost kao i korišćenje žalbenih mehanizama u ustanovama za izvršenje zavodskih vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora u Republici Srbiji. Nakon predstavljenih razmatranja u radu se daju preporuke za unapređenje žalbenih mehanizama kao neophodnog koraka u ostvarivanju i zaštiti prava dece lišene slobode.

KLJUČNE REČI: prava deteta / deca lišena slobode / maloletnici lišeni slobode / žalbeni mehanizmi / pravo na žalbu

* E-mail: milena.banic@gmail.com

UVOD

Deci lišenoj slobode¹ u sistemu maloletničkog pravosuđa garantuje se ostvarivanje svih prava deteta osim prava na slobodu. Ostvarivanje ovih prava podrazumeva poštovanje svih prava deteta garantovanih međunarodnim dokumentima i nacionalnim zakonodavstvom, a posebno Konvencijom o pravima deteta², Standardnim minimalnim pravilima Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe (Pekinška pravila),³ Pravilima Ujedinjenih nacija o zaštiti maloletnika lišenih slobode (Havanska pravila),⁴ Opštim Komentarom broj 10 - Prava dece u maloletničkom pravosuđu Komiteta za prava deteta⁵, Ustavom Republike Srbije⁶, Zakonom o maloletnim učioniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica⁷ (u daljem tekstu: *Zakon o maloletnicima*), Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija⁸, Zakonom o zaštitniku građana⁹, Zakonom o zabrani diskriminacije¹⁰. Ova prava uključuju i ostvarivanje svih prava u vezi sa izvršenjem krivičnih sankcija kao što su pravo na obezbeđenje odeće i obuće od strane ustanove, pravo na ishranu koja je dijetetski, higijenski i zdravstveno prilagođena uzrastu, dopisivanje, telefoniranje, posete, prijem paketa, naknade za rad i druga novčana davanja, pravo na odmor, zdravstvenu zaštitu, informisanje maloletnika, obrazovanje i stručno osposobljavanje, društvene, kulturne i sportske aktivnosti i drugo.¹¹ Maloletnicima lišenim slobode garantuje se zaštita od svih vidova nasilja kao i postupanje u skladu sa čuvanjem njihovog osećaja ličnog dostojanstva i vrednosti. Takođe, maloletnicima se garantuje pravo na žalbu koje podrazumeva

¹ Ovde je važno napomenuti da Konvencija o pravima deteta pod pojmom dete podrazumeva svako ljudsko biće koje nije napunilo 18 godina života, dok krivično zakonodavstvo Republike Srbije razlikuje pojmove "dete" i "maloletnik", pa se pod pojmom "dete" podrazumeva lice koje u vreme krivičnog dela nije navršilo 14 godina života i koje nije krivično odgovorno niti se prema njemu mogu izreći mere lišenja slobode u sistemu maloletničkog pravosuđa, dok se pod pojmom "maloletnik" podrazumeva lice koje je u vreme krivičnog dela navršilo 14 godina života, a nije navršilo 18 godina života koje je krivično odgovorno i prema kome se mogu izreći mere lišenja slobode u sistemu maloletničkog pravosuđa.

² *Konvencija o pravima deteta*, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.

³ Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe (*Pekinška pravila*) usvojena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 40/33 od 29. novembra 1985. godine (A/Rezol/40/33, 29. novembar 1985).

⁴ Pravila o zaštiti maloletnika lišenih slobode, usvojena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 45/113 od 14. decembra 1990. godine (A/Rezol/45/113, 14. decembar 1990).

⁵ *Opšti Komentar broj 10*: "Prava dece u maloletničkom pravosuđu", usvojen od Komiteta za prava deteta 25. aprila 2007. godine na 44 sednici (CRC/C/GC/10).

⁶ *Ustav Republike Srbije*, "Službeni glasnik RS", br. 98/2006.

⁷ *Zakon o maloletnim učioniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005

⁸ *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*, "Službeni glasnik RS", br. 55/2014.

⁹ *Zakon o zaštitniku građana*, "Službeni glasnik RS", br. 79/2005 i 54/2007..

¹⁰ *Zakon o zabrani diskriminacije*, "Službeni glasnik RS", br. 22/2009.

¹¹ *Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma*, "Službeni glasnik RS", br. 71/2006.

moгуćnost obraćanja државним, независним и међународним телима у случају кршења загарантованих права од стране поступајућих органа.

Имајући у виду посебну осетљивост деце лишене слободe и повећан ризик од кршења права у затвореним институцијaма за остваривање и заштиту права деце лишене слободe неопходно је да постоји добро развијен систем жалбених механизамa како би се у случају кршења права у институцијaма обезбедило правовремено реаговање и правовремена и ефикасна заштита права малолетника. Постојање ефикасних жалбених механизамa подразумева не само јасно регулисан систем подношења жалби већ и спровођење низа мера којима се обезбеђује повећање културе коришћења жалбених механизамa у установама као што је информисаност, подршка, приватност, сигурност. Ово посебно имајући у виду да деца која се налазе на извршењу заводских вазпитних мера и казне малолетничког затвора често долазе из дисфункционалних породица са повећаном толеранцијом на насиље и ниским степеном образовања, па су услед неинформисаности, ниског степена проактивног деловања, манјка самопouzданја и страха од одмазде склони да прихватају и толеришу кршење својих права.

Постојање добро развијеног система жалбених механизамa подразумева право жалбе на поступања, услове и третман и то на начин који је сигуран, прилагоден детету, ефикасан и лако доступан. Нјиме се обезбеђује да се у случају кршења права ситуација у којој се дете налази учини видљивом и да се предузму кораци за заштиту права детета. Жалба се може односити на кршење гарантованих права која подразумевају редовно функционисање институције као што је исхрана, одећа, дописивање, образовање и слично али могу обухватати и веома тежка кршења права као што је насиље, злостављање, tortura, експлоатација. Важност жалбених механизамa за обезбеђење заштите права деце лишене слободe од насиља препозната је и истакнута и у UN Студији о насиљу која је на глобалном нивоу показала постојање високог нивоа физичког насиља и телесног кажњивања у сврху дисциплиновања у установама за децу лишenu слободe (Студија Генералног секретара Уједињених нација Насиље над децом, 2006: 175-219).

1. PRAVO DETETA NA ŽALBU U SISTEMU MALOLETNIČKOG PRAVOSUĐA

1.1. Pravo deteta lišenog slobode na žalbu i međunarodno zakonodavstvo

Pravo deteta lišenog slobode na žalbu garantovano je brojnim međunarodnim dokumentima. Konvencija o pravima deteta garantuje detetu pravo da bude saslušano u svim sudskim i administrativnim postupcima koji ga se tiču kao i pravo da slobodno izrazi svoje mišljenje i da se njegovo mišljenje uzme u obzir¹². Svakom detetu za koje se tvrdi da je učinilo krivično delo, koje je optuženo ili za koje je

¹² Član 12 Konvencije o pravima deteta

utvrđeno da je prekršilo krivični zakon Konvencija o pravima deteta garantuje i pravo na poštovanje njegovog osećaja dostojanstva i vrednosti¹³. Generalnim komentarom broj 10 Komiteta za prava deteta – Prava deteta u sistemu maloletničkog pravosuđa garantovano je pravo svakom detetu na žalbu centralnoj administraciji, sudskom autoritetu ili nezavisnim telima, kao i pravo da bude informisan o odluci u vezi sa podnetom žalbom bez odlaganja.

Pravila Ujedinjenih nacija o zaštiti maloletnika lišenih slobode (*Havanska pravila*) sadrže detaljnije odredbe o žalbenim mehanizmima u sistemu maloletničkog pravosuđa. Ovim pravilima maloletnicima lišenim slobode garantuje se pravo na žalbu kako državnim tako i nezavisnim organima. Žalbena procedura mora biti takva da omogućava svakom maloletniku da slobodno i bez cenzure sačini žalbu kao i da tokom ovog procesa dobije pomoć svoje porodice, pravnog zastupnika ili drugih lica koja mu je potrebna radi sačinjavanja žalbe. Posebno se ističe značaj uspostavljanja nezavisnih nadzornih organa kao što je ombdusman i važnost obezbeđenja slobodnog i poverljivog obraćanja maloletnika lišenim slobode nezavisnim organima.

Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe (*Pekinška pravila*) garantuju maloletnicima pravo na žalbu u svim fazama postupka, a u odnosu na decu lišenu slobode sadrže poseban deo koji se odnosi na ciljeve obuke i tretmana. Cilj smeštaja u institucije jeste da se maloletnicima obezbedi briga, zaštita, obrazovanje i stručna osposobljenost kako bi im se pomoglo u preuzimanju konstruktivne i produktivne uloge u društvu. U tom smislu neophodno je da se maloletnicima u institucijama pruži briga, zaštita i sva neophodna pomoć – socijalna, obrazovna, radna, psihološka, medicinska i fizička u skladu sa njihovim uzrastom, polom i ličnim karakteristikama¹⁴.

Standardna minimalna pravila o tretmanu zatvorenika¹⁵ garantuju svakom zatvoreniku pravo na žalbu. O pravu na žalbu i načinima ulaganja žalbe svaki zatvorenik mora biti informisan odmah po prijemu u instituciju. Ovim pravilima garantuje se pravo žalbe direktoru institucije, centralnoj zatvorskoj upravi, sudskoj ili nekoj drugoj nadležnoj vlasti. Takođe, ovim pravilima je garantovano pravo podnošenja žalbe inspektorima za vreme inspekcije zatvora. Za vreme nadzornih poseta zatvorenicima imaju pravo da razgovaraju sa inspektorima ili drugim pristupnim službenicima bez prisustva direktora ili članova zatvorskog osoblja.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda¹⁶ u članu 13 utvrđuje pravo na delotvoran pravni lek. Da bi pravni lek bio delotvoran on mora biti

¹³ Član 40 Konvencije o pravima deteta

¹⁴ Pekinška pravila - Pravilo 26.1-26.2

¹⁵ Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija o tretmanu zatvorenika, usvojena rezolucijom Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih nacija 663 C (XXIV) od 31. jula 1957 i 2076 (LXII) od 13. maja 1977.

¹⁶ *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, "Službeni list SCG - Međunarodni ugovori", br. 9/2003, 5/2005, 7/2005" i "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 12/2010

dostupan i dovoljan. Takođe, on mora biti u dovoljnoj meri izvestan i efikasan kako u praksi tako i u zakonu s obzirom na individualne okolnosti konkretnog predmeta. (Vodič za dobru praksu u pogledu domaćih pravnih lekova, 2013: 12).

1.2. Pravo deteta lišenog slobode na žalbu i nacionalno zakonodavstvo

Ustavom Republike Srbije garantuje se pravo na slobodu, a u slučaju lišenja slobode Ustav garantuje licima lišenim slobode čovečno postupanje u skladu sa uvažavanjem njihove ličnosti i pravo na zaštitu od nasilja¹⁷. Ustav u članu 36. garantuje pravo na jednaku zaštitu prava i pravo na žalbu svakom licu protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu, a zakonima Republike Srbije detaljno su propisani načini ostvarivanja prava na žalbu.

U poslednjih desetak godina Republika Srbija je intenzivirala napore u reformi maloletničkog pravosuđa i unapređenju prava maloletnika lišenih slobode u skladu sa ratifikovanim konvencijama i međunarodnim standardima. Odredbe koje se odnose na pravo maloletnika lišenih slobode na podnošenje žalbi u najvećoj meri su regulisane Zakonom o maloletnicima, Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija, Zakonom o zaštitniku građana, Zakonom o zabrani diskriminacije.

1.1.1. Pritužba upravniku zavoda ili ustanove u kojoj se vaspitna mera odnosno kazna maloletničkog zatvora izvršava

Maloletnik koji smatra da su mu povređena prava ili da su učinjene druge nezakonitosti u toku izvršenja krivične sankcije, ima pravo pritužbe upravniku zavoda ili ustanove u kojoj se ta krivična sankcija izvršava. Povodom pritužbe maloletnika upravnik zavoda ili ustanove u kojoj se vaspitna mera odnosno kazna maloletničkog zatvora izvršava je dužan da u roku od tri dana donese u pisanom obliku obrazloženo rešenje kojim se pritužba odbija kao neosnovana ili se utvrđuje njena potpuna ili delimična osnovanost. U slučaju osnovanosti hitno se preduzimaju odgovarajuće mere za otklanjanje učinjenih povreda ili lišavanja prava maloletnika, odnosno drugih nezakonitosti ili nepravilnosti.

1.1.2. Žalba veću za maloletnike

Protiv rešenja upravnika o pritužbi maloletnik može podneti žalbu veću za maloletnike prvostepenog suda koji vrši nadzor nad izvršenjem vaspitne mere, odnosno veću za maloletnike prvostepenog suda koji je sudio u postupku u kome

¹⁷ Član 28 Ustava Republike Srbije

je izrečena kazna maloletničkog zatvora. Rok za podnošenje žalbe je osan dana od dana prijema rešenja.¹⁸

1.1.3. Pritužba sudiji za izvršenje

Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija regulisan je postupak podnošenja žalbi i pritužbi sudiji za izvršenje koji nadzire zakonitost u postupku izvršenja krivičnih sankcija, štiti prava lica lišenih slobode i obezbeđuje ravnopravnost i jednakost lica na izvršenju krivičnih sankcija pred zakonom. Maloletnik može podneti žalbu sudiji za izvršenje ukoliko nije zadovoljan odlukom upravnika zavoda u roku od tri dana od dana dostavljanja odluke. Žalba mora da sadrži podatak o odluci protiv koje se podnosi, razlog zbog koga se izjavljuje žalba i potpis lica koje izjavljuje žalbu. Sudija za izvršenje u drugostepenom postupku po žalbi može odbiti žalbu kao neosnovanu i potvrditi odluku prvostepenog organa ili usvojiti žalbu, ukinuti prvostepenu odluku i vratiti predmet prvostepenom organu na ponovno odlučivanje ili usvojiti žalbu i preinačiti prvostepenu odluku.¹⁹

1.1.4. Pritužba relevantnim ministarstvima

Takođe, maloletnici koji se nalaze na izvršenju vaspitne mere iz zatvorene zaštite, kazne maloletničkog zatvora imaju mogućnost podnošenja pritužbe relevantnim ministarstvima koja su nadležna da vrše nadzor nad zakonitošću rada svih ustanova koje su u njihovoj nadležnosti i to Ministarstvu pravde – Upravi za izvršenje krivičnih sankcija u odnosu na sve krivične sankcije i Ministarstvu rada, zapošljavanja i socijalne zaštite u odnosu na meru upućivanja u vaspitnu ustanovu.

1.1.5. Pritužba Zaštitniku građana

Maloletnik ima pravo pritužbe Zaštitniku građana. Pre podnošenja pritužbe maloletnik je dužan da pokuša da zaštiti svoja prava u odgovarajućem postupku i da iscrpi sva pravna sredstva. Zaštitnik građana može izuzetno da pokrene postupak i pre nego što su iscrpljena sva pravna sredstva ako bi podnosiocu pritužbe bila naneta nenadoknadiva šteta²⁰. Pravilnikom o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda²¹ za maloletnike propisano da je ustanova za izvršenje kazne maloletničkog zatvora u Valjevu dužna da obezbedi dovoljan broj koverata za maloletnike i da maloletnici imaju pravo da podnesu pritužbe Zaštitniku građana u zapečaćenom kovertu²².

¹⁸ Član 97 Zakona o maloletnicima

¹⁹ Član 39 i 40 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija

²⁰ Član 25 Zakona o zaštitniku građana

²¹ Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda u Valjevu, "Službeni glasnik RS", br. 71/06

²² Član 109 Pravilnika o kućnom redu kazneno-popravnog doma u Valjevu

1.1.6. Pritužba Povereniku za zaštitu ravnopravnosti

U slučaju diskriminacije maloletnik može podneti pritužbu Povereniku za zaštitu ravnopravnosti. Ovu pritužbu u ime lica čije je pravo povređeno uz njegovu saglasnost može podneti i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava i svako drugo lice. Pritužba se podnosi pismeno ili izuzetno usmeno na zapisnik.²³

1.1.7. Ustavna žalba

Maloletnik koji smatra da mu je tokom izvršenja vaspitne mere upućivanja u vaspitnu ustanovu, vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom, kazne maloletničkog zatvora ili mera bezbednosti prekršeno ili uskraćeno neko ljudsko ili manjinsko pravo garantovano Ustavom Republike Srbije može izjaviti ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom protiv pojedinačnog akta ili radnje zavoda odnosno drugog državnog organa. Ustavna žalba se može izjaviti ukoliko su iscrpljena ili nisu predviđena druga pravna sredstva za zaštitu prava²⁴.

1.1.8. Predstavke upućene međunarodnim telima

Maloletnici lišeni sobode mogu se nakon iscrpljivanja domaćih pravnih lekova radi zaštite svojih prava obratiti i međunarodnim telima i podneti predstavku Evropskom sudu za ljudska, Komitetu UN protiv torture, Komitetu UN za ljudska prava, Komitetu UN za eliminaciju diskriminacije žena, Komitetu UN za eliminaciju svih oblika rasne diskriminacije, Odboru UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava.

Trećim fakultativnim protokolom uz Konvenciju o pravima deteta koji je stupio na snagu 14. aprila 2014. godine predviđena je mogućnost da dete ili grupa dece podnese žalbu Komitetu za prava deteta. Žalbu može podneti i drugo lice u ime dece ili grupe dece uz njihovu saglasnost ili bez saglasnosti uz dokaz da je delovanje u njihovu korist opravdano. Žalba se može podneti nakon iscrpljivanja domaćih pravnih sredstava u roku od jedne godine od dana kršenja prava osim u slučaju kada podnosilac može da dokaže da nije bilo moguće podneti žalbu u tom roku zbog nemogućnosti iscrpljivanja svih domaćih pravnih lekova usled bezrazložnog odlaganja procesa. Republike Srbija je potpisala treći fakultativni protokol 28. februara 2012. godine ali ga još nije ratifikovala te će obraćanje Komitetu za prava deteta biti moguće tek nakon ratifikacije ovog međunarodnog dokumenta²⁵.

²³ Član 35 Zakona o zabrani diskriminacije

²⁴ Član 170 Ustava Republike Srbije

²⁵ Datum potpisivanja i ratifikacije Trećeg opcionog protokola od strane pojedinačnih država potpisnica Konvencije o pravima deteta može se videti na https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=iv-11-d&chapter=4&lang=en

2. ELEMENTI ŽALBENIH MEHANIZAMA

2.1. Dostupnost

Žalbeni mehanizmi treba da budu lako dostupni maloletnicima lišenim slobode u ustanovama maloletničkog pravosuđa. Važno je da maloletnici odmah po dolasku u ustanovu, tokom procedure prijema, budu informisani o svojim pravima i svim žalbenim procedurama koje im stoje na raspolaganju i usmeno i u pisanoj formi i to na jeziku prilagođenom njihovom uzrastu. Dostupnost žalbenim procedurama može biti olakšana putem različitih načina podrške kao što su otvorene SOS linije podrške, obezbeđivanje redovne pravne podrške od strane advokata ili nevladinih organizacija, obezbeđivanje elektronskih formulara, papira, koverti, olovaka i drugog pratećeg materijala, obezbeđivanje zaključanih poštanskih sandučića u koje maloletnici mogu da ubace žalbe ili obezbeđivanje zatvorenih kutija za žalbe koje može da otvori samo predstavnik institucije kojoj je žalba namenjena (na pr. Zaštitnik građana).

2.2. Prilagođenost deci

Žalbena procedura treba da bude objašnjena maloletnicima na razumljiv način i na jeziku koje maloletnik razume. Posebno bi bilo značajno koristiti postere, brošure ili druge načine slikovitog izražavanja kao i alternativne forme žalbenih fomulara koji su prilagođeni maloletnicima koji su nepismeni. (Practical Guide – Monitoring Places where children are deprived of their liberty, 2016: 149)

2.3. Sigurnost

Prilikom podnošenja žalbe/pritužbe/predstavke i tokom postupka odlučivanja neophodno je poštovati pravo maloletnika na privatnost i obezbediti da podnosilac pravnog leka bude siguran i zaštićen od eventualne odmazde ili drugih ozbiljnih posledica. Zbog toga je važno obezbediti potpunu privatnost tokom sačinjavanja i podnošenja žalbe. Ukoliko se žalba podnosi ubacivanjem u zaključano sanduče ili zatvorenu kutiju pristup mestu gde se sanduče odnosno kutija nalazi bi trebalo da bude lako dostupno i bez stalnog nadzora od strane zaposlenih. Takođe je važno obezbediti privatnost tokom nadzornih poseta, a profesionalci koji sprovode nadzor u ustanovama moraju razviti strategije kojima se obezbeđuje da deca koja su se žalila na ostvarivanje svojih prava ili na postupanja u ustanovi ne budu identifikovana od strane drugih maloletnika ili od strane zaposlenih.

2.4. Efektivnost

Svaka ustanova bi trebalo da razvije interne procedure kojima se obezbeđuje da žalbeni postupak bude efikasan i da se o žalbi odluči bez odlaganja. Maloletnici bi

trebalo da budu jasno informisana o rokovima u kojima su nadležni organi obavezni da donose odluke u vezi podnetih žalbi. U postupku po žalbi postupajući organi su dužni da razmotre sve dokaze uključujući saslušanje svedoka i razmatranje pisanih dokaza (medicinska dokumentacija, mišljenja stručnjaka i sl.), kao i da saslušaju obe strane. Detetu se garantuje pravo da bude saslušano u postupku i da se njegovo mišljenje uzme u obzir²⁶.

3. KORIŠĆENJE ŽALBENIH MEHANIZAMA U USTANOVAMA ZA IZVRŠENJE ZAVODSKIH VASPITNIH MERA I KAZNE MALOLETNIČKOG ZATVORA U SRBIJI

Maloletnici se u ustanovama za izvršenje zavodskih vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora u Srbiji o svojim pravima informišu već tokom prijema, a žalbeni mehanizmi su veoma jasno predstavljeni i na plakatu odnosno brošurama o pravima maloletnika koji su dostupni u svim ustanovama za izvršenje vaspitnih mera odnosno kazne maloletničkog zatvora kao rezultat projekta koji je tokom 2013. godine realizovan od strane Pravosudne akademije, Saveta za praćenje i unapređenje rada organa krivičnog postupka i izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima, Centra za prava deteta, a uz podršku International Management Group – IMG.

Međutim, i pored informisanosti maloletnika o načinima podnošenja žalbi i solidnog zakonodavnog okvira kojim su regulisani različiti načini obraćanja državnim i nezavisnim organima u slučaju kršenja prava maloletnika u institucijama za izvršenje krivičnih sankcija, izveštaji i istraživanja ukazuju da postoje problemi u ostvarivanju ovog prava u praksi. Istraživanja pokazuju da maloletnici nisu uvek zadovoljni načinom na koji funkcionišu žalbeni mehanizmi u praksi i pored toga što u svim ustanovama postoje žalbeni postupci kojima se maloletnicima garantuje mogućnost podnošenja pritužbi u slučajevima kršenja njihovih prava. (Stakić, 2011: 7). Posebno u odnosu na neprimereno ili preterano korišćenje sredstava prinude – upotrebe gumene palice u disciplinske svrhe maloletnici ističu da u takvim slučajevima ne koriste žalbene procedure jer nemaju nikakve izgleda da se kroz odgovarajući postupak izbore za svoja prava već bi samo izazvali još veći gnev onih protiv čijih postupaka su se pobunili (Stakić, 2011: 19). Takođe, istraživanja pokazuju da se žalbeni mehanizmi ne koriste u dovoljnoj meri. Podnošenje pritužbe upravniku, sudiji ili Zaštitniku građana su mehanizmi koji se veoma retko koriste. Maloletnici uglavnom kao razloge za nekorisćenje žalbenih procedura navode nepoverenje u žalbeni postupak, poverenje u "uhodane" neformalne načine rešavanja problema i strah. Maloletnici uglavnom smatraju da je dovoljno da se ukoliko imaju problema obrate svom vaspitaču sa kojim imaju izgrađen odnos poverenja, a za koga smatraju da će dalje preduzeti neophodne korake za prevazilaženje problema ili se eventualno obraćaju načelniku. Pisana forma se retko koristi pa se mehanizmi žalbi koriste uglavnom u usmenoj formi (razgovor sa

²⁶ Konvencija o pravima deteta, član 12

vaspitačem, načelnikom, upravnikom) što otvara mogućnosti zloupotrebe i stvara teškoće u preduzimanju daljih koraka radi zaštite prava. Eventualno, pisana forma se koristi prilikom podnošenja zahteva za razgovor (Zahtev za molbeni raport ili poverljivi razgovor). Strah od revanšizma utiče u velikoj meri na odluku maloletnika da li će ili ne koristiti pravo na žalbu. Posebno je prisutan strah od strane neformalnih grupa koje postoje u institucijama (National Report Serbia, 2014: 18-19)²⁷. Rezultati istraživanja pokazuju da je potrebno raditi na daljem unapređenju participacije maloletnika koji se nalaze na izvršenju krivičnih sankcija i na njihovom daljem podsticanju za korišćenju žalbenih mehanizama.

ZAKLJUČAK

Pravo deteta na žalbu je u zakonodavnom okviru Republike Srbije prepoznato kao jedno od osnovnih prava u ostvarivanju i zaštiti prava dece lišene slobode. Maloletnicima koji se nalaze u ustanovama za izvršenje vaspitnih mera iz zatvorene zaštite i kazne maloletničkog zatvora dostupni su različiti žalbeni mehanizmi u slučajevima kršenja njihovih prava. Tako se maloletnici u slučaju kršenja svojih prava u navedenim institucijama mogu obratiti različitim državnim organima pod uslovima propisanim relevantnim zakonima i podneti pritužbu ili žalbu upravniku zavoda ili ustanove u kojoj se vaspitna mera odnosno kazna maloletničkog zatvora izvršava, veću za maloletnike, sudiji za izvršenje i relevantnim ministarstvima, a mogu podneti pritužbu i nezavisnim organima kao što su Zaštitnik građana i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Maloletna lica se radi zaštite svojih prava mogu obratiti i Ustavnom sudu Republike Srbije i podneti ustavnu žalbu kao i međunarodnim telima kao što su Evropski sud za ljudska prava, Komitet UN protiv torture, Komitet UN za ljudska prava, Komitet UN za eliminaciju diskriminacije žena, Komitet UN za eliminaciju svih oblika rasne diskriminacije, Odbor UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava. Ipak, i pored unapređenog zakonodavnog okvira i mogućnosti obraćanja domaćim i međunarodnim telima žalbeni mehanizmi se u praksi veoma retko koriste pa je neophodno raditi na daljem unapređenju žalbenih procedura.

Radi unapređenja korišćenja i dostupnosti žalbenih procedura neophodno je da se maloletnim licima obezbedi pravna i psihosocijalna pomoć od trenutka kršenja njihovih prava u institucijama za izvršenje krivičnih sankcija, tokom pokretanja žalbenog postupka pa sve do njegovog okončanja. Besplatna pravna pomoć bi trebalo da bude dostupna u svim institucijama za izvršenje krivičnih sankcija u sistemu maloletničkog pravosuđa kako bi maloletnici blagovremeno dobili sve pravne informacije i savete u slučaju kršenja njihovih prava, ali i svu neophodnu

²⁷ Ovaj izveštaj je baziran na dokumentarnom i terenskom istraživanju implementiranom od strane Centra za prava deteta kao deo međunarodnog projekta "Children's Rights Behind Bars – Human Rights of Children Deprived of Liberty: Improving Monitoring Mechanisms" koji je koordinisao DCI Belgium and projekta: "Juvenile Justice Project" koji je koordinisao International Management Group.

pravnu podršku tokom samog žalbenog procesa u slučaju daljeg ugrožavanja i kršenja prava maloletnika.

Potrebno je učiniti lako dostupnim žalbene postupke i putem obezbeđenja žalbenih formulara, papira, koverti i drugog pratećeg materijala, kao i zaključenih poštanskih sandučića i kutija za žalbe uz obezbeđivanje privatnosti u trenutku podnošenja žalbe. Bilo bi dobro da žalbeni formulari budu prilagođeni jeziku po meri deteta i da se obezbede alternativni formulari prilagođeni deci i alternativni načini njihovog podnošenja. Takođe, radi zaštite maloletnih lica i obezbeđenja njihove sigurnosti potrebno je uspostaviti sistem mera i procedura kojima će se obezbediti poverenje i sigurnost maloletnika tokom žalbenog postupka i nakon njegovog okončanja i zaštita maloletnika od revanšizma i nasilja. Povećanje stepena sigurnosti može se unaprediti i obezbeđivanjem bolje privatnosti u trenutku podnošenja žalbi kao i obezbeđenjem besplatne pravne pomoći.

Posebno je važno raditi na jačanju kapaciteta maloletnika da aktivno participiraju u zaštiti svojih prava i povećati njihovu svest o važnosti pokretanja žalbenih mehanizama za unapređenje ostvarivanja svojih prava u institucijama. Ovo uključuje redovno informisanje maloletnika o njihovim pravima, žalbenim procedurama koje im stoje na raspolaganju i dostupnoj podršci. Takođe je važno kontinuirano raditi na unapređenju žalbenih mehanizama i njihove dostupnosti i uključiti maloletna lica u sam proces unapređenja žalbenih procedura kako bi one bile dalje razvijane u skladu sa potrebama maloletnih lica.

LITERATURA

- (1) Child Rights Centre (2014), *National Report Serbia*, Belgium, u: <http://www.childrensrighsbehindbars.eu/outputs/national-reports>, stranici pristupljeno 5. maja 2016. godine
- (2) Defence for Children International (2016), *Practical Guide – Monitoring Places where children are deprived of their liberty*, Brussels: Defence for Children International
- (3) Savet Evrope (2013), *Vodič za dobru praksu u pogledu domaćih pravnih lekova*, Strazbur: Savet Evrope
- (4) Stakić, Đ. (2011) *Prava dece lišene slobode*, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije, Vlada Kraljevine Norveške, IMG-International Management Group
- (5) Studija Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija Nasilje nad decom usvojena od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija A/61/150 od 23. avgusta 2006. godine

Propisi

- (1) *Konvencija o pravima deteta*, "Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori", br. 15/90.
- (2) *Opšti Komentar broj 10: "Prava dece u maloletničkom pravosuđu"*, usvojen od Komiteta za prava deteta 25. aprila 2007. godine na 44 sednici (CRC/C/GC/10).

- (3) *Pravila o zaštiti maloletnika lišenih slobode*, usvojena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 45/113 od 14. decembra 1990. godine (A/Rezol/45/113, 14. decembar 1990).
- (4) *Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za maloletničko pravosuđe (Pekinška pravila)* usvojena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 40/33 od 29. novembra 1985. godine (A/Rezol/40/33, 29. novembar 1985).
- (5) *Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija o tretmanu zatvorenika*, usvojena rezolucijom Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih nacija 663 C (XXIV) od 31 jula 1957 i 2076 (LXII) od 13 maja 1977.
- (6) *Ustav Republike Srbije*, "Službeni glasnik RS", br. 98/2006.
- (7) *Zakon o maloletnim učioniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005.
- (8) *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija*, "Službeni glasnik RS", br. 55/2014.
- (9) *Zakon o zaštitniku građana*, "Službeni glasnik RS", br. 79/2005 i 54/2007.
- (10) *Zakon o zabrani diskriminacije*, "Službeni glasnik RS", br. 22/2009.
- (11) *Pravilnik o kućnom redu vaspitno-popravnog doma*, "Službeni glasnik RS", br. 71/2006.

COMPLAINTS MECHANISMS IN INSTITUTIONS FOR EXECUTION OF INSTITUTIONAL EDUCATIONAL MEASURES AND JUVENILE DETENTION

The paper presents the complaints mechanisms that are available to minors deprived of liberty in institutions for execution of institutional educational measures and juvenile detention. The paper presents child's right to appeal in the juvenile justice system by presenting international and domestic legal framework and complaints mechanisms available to minors under the legislation of the Republic of Serbia in case of violation of their rights in the institutions for execution of criminal sanctions. Special consideration is given to particular elements of complaints mechanisms: accessibility, child-sensitivity, safety and effectiveness. Implementation of the complaints mechanisms in institutions for execution of institutional educational measures and juvenile detention is also considered. After all considerations, this paper provides recommendations for improving the complaints mechanisms as a necessary step in the realization and protection of the rights of children deprived of their liberty.

KEY WORDS: children's rights / children deprived of their liberty / complaints mechanisms / right to appeal

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306